

VED SLUTTEN AV ET ÅRHUNDRE

Tross borgerskapets triumfstemming etter Sovjet-kommunismens sammenbrudd, tross Fukuyamas påstand om at historia har nådd sin lykkelige liberale slutt, tross krampaktige tilløp til «nytenkning» på venstresida («Globalisering – ja takk!») – sannheten er at verden snart snubler inn i et nytt århundre uten perspektiver, uten håp og uten kraftfulle bevegelser for et alternativ til det kapitalistiske anarkiet. De siste tretti åra av dette århundret har vært preget av økte forskjeller mellom de få rike og de mange fattige land, økte forskjeller innen de rike land, direkte nedgang i levestandard for arbeiderklassen i USA siden begynnelsen av 70-tallet og økende massearbeidsløshet i Vest-Europa.

Men dette er for ingenting å regne sammenlignet med den tiltakende elendigheten i mange av de fattigere landene. I Russland er det en dramatisk nedgang i den allmenne levestandarden. Millioner av mennesker sulter, sykdommer som var utryddet under sovjetregimet, brer seg med stor fart, dødeligheten øker og folketallet synker. Den kapitalistiske «sjokkterapien» på 90-tallet har medført en dobbelt forverring selv sammenlignet med Sovjetunionens siste stagnasjonsår. Det registrerte bruttonasjonalproduktet og industriproduksjonen ble mer enn halvert i perioden 1990-97. Det er en større nedgang enn for Tsar-Russland i krigsåra 1914-18, for USA under den store depresjonen i 30-åra, eller for Sovjetunionen i krigsåra 1940-45. Dessuten har verden opplevd omfattende og uløste miljøproblemer over hele kloden – heller ikke på dette området har tingene beveget seg i riktig retning. Og i den siste tida: åpenlys økonomisk krise også i de nyindustrialiserte land i Asia.

Blant de svakere statene er det en tendens til oppløsning av politisk autoritet og kaos. På 90-tallet har en rekke stater praktisk talt brutt sammen: Afghanistan, Liberia, Rwanda, Somalia, Jugoslavia, Albania. Andre stater, blant annet det tidligere Sovjetunionen (SUS-området), Kongo, Indonesia, Colombia, India og Algerie, er på randen til kaos. Etter den kalde krigens slutt har det vært minst 30 væpnede konflikter/kriger (definert ved tap av minst 1000 menneskeliv), og det har vært en tilsvarende dramatisk økning i antall store internasjonale nødhjelpsaksjoner, fra gjennomsnittlig fem pr. år i perioden 1985-89 til 25 pr. år i 1994-95.

I den mer «siviliserte» delen av verden er det en tydelig stagnasjon i demokratisk deltakelse og økende mistillit til de politiske elitene. I 1991-92 – mens den borgerlige selvgodhet over den «frie» verdens seier nådde et høydepunkt – viste opinionsundersøkelser i de nyliberale foregangslandene at følgende andeler av befolkningen opplevde seg ekskludert fra offentlige avgjørelser som direkte berører deres liv: 44% i USA, 49% i Storbritannia. Samtidig er folkeopinionen klart for en sterk velferdsstat og dermed på kollisjonskurs med elitene som vil avvikle velferdsordningene.

Et syn som gjennomsyrrer dette heftet av *Vardøger*, er at nyliberalismen og den økonomiske globaliseringen med sine negative konsekvenser innen de enkelte land og internasjonalt, ikke er en «naturlig» prosess, men et resultat av statenes – spesielt de mektigste statenes – systematiske politikk. Karl Polanyi, den store liberale kritikeren av den forrige perioden med økonomisk liberalisme som gikk i rykk og napp fra 1830-åra til børskrakket i 1929, skrev noe som er minst like gyldig for vår epoke:

«Det fantes ikke noe naturlig ved *laissez-faire*; frie markeder ville aldri ha oppstått bare ved å la ting gå sin gang. ... selve *laissez-faire* ble tvunget igjennom av staten. (...) Mens *laissez-faire*-økonomien var et produkt av gjennomtenkt statlig handling, startet de etterfølgende restriksjonene mot *laissez-faire* på en spontan måte. *Laissez-faire* var planlagt; planleggingen var ikke planlagt.»*

På den annen side står troen på at det finnes alternativer til kapitalismen og nyliberalismen ytterst svakt. Aldri har enkeltindividenes opptatthet av og kunnskap om samfunnsfenomeners betydning for deres egne liv, vært så utbredt som i våre dager. Menneskene er opptatt av utdanning, av arbeidsmarkeder, oljepriser, rentenivå og aksjekurser fordi de vet at dette berører livene deres. Hittil har imidlertid ikke slik kunnskap ansporet til politisk handling, men kanskje heller skapt avmaktfølelse. Desillusjonen over sosialismen med dens mange brutte forhåpninger – det gjelder ikke bare kommunismen, men også sosialdemokratiet – er påtakelig. Erkjennelsen av at verden er langt mer kompleks og dermed vanskeligere å forandre enn man trodde i arbeiderbevegelsens barndom, har ført til en nedtoning av de sosialistiske visjonene.

Men det er helt galt å tro at det ikke finnes motkrefter. Et hovedpoeng i dette heftet av *Vardøger* er at globaliseringen er en konfliktfylt prosess. Arbeiderbevegelsens internasjonalisme, arbeidet for solidaritet, for miljø, for politiske, faglige og sosiale rettigheter, er i denne sammenheng en viktig motkraft. Arbeiderbevegelsens grunnleggende arbeidsform – demokratisk organisering nedenfra av underprivilegerte grupper – forblir den samme også i neste århundre. Denne «gammeldagse» arbeidsformen er noe av det mest moderne vi har i vår verden. Bare gjennom en vitalisering her – og ikke gjennom utspill fra de etablerte politiske klassene – kan vi håpe på en fornyelse av samfunnet. Graden av selvstendig organisering av underklassene er også en målestokk på et samfunns demokratiske karakter. Slik organisering er dermed også en sentral *demokratisk* oppgave. Hensikten med dette heftet av *Vardøger* er å formidle litt av den kunnskap og innsikt som vil være nødvendig for å gjennomføre denne oppgaven.

* Karl Polanyi: *The Great Transformation – The political and economic origins of our time*, Beacon Press, Boston 1957, s. 139-40. (Boken ble første gang publisert i 1944.)

Arne Overrein

GLOBALISERING, KLASSER OG STATER *

Svært mye av det som i dag presenteres under slagordet globalisering er ganske enkelt nyliberal retorikk som skal styrke kapitalistklassens posisjon. Globalisering er et nyord som ble satt i omløp av mediafolk og politikere på høyresida i løpet av 1980-åra. Men diskusjonen på 90-tallet er like mye et resultat av globaliseringas krise, som av suksess.

At globalisering var et nyord som plutselig på 90-tallet kom i fokus, ser vi av det forhold at det i den vitenskapelige litteraturen spiller en heller beskjeden rolle i lang tid. Ordet global kom i bruk på 1960-tallet. Det ble da pekt på den «globale bevisstheten» (blant annet om miljøproblemene) som utviklet seg i de vestlige industrisamfunn på den tida. Substantivet globalisering kom først i bruk i 80-åra – og bruken av det eksploderte på 90-tallet. Det finnes ingen artikkel under stikkordet global, globalisering etc i fagvitenskapelige leksika som *International Encyclopedia of the Social Sciences* (utgave 1968) eller i *Fontana Dictionary of Modern Thought* (1977). Heller ikke i *Norsk Samfunnsleksikon* (utgave 1993) finner vi ordet. I den nyere *Encyclopedia of Sociology* (Vol 2, 1992) finner vi derimot en instruktiv artikkel om «Global System Analysis». Ordet «globalisering» skal ha forekommet for første gang i en fagvitenskapelig artikkeloverskrift så seint som i 1985.

Sjøløst har ordets mening på ulike måter vært berørt langt tidligere – jeg henviser kun til begrepet «planetarisk» og «planetarisering» hos Heidegger og tyske konservative beslektet med han (Jünger, Carl Schmitt).¹ Også begrepet «internasjonalisering» har i lang tid vært brukt, men da mest om forholdet mellom stater på statsplanet. Globalisering viser derimot primært til sosiale og samfunnsmessige endringer som har en global karakter. Ofte vises det til at de samme sosiale fenomener er å finne i samfunn som rent politisk atskiller seg markant fra hverandre.

I allfall kan vi konstatere at en grundigere avklaring av *innholdet* i globaliseringsbegrepet er kommet kort. Derfor blir det også brukt retorisk i mange sammenhenger og til å underbygge ulike politiske standpunkter.

HVA ER GLOBALISERING?

Vil ordet globalisering stå like sentralt innen politisk debatt om 20 år som det gjør i dag? Det er usikkert. Likevel mener jeg at ordet viser til noe som vil vedvare i all overskuelig fremtid. Det handler om at verden med dens ulike fragmenter vokser sammen og tvinges til å forholde seg til hverandre. Det

handler generelt om en verdensomspennende overgang fra tradisjonelle samfunn til moderne samfunnsformer. En prosess som begynte i Europa for lenge siden og som i dag omfatter hele verden. Modernisering og globalisering henger altså sammen og kapitalismen er den viktigste – men ikke den eneste – drivkrafta bak moderniseringa.

Men fragmentene forsvinner ikke i en ny stor enhet. Mange av dem får faktisk fornyet styrke. Dette gjelder etter min mening systemet av nasjonalstater, i hvert fall et betydelig antall av dem. Demokratiet og menneskerettene gir nytt liv til undertrykte minoritetskulturer. Gamle etablerte kulturer (særlig med sterke presteskap som i islam) reagerer mot globaliseringa ved å styrke sin identitet. Begge disse tendensene fører til økt kulturelt mangfold og politisk-etniske konflikter. Også den økonomiske globaliseringa har i det minste sin indre grense der den undergraver seg sjøl. Denne grensen er nådd når det frie marked i den grad svekker statsmakta slik at denne blir ute av stand til å sikre et godt investeringsklima for den internasjonale stor kapitalen.² (Dette er i dag langt på vei tilfellet i store deler av Afrika, i Indonesia og i Russland.)

Et helt vesentlig punkt ved globaliseringa er altså at bitene og fragmentene som verden består av *fortsatt* vil bestå. På det bevissthetsmessige plan betyr dette at det enkelte individet i økende grad blir oppmerksom på sammenhengen mellom sitt eget lokale liv og de ulike globale fenomener. Enkeltindividet får dermed i større grad en opplevelse av å være verdensborger. Men – og dette er et viktig stridspunkt i debatten – denne økte globale bevisstheten avskaffer ikke individets binding til det sentrale nasjonalstatlige fellesskapet. Tvert imot er det som medlem av en moderne stat at grunnlaget for en «verdensborger»-bevissthet legges, liksom vår individuelle frihet ikke er noen realitet uten statens rettsbeskyttelse. Derfor er det i de moderne velferdsstater at de globale bevissthets- og livsformer først og fremst trives. Det overivrige forsvaret av globalisering glemmer denne sosiale forutsetningen. Erik Solheim, tidligere leder av SV, vil overbevise om at globalisering «også» har positive sider, med følgende:

«Globalisering er også at vi hver eneste kveld på Dagsrevyen kan se nyheter fra hele verden, for deretter å sette oss inn i vår japanske bil og kjøre sammen med pakistanske naboer til en kinesisk restaurant som serverer pasta. Vel hjemme kan vi gå inn på Internett og ta ut siste nytt om kveldens engelske ligakamper, indisk politikk eller frimerkesamling i Brasil.»³

Bare et lite mindretall av jordas befolkning tilhører det «vi» som her beskrives. Forutsetningene for å være en del av dette «vi» ligger nettopp i en stabil, fungerende nasjonalstat. For øvrig: her tenderer forsvar for globalisering mot forsvar for en vestlig middel- og overklasselivsform som i trygg avstand til de reelle konfliktene beriker sine liv med «spennende» fremmedkulturelle innslag. I så fall burde vi ha livsformen til verdens business-elite

og Hollywoods superstjerner, som jo lever enda mer i pakt med globaliseringsidealene, som forbilde.

Både forsvar og kritikk av globaliseringa som sådan er nokså meningsløst. Hva som trengs er en kritikk av globalisering på kapitalistiske premisser. Solheim må gjerne forsvare globalisering i sin alminnelighet. Det vesentlige er hvilket standpunkt man skal ta til den kapitalistiske varianten av globalisering.

Globalisering har uten tvil med kapitalisme å gjøre – slik Marx og Engels oppfattet det alt i *Det kommunistiske manifest*. Men globalisering har også med fenomener å gjøre som ikke kan reduseres til kapitalismens logikk. Staten er et slikt fenomen. Men jeg tenker også på utviklinga av en moderne ikke-religiøs kultur og det moderne hverdagslivet i det hele tatt. Globalisering vil altså være en motsigelsesfylt prosess. Den består både av «progressive» og «reaksjonære» fenomener. Den har både en økonomisk, politisk og kulturell dimensjon. Derfor er det som sagt vanskelig å være «for» eller «mot» globalisering som sådan.

Globalisering er et prosessbegrep – det handler om en verden som er under forandring, den blir global. Denne prosessen begynte ikke samtidig overalt. Den utviklet seg ujevnt og dette har hatt avgjørende betydning for det internasjonale systemet. Den begynte i en lokal del av verden, nemlig i Europa med kapitalismen og moderniseringa av det europeiske samfunn. Denne samfunnsform spredde seg gjennom europeisk ekspansjon og tvang, men også i økende grad gjennom imitering av de mest avanserte land. En slik imitering har gjennom mange hundre år foregått i Europa – her imiterte man de mest fremskredne land, England og Frankrike, iallfall siden 1700-tallet. Globaliseringstesen rimer dårlig med påstanden om at modernisering (eller kapitalisme) har utviklet seg internt i hvert enkelt land ut fra et evolusjonistisk skjema. Dette skulle bety at alle land går gjennom den samme evolusjon, uberørt og uavhengig av hva som foregår i andre land. Vi går alle den samme vei, men noen er kommet lenger enn andre. Vi har alle «målet» klart for oss. Denne evolusjonismen sto sterkt i det 19. århundres samfunns-tenkning. Globaliseringstesen legger i stedet vekt på at ulike områder påvirker hverandre, og at de ulike samfunn ville hatt en annen karakter uten denne påvirkninga. Vi kan si at det er en teori om at kapitalismen/moderniteten gjennom diffusjon har spredd seg overalt.

I boka *Globalization* (1995) reiser Malcolm Waters følgende problemstilling: Dersom globalisering er en prosess, hva er da den tilstand som avslutter denne prosessen? Denne problemstillingen åpner sjølsagt for nesten grenseløse fantaseringer. Ifølge Waters måtte en «ferdig» global verden være en tilstand hvor geografisk avstand og plassering på vår klode ikke betyr noe for individenes økonomiske, kulturelle og politiske forhold. Globaliseringsprosessen ville ende opp i det følgende: «I en globalisert verden vil det være et eneste samfunn og en eneste kultur på vår planet ... Det

vil ikke finnes noen sentral organiserende regjering og intet system av kulturelle preferanser og påbud.» Kulturen i en slik tilstand vil «være noe ekstremt abstrakt og uttrykke toleranse for forskjeller og individuelle valg. Et viktig punkt er at territorialitet vil forsvinne som organisasjonsprinsipp for det sosiale og kulturelle liv, samfunnet vil være uten grenser....»

Seinere i sin bok konkluderer Waters med at globaliseringas mål – så langt det er mulig å se inn i fremtida – ikke vil bli nådd. Især bemerker han at staten vanskelig lar seg avskaffe – til tross for liberalistenes teori om nasjonalstatens krise – og at dette forhold vil virke bremsende inn på globaliseringsprosessen. «Hvis staten overlever globaliseringa, så kan ikke denne regnes for å være så mektig som den i dag synes å være.»⁴ Ved slik å trekke globaliseringsbegrepet ut i sin ytterste konsekvens, kan vi få tydeliggjort hva det dreier seg om og hvor eventuelle grenser for globaliseringa befinner seg.

Europas nedgang og den antivestlige mobiliseringen

Høyresida annekterte ordet globalisering på 80-tallet. Men denne retorikken ble utover på 90-tallet møtt med økende mistro. Uten denne politiske bakgrunnen – og den er jo stadig til stede i politikernes språk – ville ikke diskusjonen om globalisering vært så sensitiv som den er. Globalisering var et nyord som erstattet tidligere slagord som omtrent dekker det samme, men som – i likhet med globalisering i dag – mistet sin retoriske kraft gjennom den teoretiske og politiske motstand de møtte. Et slikt ord er modernisering, et annet utvikling. Begge var deler av den herskende retorikken på 50- og 60-tallet, for deretter å bli utsatt for kritikk, særlig fra venstresida. Enda lenger tilbake het det amerikanisering, vestliggjøring, europeisering. Og i den verden som eksisterte før første verdenskrig og den russiske revolusjon, var det normalt å snakke om imperialisme og maktpolitikk, om kulturfolk og naturfolk, om sivilisasjon og barbari som nøytrale, deskriptive begreper. Også innen arbeiderbevegelsen var en slik begrepsbruk vanlig – vi finner blant annet skillet mellom barbariske og siviliserte nasjoner i *Det kommunistiske manifest* av Marx og Engels, tilsvarende omtrent skillet mellom kapitalistiske og før-kapitalistiske samfunnsformer. Først Lenin – under inntrykket av tsarismens undertrykkelse av de ikke-russiske nasjonalitetene og den begynnende antikoloniale kampen – snudde problemstillinga definitivt vekk fra eurosentrismen (jfr. hans artikkel «Det tilbakeliggende Europa og det fremskredne Asia», 1913).

Europa som sivilisasjonens sentrum og rasismen som «forklaring» på ikke-europeiske kulturers underlegenhet, var anerkjente standpunkter innen de herskende klassene. I vårt århundre har vi opplevd en retorisk glidning fra begreper som umiskjennelig uttrykker de herskende vestlige klassers perspektiv, til mer nøytrale talemåter. Vi ser en bevegelse mot anerkjennelse

på det retoriske og etterhvert på det politisk-juridiske planet av rettighetene til undertrykte folkeslag, ja til enhver undertrykt gruppes rettigheter (kvinner, homofile, etniske minoriteter osv.). Bakgrunnen for dette er klassekampene i industrilandene og de anti-imperialistiske bevegelsene som globalt fenomen.

Kampen dreier seg om at de undertrykte vil være subjekt for den historiske utviklinga – de neker å la seg redusere til historias passive offer. Denne overgangen fra objekt til aktivt subjekt preger hele det tjuende århundres historie. Begynnelsen på denne perspektivendringen var den første verdenskrig og de omveltningene som fulgte med denne krigen. Den åpenlyse krisa til det globale europeiske prosjektet har vart siden den gang. Det tvang seg frem en anerkjennelse av nasjonale rettigheter. USAs president Wilson fremsatte sine berømte 14 punkter med anerkjennelse av folkenes nasjonale rettigheter som en direkte reaksjon på Lenins appell om nasjonal sjølbestemmelse kort etter oktoberrevolusjonen. Den russiske revolusjon var altså en viktig katalysator. De europeiske kolonimaktene kom bare motstrebende etter.

Mobiliseringen mot Vesten begynte. Vi fikk de nasjonale og anti-imperialistiske revolusjonene i den tredje verden, hvorav den kinesiske er den viktigste. Fra dette øyeblikket ble det internasjonale systemet mer komplisert og vi fikk en sterk økning i antallet stater på kloden. Den andre verdenskrig forsterket denne prosessen og resulterte i at de allierte – konfrontert med fascismens grusomheter og presset av demokratiske og nasjonale massebevegelser – forpliktet seg på menneskerettigheter og avkolonisering. FN ble etablert. Menneskerettene ble internasjonalt anerkjent.

Både klassekampene og de nasjonale frigjøringsbevegelser har i det 20. århundre gjort underklassene til aktive subjekter. Vi har fått klassekompromisser innad i industrilandene, mens nasjonalismen i ikke-industrialiserte land har åpnet for populisme og religiøs/etnisk vitalisering. En før-moderne klassebasis danner grunnlaget for disse tvetydige strømmingene. Den bevisste utryddelsen av faglige og politiske arbeiderorganisasjoner i store deler av den tredje verden har forsterket denne tvetydigheten.

Vårt århundre har opplevd et sammenbrudd når det gjelder borgerskapets ideologiske sjølhevdelse. Vår tids offisielle ideologi er demokratisk, antirasistisk og ikke-elitær. De som skal rettferdiggjøre en verden av økende ulikheter, befinner seg i en legitimitetskrise. Ingen våger lenger å forsøke en slik rettferdiggjøring. Kapitalismen er bare en beklagelig nødvendighet. En av de få teoriene som åpent forsvarer en aggressiv kapitalisme – nemlig Friedrich von Hayeks – betrakter kapitalismen som et spill der tilfeldighetene og flaks rå. Samfunnet som et solidarisk fellesskap er ifølge denne teorien en fiksjon. Innafor en demokratisk ideologi lar kapitalismen seg vanskelig rettferdiggjøre. Det er i dette lange perspektivet de ideologiske endringene må sees. Nyliberalismen synes ikke å ha noen egentlig visjon om et bedre

samfunn for alle. Den er blitt en slags sosialdarwinisme: vi er alle markedsaktører og på et marked er det vinnere og tapere.

GLOBALISERINGSDEBATTEN – AKTUELLE SPØRSMÅL

Innebærer globaliseringen at materielle goder blir fordelt jevnere over hele verden, at grunnleggende politiske rettigheter globaliseres, at antallet stabile samfunn som sikrer sine innbyggere trygghet øker? Betyr globalisering økt likhet? Mer rettferdighet blant menneskene? Globalisering er ikke en naturprosess, men må bedømmes i lys av våre svar på slike spørsmål. Og man må være temmelig ensporet eller uvitende om hva som foregår, om man svarer ja på disse spørsmålene.

Økte konflikter med globalisering

En grunnleggende premiss for denne artikkelen er at globalisering ikke betyr økt internasjonal likhet og harmoni. Et utgangspunkt vil være Marx' modell av verdensøkonomien som han antyder i *Kapitalen*. Ifølge Marx vil systemet ha en innebygd tendens til å skape noen økonomisk sterke industrialiserte områder av kloden, mens resten av kloden produserer jordbruksvarer. «Det blir skapt en ny internasjonal arbeidsdeling som tilsvarer de kravene som blir stilt av maskindriftens hjemsteder, og dette fører til at en del av jordkloden fortrinnsvis produserer jordbruksprodukter for en annen del som fortrinnsvis produserer industriprodukter.»⁵ Marx' modell er kun en ufullstendig ansats til globaliseringas forståelse, blant annet mangler den en nærmere analyse av systemet av nasjonalstater. Men den har den vesentlige fordel at den er en *konfliktmodell* som forstår kapitalismen og globaliseringa i sammenheng med sosialt bestemte interessekonflikter.

Når koret av toppolitikere istemmer at globalisering er veien til en harmonisk verden, så er ikke dette bare naivt. Det må heller ansees som en direkte villedning av opinionen. Dette er harde ord, men når ressurssterke politikere med en hær av rådgivere bak seg til de grader skjønner det kapitalistiske system slik det skjer i våre dager, er det nødvendig å være kritisk til det ytterste. G7-landenes ledemotiv for Lyon-møtet i 1996 var «Globaliseringa skal bli en seier som gagnar alle.»

Men flommen av retorikk som veltilpassede mediamennesker viderebefordrer, vil aldri i et moderne samfunn få total kontroll over opinionen. Nettopp her har venstresida en avgjørende ideologisk oppgave i å opprettholde en konsekvent kapitalismekritikk. Man kan derfor bare beklage når Erik Solheim karakteriserer globalisering som «en spennende, frigjørende og utfordrende prosess.»⁶ Mer politisk korrekt kan det knapt sies. Han snakker her som en del av verdens overklasse, faktisk ikke langt unna G-7-potentatenes retorikk – uten antydning til kritisk distanse i forhold til dette

språket. Dette er bevisstløs omgang med et moteord – mens den kapitalistiske realitet tåkelegges.

Ifølge de mer seriøse studier av globalisering er utsiktene til en harmonisk og økonomisk utjevnet verden mildt sagt minimale. Og iallfall under et fortsatt kapitalistisk-liberalt regime. Globalisering betyr høyst sannsynlig både nye, ukjente konflikter og videreføring av gamle konflikter i nye former. Man behøver slett ikke å gå til marxister og kritikere av globaliseringstesen for å finne et slikt syn. Sosiologen Martin Albrow har skrevet boka *The Global Age* hvor han leverer et engasjert forsvar for at verden har forlatt modernismen (herunder også marxismen) med sin tro på fremskrittet og på menneskehetens evne til ubegrenset problemløsning. Albrow ser ikke den nye globale tidsalder som noen historias harmoniske avslutning. Om sosial ulikhet skriver han: «Det er ... all grunn til å anta at ulikhetene i rikdom og livsmuligheter mellom individer og mellom grupper vil øke, men distribusjonssystemet som disse er deler av er verdensøkonomien som helhet.»⁷ Det snakkes i fullt alvor om 20-80%-samfunnet som vil prege neste århundre, dvs. kun 20% av verdens arbeidsstyrke vil finne arbeid – de gjenværende har den herskende liberalismen ingen løsning for. Dette alene tilsier økte sosiale og politiske konflikter. Å antyde at globaliseringa nærmest er resepten for å bekjempe verdens fattigdom, slik Solheim faktisk gjør, er både dristig og lettvint.

Det er noe med tidsdimensjonen som er galt i den pågående globaliseringsdiskusjonen. Man mangler det lange tilbakeblikket. Vi er nødt til å tenke radikalt historisk for å forstå globaliseringa. Det er ikke noe som først er oppstått i de siste tiåra, dvs. så lenge *ordet* har eksistert. Vi må hundrevis av år tilbake for å forstå det moderne kapitalistiske samfunn i Europa og for å forstå de grunnleggende forskjellene mellom vestlige og ikke-vestlige samfunn. Men vi må også tvinge oss til å se langt fremover, hvilket vitenskapelig forskning også gjør oss bedre i stand til enn tidligere. Den økte kunnskapen forteller oss en ting: vår tid er ikke en tid for lettvinte løsninger. Politikernes maktretorikk er på håpløs kollisjonskurs med dette faktum.

Økonomen Morris D. Morris gjorde omkring 1980 en beregning over utviklinga av forholdet mellom ulike staters bruttonasjonalprodukt (BNP). Han forutsatte at vekstratene for BNP fra åra omkring 1980 ville forbli konstante og ville så finne ut når de fattige land i så fall ville nå opp til de rike OECD-landenes nivå. Han fant at kun 8 av de land som var klassifisert som u-land ville nå igjen gjennomsnittet av OECD-landenes BNP i løpet av hundre år. Og kun 16 av de samme land ville i løpet av tusen år nå opp til OECD-nivået. De øvrige over 100 u-land ville bruke mye lenger tid eller aldri nå dette nivået.⁸ Dette er bare et tankeeksperiment og dessuten er BNP ikke noen god målestokk på levestandard.

Poenget i denne sammenheng er imidlertid at de strukturelle konfliktene som preger dagens verden ikke kan løses innafør de korte tidshorisonter

politikere opererer med. De strukturelle problemene er i det hele tatt så alvorlige at de ikke kan løses i overskuelig fremtid, men bare på veldig lang sikt, etter systemendringer i det internasjonale samfunnet. Før slike systemendringer tvinger seg frem kan det gå hundrevis av år. Ingen vet hvor alvorlig krisene må bli før borgerskapet gir avkall på sine privilegier. I allfall er det klart at sjøl under et demokratisk og sosialistisk regime, vil «løsninga» av verdens akutte sosiale konflikter være noe som strekker seg langt utover de to kommende generasjonene. Det er denne realismen som setter globaliseringsoptimistene i relieff. En snarlig harmonisering av livsforhold over de første generasjonene, er ganske enkelt drømmeri. Høyresidas triumfalisme etter Sovjetunionens sammenbrudd har ingen plass til et slikt perspektiv.

Øst-Asia – det nyliberale prosjektet i krise

Globaliseringsdiskusjonen har ikke dreid seg om globalisering av rettferdighet, men om globalisering av markedene. Vel å merke noen, ikke alle. Særlig ikke arbeidsmarkedene. Først og fremst er det globaliseringa av den finanskapitalistiske sektor som har dominert 80- og 90-tallet med en rekke viktige lovendringer innen de kapitalistiske statene. Globalistene har vært ivrige talsmenn for å deregulere statlige skranker for kreditt- og valutahandel med den begrunnelse at dette skaper mer rettferdighet og «åpenhet» i konkurransen på dette området. Øst-Asia-krise har også avslørt hykleriet bak denne posisjonen. De samme vestlige bankene som lenge har argumentert for et grenseløst finansmarked, og som har utløst Asia-krise gjennom å la kredittene strømme uhemmet til dette området – de samme bankene blir nå beskyttet av de vestlige statene og deres instrument Det internasjonale valutafondet. Av aktørene i Asia er de vestlige bankene de eneste som slipper unna markedets logikk. Valutafondet sikrer fortsatt innbetaling av renter og avdrag. De asiatiske økonomiene og særlig folkemassene må bære byrdene. Nå snakker plutselig ingen lenger om markedets «kreative ødeleggelser». Den samme staten som globaliseringsfantastene har utstedt dødsdommen over, har både åpnet for det globale finansmarkedet gjennom sine lovvedtak og må nå – når konsekvensene av globaliseringa viser seg – også trå til og berge aktørene ut av krisa. Dette styrker ikke argumentet om nasjonalstatens snarlige avvikling. Derimot styrkes mistanken om at det slett ikke er like konkurranseforhold, men svindel, forbindelser og rå makt som behersker finansmarkedene.⁹

Sjøl om den økonomiske fremgangen i de fire såkalte tigrene (Sør-Korea, Hong Kong, Singapore og Taiwan) slett ikke var bygd på en liberal modell, ble disse land brukt som eksempler på globalisering av kapitalismen og på hva andre tredje verden land hadde mulighet for å oppnå. Men disse land er ikke representative for hva som vil skje i land som er langt større og som har enorme folkemasser knytta til landsbygda eller som en flytende arbeidskraft-

reserve i millionbyenes slumområder. Deres eksportstrategi kan heller ikke gjetas av andre uten videre. Disse fire land har stått for rundt halvparten av den tredje verdens industrieksport. Men det er rett og slett ikke mulig for de andre tredje verdens-land å eksportere industrivarer i den samme skala. Harry Magdoff har gjort det tankeeksperiment at alle tredje verden land (over 4 milliarder mennesker) nådde opp til Sør-Koreas nivå på eksportverdi pr innbygger. (Sør-Koreas eksportverdi pr. innbygger er det laveste blant de fire tigrene.) I så fall ville verdens totale eksportvolum mer enn fordobles.¹⁰ Men dette er ren utopi. Det finnes ikke avsetningsmarkeder i en verden der alle forsøker å eksportere seg ut av krisa. Derfor er sammenbruddet vi har opplevd i Indonesia (et land med nesten 200 mill.) mer relevant for den kommende utviklinga enn de fire tigreens suksesshistorier, som nå også er stoppet opp. En fortsatt deregulering i land som Indonesia, Kina og India vil føre til kaos. I disse tre land bor til sammen ca. 40% av verdens befolkning – Kina alene har 250 mill arbeidsløse eller undersysselsatte, altså flere ganger det samlede innbyggertall i de fire «tigerlandene».¹¹ Alene behovet for å hindre enorme internasjonale migrasjonsbølger fra disse tre land, burde være argument nok for at tanken om en global verden der statens betydning minsker – for ikke å snakke om en statsfri verden – er fullstendig uvirkelig.

USA – hvilken vei videre?

Ofte fremstilles organisasjoner som IMF, WTO og Verdensbanken som sjølstendige makter i en ny global virkelighet. Et blikk på den viktigste nasjonalstaten, USA, viser hvor tvilsomt dette perspektivet er. Verken IMF, WTO, Verdensbanken eller OECD er sjølstendige maktfaktorer, men avhengige av de ledende kapitalistiske statene og særlig USA. Som det er sagt: de har ingen fengsler for stater som bryter reglene, de kan ikke sette inn tropper, politi og tåregass. USAs hegemoni er en realitet, men likevel ikke absolutt. Derfor står landet i et dilemma. Ved siden av WTO og andre internasjonale organisasjoner har USA som supermakt sitt eget handelspolitiske lovverk som tillater en rekke ensidige tiltak, for eksempel handelskrigen mot Cuba – som også innbefatter sanksjoner mot tredjeland som handler med Cuba. Bare i Clintons første fire år gjennomførte USA 61 sanksjoner mot 35 ulike land.¹² USA er suverent i ledelsen når det gjelder økonomiske sanksjoner mot andre land. Noe av det samme gjelder innen internasjonal politikk: Den eneste supermakta argumenterer for et system av fredsbevarende organisasjoner. Sannheten er at FN og NATO benyttes så lenge politikken sammenfaller med USAs interesser. Ellers kjører USA sitt eget løp med en høy grad av egenrådighet. Et eksempel er landets nederlag ved Haagdomstolen i 1986 i konflikten med Nicaragua. USA ble funnet skyldig i å støtte contras og i å blokkere adgangen til annet lands havner. USAs påstand om «kollektivt sjøforsvar» mot Nicaragua ble forkastet. USA anerkjenner

Haagdomstolen, men nektet å delta i forhandlingene og bestred også domstolens rett til å ta opp saken.

Dette rimer svært dårlig med visjonen om en global og forpliktende internasjonal rettsorden. Det gjør det også at USA fortsatt ikke har ratifisert FNs menneskerettskonvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter og at landet i perioden 1953 til 1973 overhodet ikke deltok i FNs menneskerettighetsorganisasjoner, med den begrunnelse at USAs standard for menneskerettsbeskyttelse var høyere enn den internasjonale normen. USA motsetter seg fortsatt en permanent domstol for krigsforbrytelser. En slik domstol ble vedtatt opprettet i juli 1998 av representanter for over 150 land – USA stemte imot sammen med 5 andre. I motsetning til Europa hvor vi har den internasjonale menneskerettsdomstolen i Strasbourg, ønsker ikke USA å være underlagt en internasjonal jurisdiksjon som kan overprøve landets egne domstoler.¹³ Sammen med Kina og noen få andre land, har heller ikke USA ratifisert ILO-konvensjon 87 (vedtatt i 1948) om retten til faglig organisasjon.

Mer generelt kan vi si at det også er klare grenser for USAs militære maktutfoldelse, sjøl om landet er den suverent sterkeste militærmakta. USA tåler ikke lenger å føre en krig uten allierte, heller ikke en krig med mange amerikanske tap. Og for det tredje: det må være betydelig større enighet om krigen i USA enn det var om Vietnamkrigen. Men disse betingelsene – og i tillegg kommer de økonomiske kostnadene – betyr at USA nødvendigvis må vise tilbakeholdenhet i sin supermaktsposisjon. Innflytelse gjennom økonomi og kulturell påvirkning og gjennom et omfattende nett av allierte, vil normalt bli ansett som et bedre alternativ enn militær makt. Men dermed trekkes USA mer inn i det internasjonale systemet og blir mer bundet av presset som er innebygd i dette systemet. Hva som på sikt blir USAs vei, er vanskelig å si. Men landet står ikke lenger i noen entydig dirigentrolle i forhold til det internasjonale statssystemet.

Hvilken vei for Asia?

Den globale euforien er i 1998 avløst av frykten for desorganisering av verdensøkonomien. Markedskreftene vil trolig fortsatt ha fritt spill, så lenge de rikeste, eller rettere sagt USA, ikke rammes direkte. Men hva vil skje med det kriserammede Asia, en verdensdel med 63% av verdensbefolkninga? De asiatiske land vil i større grad gå sine egne veier. På mange måter opplever nå Asia en depresjon som ligner på den Vesten opplevde på 1930-tallet. Plutselig er ikke Asia lenger noe forbilde for Vesten. Og i Asia øker skepsisen mot Vesten. Krisen skaker Asias sjøtillit – den er ikke bare økonomisk, men også politisk og ideologisk. Og vi er ikke ferdig med den. «Massiv arbeidsløshet, større fattigdom og folkelig raseri er like rundt hjørnet.»¹⁴ Landene i Asia vil prøve å bygge sterkere stater og en sterkere

offentlig sektor som kan møte krisetider på en annen måte enn i den nåværende krisa. De vil forsøke å samarbeide tettere, kanskje med Kina som ledende aktør. Men vil dette lykkes?

Øst-Asia er både økonomisk og kulturelt mer oppsplittet enn Europa. Vi har en rekke dype og uløste konflikter: mellom islam og kinesisk konfusianisme, mellom Japan og Kina, mellom de kinesiske minoritetene og Sørøst-Asias stater og mellom India og Pakistan, for å nevne noen. Dessuten har Asias kulturelle sjølhevdelse («asiatiske verdier») fått en knekk gjennom den økonomiske krisa. En arbeiderbevegelse og menneskerettsbevegelser som effektivt forsvarer de underprivilligertes interesser, har hatt dårlige kår i Asia. Terror mot venstreorienterte med USAs velsignelse har vært vanlig, med en halv million drepte i Indonesia i 1965 som det verste eksemplet. Landene i Asia har stort sett ikke ratifisert de to FN-konvensjonene om menneskeretter. I 1992 hadde kun 19 av 45 asiatiske FN-medlemmer ratifisert den overfor nevnte konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter. Asia vil kanskje gå nye veier. Men vi kan kun håpe at krisa, den sosiale degraderinga og det internasjonale presset vil gi arbeider- og menneskerettsbevegelsene en ny mulighet og en ny sjøtillit. Bare en ting synes sikkert. Krisa er dypere og mer langvarig enn først antatt. Det kan ennå ikke utelukkes at Asia vil trekke resten av verdensøkonomien med seg i fallet.¹⁵

Liberale teorier

For nyliberalismen var sovjetkommunismen det siste alvorlige hinder for globalt fremskritt og frihet. Globalisering skulle bety frihet til alle. Den friheten det her er snakk om er mulighetenes frihet. Det er den anglo-amerikanske frihetstradisjon fra John Locke og den amerikanske uavhengighetserklæringa som legger vekt på at verden ligger åpen med alle sine «muligheter» for det virkekræftige individet. Her hersker et optimistisk og harmonistisk samfunnssyn. Samfunnet er ikke et fellesskap – men primært et sted med uante «opportunities», noe man kun har et brukerforhold til. Man ser ikke at individets egoistiske agering for å utnytte «mulighetene» samfunnet byr på, truer selve grunnlaget for den samme friheten. Liberalismen har aldri virkelig tatt innover seg at sjansen for å realisere disse mulighetene er dramatisk ulikt fordelt og at nettopp det å sikre en grunnleggende minimumslikhet mellom innbyggerne er første bud i et moderne industrisamfunn for å skape en fungerende sosial orden. (*Hvordan* den sosiale orden er mulig, er et sentralt tema for Marx og også for de sosiologiske klassikerne, men ikke i den liberalistiske tradisjonen.) Sikring av den sosiale orden kan bare gjøres ved demokratisk besluttede begrensninger av den individuelle friheten.

Liberalismen begynner i den andre enden. Den er en teori som kun tar utgangspunkt i individet og individets retter. Liberale teoretikere står overfor to muligheter. Enten blir liberalismen en utopisk konstruksjon med utgangspunkt i dette frie individet. Man lager et ideelt bilde av hvordan en samfunns-tilstand *måtte være* dersom individets retter var strengt ivaretatt. Slik gjør Robert Nozick i boka *Anarchy, State and Utopia*, som er et av de sentrale verkene i den liberale renessanse på 1970- og 80-tallet. Resultatet blir den av nyliberalerne propaganderte «minimumsstaten». Slike teorier forblir innen den utopiske sfære.¹⁶ Nozicks teori har ikke og vil ikke ha noen kontakt med den amerikanske virkeligheten Nozick sjøl er en del av. Man ønsker et samfunn av optimale valgmuligheter, men man tar ikke alvorlig det at visse mennskegrupper «valg» i kraft av sosial posisjon og sosial makt, begrenser andre menneskers tilsvarende valgfrihet.

Eller liberalismen er jordnær og realistisk: da *forutsettes* det ganske enkelt at det finnes «rammebetingelser» som opprettholder den liberal-kapitalistiske eiendomsordning. Adam Smith i *Wealth of Nations* forutsetter at staten sikrer eiendomsbesitterne og deres legale retter, men uten å ta opp problemet om hva som opprettholder disse rammebetingelsene eller hvordan de kan rettferdiggjøres. Smith sier: «Hvor det er store eiendommer, er det store ulikheter. For hver rik mann, må det være minst fem hundre fattige ... De rikes overflod frembringer de fattiges indignasjon.» Eiendomsbesitteren er «omgitt av ukjente fiender» og kan derfor bare «sove trygt» under statens beskyttelse. Staten (civil government) er «i virkeligheten etablert for å forsvare de rike mot de fattige.»¹⁷ Den sosiale ordens problem taes opp av Smith (og dermed blir han en forløper for sosiologien) idet han drøfter hva det er som skaper en naturlig underordning og underdanighet hos de fattige, blant annet skjer dette gjennom oppdragelse og ikke minst gjennom religion som sikrer lydighet og asketisk nøysomhet. De rike og de fattige har hver sitt moralsystem i et kapitalistisk samfunn, nemlig det strenge og det liberal-hedonistiske som har tilslutning fra «people of fashion».¹⁸ Smith stiller altså ikke spørsmålet om en grunnleggende rettferdiggjøring ut fra individuell likhet, men undersøker heller betingelsene for at et kapitalistisk klasse-samfunn i det hele tatt kan fungere. Betingelsene er helt klart at de fattige ikke krever likhet og demokrati, eller i det minste at demokratiet ikke er reelt.

De liberale problemstillingene lever i beste velgående fordi de korresponderer med kapitalistklassenes bekymring for at et demokratisk flertall skal «misbruke» sin makt til å innskrenke eller endog avskaffe de privilegertes eiendomsrett. Demokratiet er blitt et «styringsproblem», ikke minst etter dets seier over sovjet-kommunismen. Ikke demokrati, men «konstitusjonell liberalisme» som sikrer mot «flertallstyranni», sies å være det mest verdifulle i «den vestlige tradisjonen» som også inkluderer grekerne og romerne. I dette perspektivet er det ikke den enorme makt-konsentrasjonen til storkapitalen som representerer en fare. Faren ligger i at i

en verden som er blitt demokratisert er det ingen egentlige garantier mot at flertallet når som helst griper inn mot disse maktkonsentrasjonene. I USAs establishment advarer man derfor mot det man kaller «illiberal demokrati».¹⁹ Det er naivt ikke å se bastante maktinteresser bak en slik ideologisk posisjon.

Liberalismen synes å måtte velge mellom å bli en ren utopi på grensen til anarkisme eller en mer kynisk-realistisk erkjennelse av at kapitalismen ikke lar seg forsvare på grunnlag av en frihet og likhet som skal omfatte alle. I den løpende debatt har liberalistene en tendens til å pendle mellom disse polene. Det sosialistiske standpunkt setter fokus på vilkårene for at et samfunn og et statsfelleskap sikrer alles like frihet. Rettferdighet blir et like viktig begrep som frihet. Den individuelle friheten må begrenses dersom den utøves på en slik måte at den undergraver rettferdigheten.

GLOBALISERING UTEN RETORIKK

Det er en kjerne i globaliseringa som ikke kan reduseres til ideologi. Det er spørsmålet om hva denne kjernen er som gjør globaliseringsbegrepet vanskelig. Uten tvil er det slik at økonomi, politikk, kultur og kunnskap bringer samfunn og individer tettere inn på hverandre. Dette er noe som i lang tid har vært åpenbart og som blant annet arbeiderbevegelsens internasjonalsisme er en viktig del av. Derfor er det også nødvendig å skille mellom den herskende globaliseringsretorikken og globalisering som langsiktige historiske prosesser som har foregått i det minste helt siden kapitalismens fødsel for 500 år siden, ja påvirkninger mellom de store sivilisasjonssentra har alltid foregått, slik at en sivilisasjon ikke kan forstås uten å ta hensyn til disse påvirkningene.²⁰

Disse langsiktige globaliseringsprosessene gjelder etableringa og spredninga av et kapitalistisk verdenssystem, men også spredninga av teknologi og vitenskapelige tenkemåte, gjennomslag for begreper som menneskeheten, menneskeretter, det frie individet og om demokrati og sosial revolusjon. Og ikke minst ideen om nasjonen og om det internasjonale system av nasjonalstater. Til grunn for disse bevissthetsmessige endringene ligger sentrale historiske begivenheter først i Europa og seinere på globalt nivå: de sosiale og politiske revolusjonene, verdenskrigene, atombomben, FN og andre former for internasjonalt samarbeid, miljøtrusselen, aidstrusselen, fattigdomstrusselen og utdanningsekspløsjonen, den internasjonale massemedia-kulturen, den internasjonale idretten – for bare å nevne noe av det som i dag former forestillingen om å leve i en global epoke. Det føres i dag en intensiv diskusjon innen politikk og vitenskap om hvordan disse globale fenomener og bevissthetsformer skal forstås og hvilke effekter de vil ha. Denne diskusjonen om globaliseringas karakter er i seg sjøl et globalt fenomen.

Når det her er sagt at de enkelte delene som verden består av bringes tettere inn på hverandre, så må dette kommenteres litt nærmere. For det første så betyr ikke det at delene mister sin distinkte karakter og flyter inn i en større helhet, iallfall ikke nødvendigvis. Delene blir derimot tvunget til å forholde seg mer intensivt til hverandre. Dette gjelder forholdet mellom stater, det gjelder forholdet mellom de nasjonale økonomiene og det gjelder forholdet mellom kulturer (innbefattet religion, kunst, vitenskap og massemedia). Men det gjelder også innad i det enkelte land at kultur, politikk og økonomi ikke er uavhengig av hverandre, men tvinges inn i et tettere samrøre.

Disse tettere forhold er i grunnen ikke noe nytt, verken internasjonalt eller i de enkelte land. Men de er mer intensive i vår tid og de blir i større grad erkjent og debattert. Politikk, kultur og økonomi har gjensidig påvirket hverandre lenge før disse tre områdene ble definert som klart atskilte områder. Videre må det advares mot å tro at økonomien vil bestemme alt i fremtida. De konfliktene kapitalismen og globaliseringa skaper, setter økonomien riktig nok i sentrum for den politiske debatten. Men dette betyr jo en tendens i retning av politisering av økonomien. Med konfliktene i et samfunn høynes også samfunnets totale refleksivitet om seg sjøl. Men denne refleksiviteten – som mange vil se på som typisk for den globale tidsalder – finner jo sted på det politiske området (evt også innen kulturen). Først deretter forplanter den seg til kapitaleiernes lukkede styrerom. I dette ligger dermed en mulighet for påvirkning av den økonomiske sfæren. Men mot dette kjemper sjølsagt kapitalistene for sin forståelse av profittmaksimeringas nødvendighet og for kapitalens autonomi i forhold til samfunnsinngrep. Det foregår en intensiv ideologisk kamp om kapitalismens legitimitet.

Særlig under demokratiske vilkår vil staten være underlagt et press i retning av offentlighet og åpenhet. Videre er det et press i retning av langsiktig planlegging og sikring av selve betingelsene for et moderne liv: nemlig for det første kontinuerlig tilførsel av de nødvendige konsumvarene, inklusive energi, vann osv., og for det andre et press for at staten skal sikre rettstrygghet, at individene vet at de kan bevege seg trygt omkring, rimelig sikret mot kriminelle bander og rimelig sikre på at politiet og offentlige makter for øvrig ikke sjøl er slike kriminelle bander. Alt dette er en selvfølge i et land som Norge. Og var den ikke en selvfølge som vi ikke behøver å tenke nærmere på, var ikke Norge et moderne samfunn. Alle stater i dagens verden er mer eller mindre underlagt et press i retning av å skape slike moderne forhold, som altså betyr et anstendig liv med elementær sosial og rettslig trygghet for de vanlige borgerne. Dette gjelder ikke bare demokratiske stater, men også Kina, Indonesia, til og med Afghanistan hvor store befolkningsgrupper, ikke minst kvinner, reagerer mot Taliban-geriljaens reaksjonære blanding av klanstyre og fundamentalisme. Oppløsninga av de før-moderne fellesskapene av religiøs eller etnisk/stammemessig natur, skaper også i den tredje verden en individualisering.

Når individene vender seg mot de nære ting, blir også ønsket om elementær rettsikkerhet og sosial sikkerhet, sterkere artikulert. Når det evige liv i det hinsidige kun blir en fjern og tåket forestilling, blir behovet for elementær sikkerhet i den jordiske tilværelsen desto sterkere. Tragedien med land som Jugoslavia og Afghanistan er at prosjektet med å bygge en enhetlig stat har mislykkes som følge av visse eliters motstand mot å gi fra seg tradisjonelle maktposisjoner, ikke som følge av at folkemassene har en slags medfødt hang til nasjonal og religiøs galskap. Den verdenshistoriske trenden er imidlertid at folk og individer ønsker å leve i stabile, moderne samfunn, og at dette ønsket blir mer og mer utbredt også i samfunn med førmoderne sosiale strukturer. Alt dette må føre til et sterkt press i retning av å skape stabile, dvs. kulturelt homogene, dvs. nasjonale stater og herunder et press i retning modernisering og effektivisering av samfunnets økonomi. De kapitalistiske interessene bruker dette presset til å rettferdiggjøre kapitalismen som en effektiv måte å komme ut av før-moderne tilstander på. Men som vi har sett: kapitalismen undergraver like mye grunnlaget for et stabilt samfunn, undergraver statens økonomiske evne til å skape sosial sikkerhet og den rettslige tryggheten gjennom en kriminalisering av det økonomiske livet. Denne trenden til kapitalistisk desorganisering brer seg også til de rike og velordnede land og fremkaller motreaksjoner også her. Dersom altså globalisering betyr et verdensomspennede press i retning av et anstendig liv, i retning av demokrati og individualisering, så *må* før eller seinere kapitalismen møte alvorlige vansker. Hva som skjedde i Indonesia i mai 1998, gir en antydning.

Det samfunnsmessige presset det her er snakk om, krever en omfattende planlegging fra statens side. Tidsdimensjonen blir stadig lengre, når det gjelder hva det politiske systemet må ta hensyn til. Et eksempel er miljøpolitikk, som krever hensyn til konsekvenser flere generasjoner fremover. Også på dette punkt oppstår det en økende motsetning mellom politikk og de kapitalistiske aktørene. Den globale kapitalismen opererer med stadig kortere tidshorisonter. Kjøpshet blir i det hele tatt en viktig side ved kapitalismens kultur. På den andre sida er det vanskelig å se at demokratiske stater kan endre trenden mot langsiktig planleggende aktivitet og økt offentlighet.

Sjøl om det i det verdensomspennede 20-80%-samfunnet, ikke kan være snakk om en klart avgrenset arbeiderklassebevegelse, så er likevel det som her er beskrevet som press mot staten en bevegelse av sosial type. Globaliseringa og dens indre konflikter er sosiale fenomener. Derfor kan det være misledende å atskille økonomi, politikk og kultur som «deler» av samfunnet. Heller bør vi snakke om en omfattende prosess i retning av samfunnsmessiggjøring (Marx) eller om sivilisasjonsprosessen som et globalt fenomen, i tråd med Norbert Elias' sivilisasjonsteori.²¹ Disse prosessene har et klassemessig og sosialt grunnlag og ytrer seg på alle nivåer i samfunnet.

Mye av det som har skapt globale forestillinger er *krisefenomener*: verdenskriger, børskrakk, massearbeidsløshet, fattigdom, aids osv. Men ofte

har slike krisefenomener fremkalt motreaksjoner. Det finnes åpenbart former for global bevissthet og global politikk som er oppstått i siste halvdel av vårt århundre som er positive og som venstrekreftene er en sentral del av. Vi tenker her blant annet på den internasjonale miljøbevegelsen, fredsbevegelsen, feminismen, menneskerettighetsbevegelsene, antirasismen. Dette er viktige bevegelser som er med å sette en *global* politisk dagsorden og som fremmer bevisstheten om et globalt fellesskap.

Globaliseringa er altså både kompleks og konfliktfylt. Globaliseringa av grunnleggende rettigheter, av likhet mellom kjønn, raser og kulturer og av demokratiet er prosesser som kommer i konflikt med kapitalismens globalisering. Gjennom angrepet på statens reguleringsmekanismer, angripes også velferdsrettene som folket i de rikeste kapitalistiske land har kjempet til seg. Derfor vil en type globalisering komme i konflikt med andre typer av globalisering. Spørsmålet blir derved om globaliseringa skal skje på kapitalismens premisser eller om vi kan tenke oss former for antikapitalistisk globalisering. Det siste finnes uten tvil – spørsmålet er bare om de vil være sterke nok til å yte reell motstand mot kapitalismens dominans.

Det som av nyliberalerne blir utlagt som reaksjonær motstand mot globaliseringa (eksempelvis nasjonale og etniske bevegelser) er svært ofte et forsvar for elementære betingelser for et moderne samfunn som sikrer rettslig og sosial trygghet og likebehandling for de ulike grupper av innbyggere. Det finnes også virkelig reaksjonær motstand mot modernisering og globalisering, især de ulike former for religiøs fundamentalisme. Men dette oppstår nettopp i samfunn der den kapitalistiske modernisering øker ulikhetene og undergraver et minimum av stabilitet og trygghet for individene. Fundamentalismen i samfunn som Egypt, blant palestinerne (Hamas) eller i Iran (revolusjonen mot den USA-støttede sjahen) er ubegripelig uten denne bakgrunnen. Det moderne USA spiller også i denne sammenheng en tvetydig rolle. USAs allianser med reaksjonære fundamentalistiske regimer – Saudi-Arabia og Israel for eksempel – er jo en mektig stimulans til før-moderne krefter.

TO STRUKTURER – KLASSER OG NASJONALSTATER

Globale eller nasjonale klasser?

Verden som et globalt system består egentlig av to atskilte deler. Et økonomisk system med en økende mengde markedsaktører, både kapitaleiere og arbeidere. De store kapitaleierene opptrer globalt, men det betyr ikke dermed at verdens kapitalister til sammen utgjør en «universell kapitalistklasse». Det har alltid i kapitalismens historie vært både et motsetningsforhold og et gjensidig avhengighetsforhold mellom stat og kapitalistklasse. Ved kapitalismens begynnelse på 1500-tallet var kapitalistklassen innen handel og finans på mange måter like internasjonal som den er i dag. Europas

bank- og finanssystem vokste frem gjennom utlånsvirksomhet til de ulike statene. Statene lånte over hele Europa uavhengig av nasjonalitet. Også den gang hendte det at stater mistet sin kredittverdighet og slo seg sjøl konkurs. Man kunne ikke ganske enkelt tvinge kapitalistene til kredittgivning. Striden mellom ulike nasjonalstater gjorde det umulig fullt ut å kontrollere kapital-eierne. Likevel ble ikke kapitalistklassen en rent internasjonal klasse. Den trengte på sin side statlig beskyttelse. Særlig gjaldt det industrikapitalistene som ønsket kontroll over de voksende hjemmemarkedene. Etter hvert – med utviklinga av parlamentariske institusjoner og offentlighet ble nasjonalstaten også den sentrale politiske arena for påvirkning. I det hele tatt er moderne rettsregulering og økonomisk styring (penge- og finanspolitikk etc.) kun mulig innafor klart avgrensa statlige rammer. Det økonomiske livets kompleksitet og utviklinga av nasjonalstaten går derfor hånd i hånd

Også for arbeiderklassen spilte nasjonalstaten en økende rolle. Den hadde ikke noe fedreland heter det hos Marx og Engels, som i *Det kommunistiske manifest* undervurderer utviklinga mot et komplekst og motsetningsfylt stats-system. Likevel heter det hos Marx/Engels at proletariatets første mål er erobring av den politiske makta, med Manifestets ord: «heve seg opp til den nasjonale klassen, konstituere seg som nasjon.»²² Proletariatet er derfor «ennå nasjonalt», heter det videre. Verken arbeiderklassen eller borgerskapet kunne unngå å bli nasjonale klasser, dersom de effektivt skulle sette staten under press. Arbeiderklassen i hvert land måtte kjempe en særegen historisk kamp for ytringsfrihet, organisasjonsfrihet, arbeidslovgivning og videre opptre politisk innafor hvert enkelt lands offentlighet og mediasystem. Den vellykkede kampen for demokratiske og sosiale retter bandt klassen enda sterkere sammen med staten. Arbeiderklassens mål ble nettopp å vinne tilbake «fedrelandet», dvs. å konstituere klassen som den egentlige nasjonen og samtidig desavuere borgerskapet som en solidarisk del av nasjonen. Det er som sterke nasjonale klasser at både borgerskap og arbeiderklasse kan sikre sine interesser og eventuelt operere i koordinert aksjon med tilsvarende klasser i andre land. Mye av klassenes makt er i det moderne samfunnet «investert» i staten. Derfor er staten i økende grad både arena og mål for den politiske kampen. En nasjonal solidarisering med staten/nasjonen som helhet er en elementær betingelse for politisk innflytelse.

Noen vil benekte dette for kapitalistklassens vedkommende. Sosiologen Leslie Sklar hevder at verden er behersket av en transnasjonal kapitalist-klasse. Men han definerer denne transnasjonale klassen uhyre vidt: den omfatter både storkapitalister, toppolitikere, departementsfolk og media-mennesker.²³ Disse gruppene har sikkert et tett globalt samkvem, men det er stadig de enkelte stater som er deres basis og som i avgjørende valg-situasjoner vil bestemme deres standpunkt. Skulle borgerskapet i dag være en universell eller global klasse, burde vi forvente å finne langt sterkere organisatoriske uttrykk for dette. Det finnes ingen effektiv klasseorganisasjon

i så måte. Det finnes mer løse organisasjoner som IMF og OECD, men de er ikke direkte kontrollert av kapitalister men av stater. Alt i alt er den intensive konkurransen på verdensmarkedet alene grunn til at det ikke oppstår en universell kapitalistklasse som kan utøve diktatur over verden. Kapitalistene trenger rett og slett statens støtte – ikke minst i økonomiske nedgangstider.

Kapitalens internasjonalisering avskaffer altså på ingen måte nasjonalstaten, verken i form av et ikke-statlig internasjonalt kapital-fellesskap eller i form av en internasjonal kapitalisme i allianse med kun en sterk stat, USA.²⁴

Systemet av nasjonalstater

Ved siden av det økonomiske systemet og de sosiale klassene har vi altså den andre strukturen i det internasjonale systemet, systemet av politiske organisasjoner. Statene er ikke de eneste – vi har også FN, NATO og såkalte NGOer (Non-governmental organizations) – men statene er de viktigste og jeg skal konsentrere meg om dem i denne sammenhengen. Systemet av stater består av en økende mengde aktører. Et karakteristisk fenomen er de enorme ulikhetene i markedsrett hos markedsaktørene og i politisk makt hos de politiske aktørene. Denne strukturen – mellom sentrum og periferi, mellom noen få sterke og mange svake – har bestått gjennom hundrevis av år. Kjernen i systemet består fortsatt i et fåtall sterke stater. Disse er ikke bare i stand til å beskytte sine kapitalister som vi har sett under Asia-krise (en kollaps av en eller flere vestlige storbanker ville meget mulig ha utløst en internasjonal krise). Disse statene er også i stand til å dempe de innenlandske virkningene av økonomiske kriser når disse sender sjokkbølger gjennom det globale økonomiske system. De svake statene er ikke i stand til å gi sine innbyggere noen slik beskyttelse. Dette er noe av bakgrunnen for at det nederst i systemet av stater ofte befinner seg enheter som er på randen av oppløsning, slik vi i dag er vitne til i Afghanistan, Liberia, Rwanda, Somalia, Jugoslavia og Albania.

Staten har vært og er utsatt for press fra ulike kanter. Man har spådd statens oppløsning som følge både av kapitalens og arbeiderbevegelsens aktivitet. I dag blir statens styringsevner utfordret når det gjelder globale kriser som miljø og fattigdom, som altså går langt utover statenes grenser. Likevel finnes det ikke noen annen organisasjon som staten kan erstattes med. Det er nettopp gjennom kriser den moderne staten har utviklet seg. Presset for en sterk stat er økende fra statenes innbyggere og derfor vil staten bestå, især under demokratiske forhold. Sannheten er at staten er en uhyre fleksibel organisasjon – den kan anvendes i mange retninger og til ulike sosiale formål. Marx oppfatning om staten som et organ for borgerskapet (i *Det kommunistiske manifest*) blir for enkel og reduksjonistisk, noe han også etterhvert sjøl innså.

Praktisk talt alle landområder på kloden er i løpet av det tjuende århundre blitt organisert som suverene stater – i motsetning til tidligere tider. Verdens statssystem er fortsatt i en konsolideringsfase. Vi vet ikke hva statenes skjebne vil bli, men det er iallfall for tidlig å avskrive deres fremtidige betydning. Dersom vi sier at globaliseringa berører de tre sentrale områder, kulturer, stater og økonomi, så vil mitt standpunkt være at det er på det statlige området at globaliseringa vil finne sine klareste grenser. Når det gjelder kulturer, så bør ikke deres motstandskraft mot globalisering og modernisering overdrives. Kulturer kan dessuten ikke betraktes som sjølstendige agerende enheter. Derimot er stater sjølstendig agerende enheter og de kan *bruke* kulturelementer til å fremme eller legitimere politiske målsettinger. (Jfr. min andre artikkel i dette *Vadøger*-heftet.) Sjøl den mye omtalte islamske fundamentalismen kan bare få betydning i allianse med eller under beskyttelse av stater eller nasjonale bevegelser som streber etter å danne stater.

Det er viktig å se den historiske utviklingslinja. En ting er at statene over tid er blitt sterkere, de har påtatt seg flere oppgaver og gjennom demokratisk press kreves det også at de skal løse flere oppgaver (velferdsstaten). Et annet faktum som slår oss er antallet. Mengden av stater har økt eksplosivt. Følgende tabell viser når de stater som eksisterte i 1989 ble dannet. Vi får derved et historisk bilde på det internasjonale statssystemets utvikling:

*Tabell 1: Antall stater i 1989 gruppert etter perioden da de ble dannet*²⁵

Tidsrom	Verden	Europa
Før 1700	10	5
1700-99	6	3
1800-99	27	5
1900-45	23	13
1946-89	99	4
Totalt	165	30

Som kjent skjedde det betydelige endringer etter murens fall i 1989. Så vidt jeg kan se har vi i Europa og det tidligere Sovjetunionen fått 22 nye stater, mens 4 gamle er borte. Det skulle bety at vi i dag har 183 suverene stater (unntatt lilleputtstatene). Samlet hadde Europa i 1914 21 stater, i 1919 30 stater og i 1998 er det 40 reellt suverene stater her. Asia hadde i 1914 ca 6 stater og har i dag 48 stater. Et overveldende flertall av verdens stater er dannet i løpet av det tjuende århundre og godt over halvparten er dannet etter 1945.

Ialfall kan vi slå fast at mangfoldet av stater har økt også i vår globale tidsalder. Denne tendensen til statsdannelse kan ikke være tilfeldig eller et resultat av at den «nasjonale galskap» plutselig har besatt jordas folk. De kan

heller ikke bare være et resultat av lokale elitors ønske om å kontrollere en suveren stat, sjøl om det er en viktig faktor. Det at stater dannes og stabiliserer seg over lengre perioder kan ikke forstås fullt ut dersom vi ikke trekker inn nasjonalismen og nasjonalstaten som kanskje den mest sentrale form for modernisering. Nasjonalstaten oppsto i det tidlig-borgerlige Europa. Dens historiske utvikling faller sammen med den moderne statens utvikling. I det tjuende århundre er det dette nasjonalstatlige prinsippet som har spredd seg fra Europa til hele verden. De tidligere statsdannelser var ikke kulturelt homogene stater. De hadde ingen nasjonal identitet. Svært ofte var de imperier: Romerriket, Kina, Det ottomanske rike, Tsar-Russland, med flere. Ulike etniske og religiøse folkegrupper levde side om side uten noe trykk i retning integrering. Herskerne levde innafor sin elitære kultur og var opptatt av å holde kulturell *avstand* til folkemassene. Folket levde i lokal isolasjon, uten lese- og skriveferdighet. Det var ikke noe behov for kulturell homogenitet, mens den moderne staten nettopp er preget av et slikt behov. Hovedgrunnen til dette er den kompliserte arbeidsdelinga i et industrisamfunn.²⁶ Nasjonalismen oppstår derfor først med en begynnende kapitalisme og industrialisering. Tilsvarende vanskelig er det derfor å organisere økonomisk tilbakeliggende land som nasjonalstater.

Det må understrekes at nasjonalstaten eksisterer innen et *system* av stater. Dette system bygger på gjensidig anerkjennelse av hverandres suverenitet innafor klart opptrukne grenser. Denne anerkjennelsen trenger alle stater og særlig de mange svake. Prinsippet om nasjonalstaten kan derfor ikke fungere uten i sammenheng med utviklinga av internasjonal folkerett og diplomati. Det kan heller ikke fungere uten klart definerte statsborgerrettigheter og generelt en rettsliggjøring av samfunnslivet. Vi kan da også se at det var i Europa dette systemet av nasjonalstater, folkeretten, diplomatiet og den moderne rettstenkninga oppsto. (Westfalerfreden i 1648 var et viktig vendepunkt.) Men dette betyr også at det vi kaller internasjonalisme vokste frem parallelt med det moderne statssystemet, nettopp fordi eksistensen av mange suverene stater gjorde det nødvendig med internasjonal forståelse og samarbeid. Derfor går det også en linje fra de utopiske tankene til Immanuel Kant med sine ideer om en «evig fred» mellom suverene stater til dagens internasjonale bevegelser for solidaritet og fred. Paradoksalt er det i en situasjon med mange statlige aktører at internasjonalismen oppstår, ikke i et storrike eller imperium som har nok med seg og vil ha en tendens til å se ned på andre. Kina var tradisjonelt et slikt imperium som suverent regnet seg som «midtens rike». Russland/Sovjetunionen og USA har eller har hatt noen imperiale trekk. Det at vi har et stort mangfold i verdens statssystem er imidlertid et hinder for «seg sjøl nok»-tenkning og dermed noe som kan fremme globaliseringer av positiv type.

Vi kan i det tjuende århundre snakke om en mot-mobilisering mot Vestens hegemoni av delvis kulturell og delvis nasjonalstatlig type. Samtidig

har den ikke-vestlige verden overtatt viktige sider ved Vestens modernitet, blant annet nasjonalstaten. Det er denne blandinga av konflikt og imitering i forhold til Vesten som gjør det så vanskelig å forutsi den videre utviklinga. I verdenshistorisk sammenheng er ikke dette noe nytt. Kort før år 1500 var Vesten en liten utpost i verden, med Genova og Venezia som vinduer mot den store verden. Verdens økonomiske og politiske tyngdepunkter var det kinesiske rike og de ulike islamske imperier. (Det ottomanske var vår nærmeste nabo.) Europeerne så på disse rikene både med frykt og beundring. Det ble både kriget og etterlignet. Ennå langt inn på 1700-tallet ble den kinesiske samfunnsordninga med sin konfusianske etikk betraktet som et forbilde av europeiske filosofer (Leibniz). Nå har Vesten dominert totalt i noen hundre år, men enten må landene i den tredje verden ødelegge hverandre i destruktive kriger eller så vil tyngdepunktet i verden gradvis forskyve seg til en eller flere ikke-vestlige regioner.

Vestens hegemoni har iallfall en særegenhet i forhold til tidligere hegemonimakter. Det har aldri vært enhet mellom den økonomiske og den politiske strukturen. Europa var aldri et imperium, men ble et *system av nasjonalstater*. For å føre krig, for å sikre statens finanser gjennom skattlegging, for å føre en økonomisk politikk og seinere for å utvikle velferdsstaten og et felles utdanningssystem utviklet det seg nasjonalstater. I tidlig moderne tid betydde dette felles språk og felles religion. I vår sein-moderne verden er religion og livssyn blitt en privatsak som man kan mene hva man vil om. Det homogene i dag består særlig i beherskelse av språket og den elementære allmennkunnskap som skal til for å fungere som samfunnsborger, blant annet på arbeidsmarkedet. I dagens Norge hender det at det kommer polske gjestearbeidere og plukker jordbær. Det er en av de få arbeidsoppgaver som kan utføres uten fortrolighet med norsk kultur. I et komplekst samfunn kan man ikke være sykepleier, lærer, industriarbeider eller jobbe på kontor uten å kunne språket og uten å kjenne de vanlige rettigheter og plikter. Den nødvendige samfunnskompetansen får vi særlig gjennom et langt utdanningssystem. Derfor blir utdanning og språklig integrering en forutsetning for at innvandrergrupper kan ta del i samfunnslivet fullt ut. (Dermed er det *ikke* sagt at denne integreringa bør gjennomføres med tvang.)

Før første verdenskrig ble verden dominert av noen få europeiske nasjonalstater. De kjempet om markeder og koloniserte store deler av verden. De blandet seg inn i andre lands anliggender på en like direkte måte som i dag. Eksempelvis ved Norges konstituering som stat i 1814 var internasjonal påvirkning helt avgjørende og også ansett som akseptabelt. (Prinsregent Christian Fredriks endelige beslutning sommeren 1814 om å oppgi sjølstandighetsprosjektet og vike plassen for en svensk-norsk union, kom under besøk av en internasjonal stormaktsdelegasjon i Christiania.²⁷)

I dag er de internasjonale aktørene, som vi har sett, blitt langt flere. Klassisk imperialism er blitt umulig. Det internasjonale system er blitt så

komplekst og kostnadene av ukontrollerte konflikter så høye at dette i seg sjøl skaper et behov for globale regler og organisasjoner. Det er også blitt mer sjeldent med slike åpenlyse imperialistiske fenomener som at store internasjonale selskaper med hjemlandet USA i ryggen dirigerer svake stater, opererer med egne hærer, avsetter radikale regjeringer osv. (Men kuppet i Chile i 1973 ligger ikke så langt tilbake i tid.) Dette henger sammen med en økende antikapitalistisk og antiamerikansk opinion i den tredje verden. Det henger også sammen med en internasjonal ideologi som likestiller alle stater. Alt i alt: tendensen mot konsoliderte nasjonalstater vil bestå inn i neste århundre. Det vil være kriser og muligens oppdelinger av stater til mindre stater. Men disse krisene vil være katalysatorer for sterkere og ikke svakere statsstrukturer. Det viktige og mer uvisse spørsmålet er om statene blir demokratiske eller om den repressive og autoritære tendensen vil dominere.

(Juli 1998)

NOTER

- * Jeg takker Rune Skarstein for kommentarer til et tidligere utkast av denne artikkelen.
- 1) Heidegger knytter det planetariske tett opp til teknologiens verdensomspennede herredømme og ser dette herredømme som uttrykk for menneskets «værensglemsel». For så vidt blir Heidegger en tidlig kritiker av «globalisering» – også etter at han har oppgitt håpet om at nasjonalsosialismen og den tyske nasjonale «revolusjon» skal kunne motstå planetariseringa og nihilismen. Han kritiserer (1939) «den fortløpende offentliggjøring av all menneskelig virksomhet i «bilde og tone» gjennom fotomontasje og reportasje.» Dette er «et fenomen av planetarisk karakter som har de samme vesenstrekk i Amerika og Russland, i Japan og Italia, i England og Tyskland. På en eiendommelig måte er dette uavhengig av viljen til enkeltmennesker og folkeslag, stater og kulturer» (Martin Heidegger: *Nietzsche* Bd I, Pfullingen 1961, s 474).
- 2) Se Peter Evans: «The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization», *World Politics*, Vol 50, October 1997 s 62-87. Evans antyder at de globale kapitalist-aktørene er blitt forledet av sin egen fri-markeds-ideologi og ikke innser sin egen interesse i et minimum av statlig orden. (s. 72-73). Men mot dette noterer han også USAs og de private elitenes dype politiske og økonomiske interesse av liberalistisk ideologisk dominans og av diskreditering av ethvert statlig engasjement (s 86). Denne interessen er nok klart sterkere enn den motsatte interessen av statlig aktiv tilrettelegging.
- 3) Erik Solheim: «Globaliseringen er også løfterik», *Dagsavisen*, 29.06.98.
- 4) M. Waters: *Globalization*, London/New York 1995, s. 3 og 122.
- 5) Karl Marx: *Kapitalen – Første bok*, oversatt av Kielland/Rafoss, Oslo 1995, del 3, s 101.
- 6) Erik Solheim: «Globalisering? Ja takk, men ...», *Dagsavisen*, 13.06.98
- 7) Martin Albrow: *The Global Age*, Cambridge 1996, s. 159.

- 8) Se J.E. Goldthorpe: *The Sociology of Post-Colonial Societies*, Cambridge 1996, s. 75.
- 9) En beskrivelse av hvor kaotiske, regelløse og maktmanipulerende avgjørelsesprosedyrene er når det gjelder internasjonale gjeldskriser finnes hos H-P. Martin og H. Schumann: *Globaliseringsfellen*, Oslo 1998, s. 52-57. (Om Mexico-krisa 1995). Se også R. Macmillian: «The Next Sovereign Debt Crisis», *Stanford Journal of International Law* Vol 31, Summer 1995, s. 305-59. Bill Scheuerman (i et upublisert manus, Dept of Political Science, University of Pittsburgh) betviler at globaliseringa og en internasjonal rettsorden («rule of law») er noe som går hånd i hånd, slik kapitalismens forsvarere hevder. For at vi kan snakke om «rule of law» kreves det en form for åpenhet og offentlighet omkring prosedyrer og konfliktavgjørelser, som ikke finnes innen den internasjonale økonomien. «Økonomisk globalisering er i hovedsak basert på legale former som har ad hoc-karakter og er preget av en diskresjon, lukkethet og utilgjengelighet som ikke er i samsvar med sjøl et minimalt begrep om rettslig orden» (*Economic Globalization and the Rule of Law*, upubl. manus, 1997, s. 2).
- 10) Harry Magdoff: «Globalisation – to what End?», *The Socialist Register* 1992, London 1992, s 69-70.
- 11) Tall for arbeidsløshet og sysselsetting i Kina (1995) finnes i *China Quarterly*, No. 148, December 1996, s. 1410. Total arbeidsstyrke i Kina var 830 millioner, hvorav arbeidsløse 134 millioner. I tillegg kommer overflødig arbeidskraft utafor byene: ca 100 millioner og i de statseide bedriftene: anslått til 25 av 75 millioner sysselsatte. En arbeidsløshet/undersysselsetting på 250 millioner er et anslag ut fra disse tallene. Fordi det ikke finnes tilforlatelig statistikk for den kinesiske landsbygda er dette tallet usikkert. Et ekstremt anslag, beregnet av tyske eksperter, kommer helt opp i 500 millioner reellt arbeidsløse. Se *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16.12.97.
- 12) Se *Neue Zürcher Zeitung* (NZZ), 25.04.98; og *NZZ*, 15.04.98 («Wirtschafts-sanktionen im Dienst der amerikanischen Aussenpolitik»).
- 13) Se K. Boyle: «Stock-taking on Human Rights: The World Conference on Human Rights, Vienna 1993», *Political Studies*, Vol. 43, 1995 s. 84-83; og også i samme nummer av *Political Studies*: «Human Rights and US Foreign Policy: Two Levels, Two Worlds», s. 111-130. Dessuten: «Der amerikanische Weltpolzist und die Richter», *NZZ*, 29.04.1998.
- 14) «Asias masses shift against the West», *The Guardian Weekly* 12.07.98; og «IMF-krav møtt med storstreik», *Klassekampen* 15.07.98.
- 15) Jfr. artiklene av Kristen Nordhaug og Wade/Veneroso i dette heftet av *Vardøger*.
- 16) Dette vedgås og de problematiske aspektene ved dette drøftes av Nozick. Se R. Nozick: *Anarchy, State, and Utopia*, New York 1974, s. 307ff.
- 17) Adam Smith : *The Wealth of Nations* (Everymans ed.) Vol II, London 1971, s. 199 og 203.
- 18) Smith, *ibid.*, s. 275-76.
- 19) Fareed Zakaria: «The Rise of Illiberal Democracy.» *Foreign Affairs*, November-December 1997, s. 22-44.
- 20) Marshall G. S. Hodgson: *Rethinking World History*, Cambridge 1993, særlig s. 3-28.

- 21) Jfr. Norbert Elias: *Über den Prozess der Zivilisation*, 2 Bände, Frankfurt M. 1976.
- 22) K. Marx og F. Engels: *Det kommunistiske manifest*, oversatt av M. Falck, Oslo 1998, s.66.
- 23) Leslie Sklar: *The Sociology of the Global System*, New York 1991, s. 70-78.
- 24) Dette ble påpekt av Nicos Poulantzas allerede i 1970-årene. Jfr. *Klassen im Kapitalismus – heute*, Berlin 1975, s. 63ff.
- 25) Kilde: Tabellen er beregnet ut fra data i *Chambers Political Systems of the World*, Edinburgh 1989, s. 6-9. Merk altså at denne tabellen ikke har med stater som hadde opphørt å eksistere i 1989. Ministater av typen Monaco eller Liechtenstein er heller ikke med.
- 26) Se Ernst Gellner: *Nations and Nationalism*, Oxford 1988, for en teori om nasjonalstaten langs disse linjene.
- 27) Sverre Steen: *1814*, Oslo 1951 særlig s. 197ff og s. 279-81.

Rune Skarstein

GLOBALISERINGENS POLITISKE ØKONOMI *

Økonomisk globalisering er både en myte og en realitet. Det er en myte at kapitalismens globalisering er et nytt fenomen som har ført til oppløsning av de nasjonale økonomiene og deres «grenser» mot verdensøkonomien. Det er en farlig myte at dette fenomenet umuliggjør statlig styring og kontroll av de økonomiske prosessene i de enkelte land, med andre ord at effektiv nasjonalstatlig økonomisk styring er blitt en illusjon i «globaliseringens epoke».¹ Derimot er det en realitet at sammenflettingen av de nasjonale økonomiene har økt i hele etterkrigstiden, og at denne økonomiske integrasjonen har fått større fart og helt nye kvalitative trekk i kjølvannet av deregulerings- og liberaliseringsbølgen siden begynnelsen av 80-årene. I denne artikkelen vil jeg vise at dette særlig gjelder de transnasjonale selskaperne og i enda større grad finanskapitalens økende dominans i verdensøkonomien.

Blant annet lavere kostnader for lufttransport og elektronisk kommunikasjon har muliggjort og påskyndet denne utviklingen. Kostnaden for lufttransport (i faste 1990-priser) ble halvert mellom 1960 og 1990, mens kostnaden for en telefonsamtale mellom New York og London ble redusert med nesten 90% fra 1970 til 1990. Likedan sank den amerikanske prisindeksen for datamaskiner (med tilnærmet lik kapasitet) med 95% fra 1970 til 1990, med andre ord et prisfall på 14% pr. år.² Men globaliseringsprosessen har sin dypere årsak i politiske beslutninger som på sin side har sammenheng med en forskyvning av maktforholdene både i de enkelte landene og internasjonalt, og med tilsvarende ideologiske endringer.

Et historisk tilbakeblikk

Uavlatelig ekspansjon og erobring av utenlandske markeder er et grunntrekk ved kapitalismen.³ En kapitalisme som ikke ekspanderer, er i krise. Men statlig-politisk regulering er bestemmende for denne ekspansjonens karakter og virkninger. Ulike politiske regimer har derfor ført til ulike former for kapitalisme i de forskjellige land. Imidlertid er det vi kaller «verdensmarkedet» eller «verdensøkonomien» et produkt av kapitalismens vekst. Slik sett kan vi si at «globalisering» har vært en tendens i hele kapitalismens tidsalder. Et mye brukt mål på graden av globalisering, dvs. økonomisk integrasjon og internasjonal arbeidsdeling, er veksten i verdenshandelen, av eksport og import. Målt som økning i landenes eksport har tendensen til globalisering vært sterkest nettopp i perioder med høy økonomisk vekst.

Den forrige globaliseringsbølgen startet med den anglo-franske handels-traktaten av 1860. Denne avtalen, som ble fulgt opp av bilaterale avtaler mellom Frankrike og flere andre land, førte til en delvis «tollavvæpning» på kontinentet. Under det britiske hegemoniet ble handelen i Europa, i tillegg til handelen mellom europeiske land og koloniene deres, i stor grad liberalisert etter 1860. De viktigste tekniske forutsetningene for denne globaliseringsbølgen var utviklingen av jernbanenett, dampskip og interkontinental telegraf.⁴ Men reduksjonen av hindre for internasjonal handel i 1860-årene var ytterst beskjeden sammenlignet med det som har skjedd i andre halvdel av vårt århundre.

For det første dreide det seg bare om bilaterale handelsavtaler for spesifikke industrivarer mellom europeiske land. For det andre var det bare Storbritannia som fjernet all toll. De fleste landene beholdt svært høye tollsatser sammenlignet med våre dager, på mellom 10 og 25%.⁵ For det tredje var perioden med lave tollsatser meget kort for de fleste land. Ikke minst som følge av depresjonen i 1870-årene, økte Tyskland beskyttelsestollen på industrivarer igjen i 1879, Italia gjorde det samme i 1888 og Frankrike i 1892. I årene 1892-1914 økte proteksjonismen i alle land på kontinentet. Bare det industrielle «lederlandet» Storbritannia holdt fast på frihandelen, samtidig som britene med ulike midler hindret koloniene sine i å handle med andre enn moderlandet. For det fjerde fantes det flere viktige unntak. Aller viktigst var USA som i hele perioden 1861-1913 hadde en svært høy beskyttelsestoll på industrivarer varierende fra gjennomsnittlig 45% i 1866 til 25% i 1913. I 1922 ble denne tollene igjen økt til 30%. Andre land som hadde høye tollmurer i den nevnte perioden, var Australia, Canada, New Zealand, Japan og flere latinamerikanske land.⁶ Dette mønsteret varte ved etter første verdenskrig, fram til børskrakket i 1929.⁷

Størstedelen av internasjonale kapitalbevegelser før første verdenskrig var transaksjoner knyttet til lån og direkte investeringer fra europeiske land til koloniene deres eller til andre oversjøiske områder med stor europeisk immigrasjon. De internasjonale kapitalstrømmene fra 1860 til 1914 fulgte med andre ord utvandringen fra Europa, først og fremst til Nord-Amerika.⁸ Mer enn 40 millioner mennesker emigrerte fra Europa i perioden 1861-1920. Blant disse var det ca. 720000 nordmenn.⁹ Uten denne store folkevandringen hadde det neppe vært noen nevneverdige internasjonale kapitalbevegelser før første verdenskrig. Denne situasjonen var diametralt forskjellig fra liberaliseringen av internasjonale kapitalbevegelser etter 1980, som har vært kombinert med en ekstremt restriktiv innvandringspolitikk i Europa og USA.¹⁰ Et annet særtrekk var at internasjonale finansstrømmer var dominert av britisk kapital. I 1914 sto Storbritannia for 43% av verdens samlede utenlandsinvesteringer, og de britiske investeringene var slik fordelt: Europa: 6%, Latin-Amerika: 21%, Oceania: 13%, India: 20%, Nord-Amerika: 40%.¹¹

Liberalisering av internasjonal handel og kapitalbevegelser er nødvendige forutsetninger for globalisering. Men som vi skal se senere i denne artikkelen, var slike tiltak langt mer beskjedne og geografisk begrenset i perioden 1860-1913 enn de har vært siden begynnelsen av 80-årene. En høy grad av proteksjonisme hindret imidlertid ikke at praktisk talt alle industri-land, også de mest proteksjonistiske som USA, hadde en relativt høy vekst i bruttonasjonalproduktet (BNP = samlet innenlandsk produksjon), spesielt i årene 1890-1913, samtidig som samtlige lands eksport vokste enda raskere enn BNP. Dette innebar at eksportens andel av BNP ble stadig høyere og nådde en foreløpig topp rett før første verdenskrig (jfr tabell 1).

Perioden fra 1860 til 1913 var den klassiske imperialismens epoke. Karakteristiske trekk ved imperialismen var en sterk konsentrasjon og sentralisering av kapital, med dannelse av truster, karteller og syndikater, finanskapitalens (først og fremst bankenes) dominans og rivaliseringene mellom de europeiske maktene om kolonier og innflytelsessfærer, markeder og råvarekilder. Før Lenin publiserte sin lille bok om imperialismen i 1917, var denne epokens politiske økonomi allerede blitt grundig analysert av den britiske liberale økonomen John A. Hobson og den tyske sosialdemokraten Rudolf Hilferding, som begge la stor vekt på finanskapitalens dominerende og konfliktskapende rolle.¹²

Tabell 1: Vareeksportens andel av bruttonasjonalproduktet (BNP), 1913-1994, i prosent¹³

	1913	1929	1938	1960	1973	1980	1994
Frankrike	13,9	14,0	6,9	11,2	14,3	17,5	17,7
Tyskland	17,5	15,3	5,6	15,7	19,4	23,6	20,9
Japan	12,3	16,0	14,9	9,4	9,0	12,3	8,6
Nederland	38,2	29,4	18,4	36,1	39,8	42,9	47,1
Storbritannia	20,9	15,5	8,4	13,9	17,1	20,5	20,2
USA	6,1	5,0	3,6	4,0	5,3	8,3	7,7
Norge	22,7	15,6	12,9	17,4	24,3	32,3	31,8
Veidd gjsn. for samtl. vestl. industriland	12,9	9,8	6,2	8,6	14,1 ¹	15,5	14,3 ²

¹ Tallet er for 1975.

² Tallet er for 1992.

Årene etter den første verdenskrigen var preget av uro og ustabilitet i verdensøkonomien før globaliseringsbølgen endte i børskrakket i oktober 1929, den etterfølgende verdensomspennende krisen og til slutt den andre verdenskrigen. Fra 1929 til 1932 sank verdenshandelen med 27% målt i volum og (på grunn av synkende priser) med hele 62% målt i verdi. Fallet i verdenshandelen skyldtes ikke bare nedgang i produksjonen som følge av

krisen.¹⁴ Det var også et resultat av at de enkelte landene i frykt for total økonomisk sammenbrudd innførte sterke proteksjonistiske tiltak for å beskytte sin innenlandske produksjon mot den skjerpede internasjonale konkurransen skapt av mange lands innstrammingspolitikk i kjølvannet av krakket. Det er imidlertid viktig å merke seg at i strid med frihandels-tilhengernes oppfatning var den økte proteksjonismen en *følge* av krisen og ikke *årsaken* til den.¹⁵ (I 1931 tok for øvrig regjeringen i selvste Storbritannia offisielt farvel med gullstandarden og avskaffet frihandelen som hadde vært landets «varemerke» siden 1840-årene. Det britiske hegemoniets dager var definitivt talte.) Eksportfallet var derfor mye større enn nedgangen i produksjonen, slik at eksportens andel av BNP igjen sank. Men produksjonsnedgangen var stor nok til at nærmere 30 millioner mennesker eller ca. 1/4 av hele arbeidsstyrken i Vest-Europa og USA ble støtt ut i arbeidsløshet og desperat nød.¹⁶ Først i begynnelsen av 60-årene nådde eksporten i de største industrilandene den samme andelen av BNP som i 1929, og Storbritannia nådde ikke sin eksportkvote fra 1913 før i 1980 (jfr. tabell 1).

Perioden fra 1950 til 1973 er blitt kalt «kapitalismens gullalder». I dette tidsrommet økte de kapitalistiske industrilandenes samlede BNP med over 5% pr. år, mens den samlede eksporten deres økte med over 9% pr. år.¹⁷ Kapitalismens gullalder var preget av USAs absolutte økonomiske (såvel som politiske og militære) hegemoni. Gull-dollar-systemet (vedtatt i Bretton Woods i 1944), med dollaren som internasjonalt betalingsmiddel og reservevaluta, sørget for stabile valutakurser. Dette sammen med GATT-avtalen av 1967 om generell senkning av tollsatsene på industrivarer stimulerte veksten i internasjonal handel, som igjen økte mye raskere enn landenes samlede BNP. I tabell 1, som omfatter bare varehandel, blir imidlertid denne utviklingen undervurdert, fordi det var den internasjonale handelen med tjenester, spesielt turisme og transport, som økte absolutt mest etter 1960. Bare fra 1985 til 1995 ble verdenshandelen med tjenester doblet, og i 1995 utgjorde den mer enn 20% av den samlede verdenshandelen.¹⁸

I nesten alle industriland ble det dessuten etablert et klassekompromiss mellom arbeid og kapital: Lønnsveksten ble knyttet til produktivitetsveksten slik at forholdet mellom lønnsvolum og profittvolum holdt seg nærmest konstant gjennom hele perioden. Dette muliggjorde en typisk keynesiansk politikk: Ved kortvarige konjunkturedganger budsjetterte de fleste statene med underskudd og senket utlånsrenten for å stimulere den effektive etterspørselen. I flere land, blant annet i Norge, spilte statsbankene en sentral rolle i motkonjunkturpolitikken. I denne perioden ble velferdsstatene, med sine trygdesystemer, gratis helsetjenester, gratis utdanning for alle, fordelingspolitikk, sosial boligpolitikk osv., bygget ut og konsolidert.

Ettertiden har vist at den herskende klassens kompromissvilje og aksept av velferdsstaten i de kapitalistiske landene i stor grad var motivert av behovet for å skaffe seg legitimitet i «systemkonkurransen» med kommun-

ismen i Øst-Europa og Sovjetunionen der omfattende velferds- og utdanningsordninger ble bygget ut. For straks systemene i øst hadde brutt sammen, fikk kapitalismen i vest en råere og mer kompromissløs fremtoning

Økonomisk stagnasjon, nyliberalisme og verdensmarkedsintegrasjon etter 1970

I begynnelsen av 1970-årene ble verdensøkonomien utsatt for en rekke rystelser som førte til en langvarig periode med relativ stagnasjon. Veksten i de kapitalistiske industrilandenes samlede BNP sank fra 5,3% pr. år i 1950-1973 til 2,1% pr. år i 1973-1984, mens veksten i deres samlede eksport sank enda mer, fra 9,4% til 3,6% pr. år.¹⁹ Blant annet som følge av sitt reduserte «produktivitetsforsprang» fikk USA i 1971 underskudd på handelsbalansen, for første gang siden 1893. Først og fremst på grunn av militær aktivitet utenlands, spesielt Vietnamkrigen, hadde dessuten underskuddene på USAs betalingsbalanse økt gjennom flere år. Resultatet var sviktende tillit til dollaren som endte med dollarkrisen i august 1971 og overgang til fluktuerende valutakurser i 1973. Gjennom en tiårsperiode medførte dette stor uro og usikkerhet i valutamarkedene, før det nåværende «dollarsystemet» ble etablert, med fortsatt store svingninger i valutakursene.

En annen rystelse var at de internasjonale råvareprisene skjøt i været i begynnelsen av 70-årene. Fra midten av 1972 til slutten av 1974 steg UNCTADs prisindeks for råvarer unntatt olje med 120%. I tillegg kom de voldsomme økningene av oljeprisene i 1973/74 og i slutten av 70-årene. Alt dette resulterte i en lang periode med kostnadsdrevet inflasjon og økonomisk stagnasjon, såkalt «stagflasjon», i industrilandene. Men denne stagnasjonen resulterte ikke i reduksjon av landenes eksportkvoter. Tvert imot fortsatte verdenshandelen å øke raskere enn verdensproduksjonen. I stedet for å ty til økt proteksjonisme, slik de hadde gjort i 30-årene, valgte maktelitene i de viktigste industrilandene denne gangen en økonomisk politikk for forsert økonomisk liberalisering og deregulering som senere har gått under betegnelsen nyliberalisme.

De viktigste pådriverne for denne politikken, som fikk fullt gjennomslag i begynnelsen av 80-årene, var først og fremst USA under president Reagan («reaganomics») og Storbritannia under statsminister Margaret Thatcher («thatcherismen»). De fikk etter hvert stor ideologisk støtte fra lauset av fag-økonomer, som raskt forandret grunnfarge fra keynesianisme til markedsliberalisme og «tilbudsside-økonomi».²⁰ Samtidig ble denne politikken programfestet i viktige internasjonale institusjoner, spesielt OECD, GATT, IMF (=Det internasjonale valutafondet) og Verdensbanken. I Europa ble det nyliberalistiske prosjektet ytterligere programfestet gjennom EUs etablering av «det indre marked» og Maastricht-Traktaten om gjennomføring av valutaunionen.²¹

Fram til 1970 årene gikk GATT-avtalene som nevnt i hovedsak ut på å liberalisere internasjonal handel med industrivarer. Som resultat av denne prosessen var de fleste hindringer for fri *varehandel* mellom OECD-land, unntatt handel med matvarer og levende dyr, fjernet i begynnelsen av 80-årene. Den såkalte Uruguay-runden som resulterte i GATT-avtalen av april 1994, dreide seg derfor ikke primært om *fri handel*, men heller om *frie kapitalbevegelser*. Avtalen innebar en gjennomgående liberalisering av internasjonale kapitalbevegelser, innbefattet garantier mot ekspropriering av transnasjonale selskaps eiendom utenlands. Den omfattet også utstrakt liberalisering av handel med jordbruksvarer, med fjerning av import-hindringer og reduksjon eller avskaffelse av eksportsubsidier, foruten liberalisering av handel med tjenester (transport, teletjenester, konsulent-tjenester osv), og det ble vedtatt regler for «intellektuell eiendomsrett» innbefattet eiendomsrett til varemerker.²² GATT (fra 1994 nytt navn: *World Trade Organization*, WTO), som er en internasjonal avtale mellom stater, bidro dermed til å fremskynde og konsolidere globaliseringen. Et år senere begynte dessuten arbeidet med en spesiell WTO-avtale om omfattende liberalisering av internasjonal handel med finanstjenester, spesielt bank, forsikring og verdipapirhandel. Denne avtalen var i desember 1997 blitt signert av vel 70 land, deriblant alle EU-landene og Norge.²³

OECDs hemmelige MAI

GATT/WTO-avtalen av 1994, som har fått tilslutning fra 128 land, ble i 1995 fulgt opp av OECD-landene med enda mer vidtgående avtaler om liberalisering av kapitalbevegelser og tjenestehandel. Disse avtalene innebærer at investeringsselskap, pensjonsfond, bankenes fondsavdelinger, transnasjonale selskap osv. kan flytte kapitalen sin fritt mellom land og valutaer og til enhver tid plassere den i de verdipapir (bankinnskudd, aksjer, obligasjoner osv.) som lover høyest avkastning. Dessuten har OECD-landene liberalisert ytterligere reglene for utenlandske direkte investeringer. Slike investeringer møter ikke lenger nevneverdige hindringer når det gjelder konsesjon eller finansiering. Ved etableringer i næringslivet stilles med andre ord utlendinger og innbyggere i de fleste OECD-land praktisk talt likt, og en rekke land, blant dem Norge, har erstattet sine tidligere konsesjonsprosedyrer med enkel registrering og verifisering for rent administrative eller statistiske formål.²⁴

Disse avtalene var tydeligvis bare begynnelsen. I 1997 ble det nemlig kjent at OECD-landene siden 1995 har ført hemmelige forhandlinger om en «Multilateral avtale om investeringer» (*Multilateral Agreement on Investment*, MAI). Hensikten er at denne avtalen skal få status av en overnasjonal lov, og at landene som signerer den, skal innarbeide den i sin egen lovgivning. MAI er basert på to prinsipper som allerede gjelder for det

internasjonale frihandelsregimet. For det første skal det ikke forekomme diskriminering av utenlandske investorer eller investeringer i forhold til de innenlandske («principle of national treatment»). For det andre skal alle utenlandske investorer eller investeringer behandles likt («principle of most favoured nation treatment»). Avtalen innebærer at utenlandske investorer og finanskapital får nøyaktig de samme rettigheter som de innenlandske, samtidig som kapitaleiernes rettigheter utvides dramatisk i forhold til praksis i de fleste OECD-land i dag.

I avtaleutkastet blir regjeringer i vertsland for utenlandske investeringer pålagt en rekke plikter og politiske begrensninger, mens de transnasjonale investorene derimot bare tildeles rettigheter. Regjeringer i vertsland kan for eksempel ikke pålegge en utenlandsk investor å «overføre teknologi, en produksjonsteknikk eller annen privateid ('proprietary') kunnskap» til innenlandske personer eller selskap. De kan heller ikke kreve at utenlandske investorer skal inngå i såkalte «joint ventures», der innenlandske aktører blir deleiere i den utenlandske etableringen. Likedan kan de ikke kreve at en minimumsandel av aksjekapitalen i selskapet som den utenlandske investoren etablerer, skal være på innenlandske hender. Ved privatisering av offentlig eiendom skal utenlandske kjøpere uten unntak likestilles med innenlandske. En rekke nasjonale reguleringer, for eksempel støtte til småbedrifter og etableringskontroll, bli forbudt.

Transnasjonale selskap får på sin side en massiv beskyttelse mot eksproprieringer og andre statlige inngrep. Regjeringene i vertsland blir ansvarlige for å betale erstatning til utenlandske foretak for økonomiske tap som følge av «krig eller annen væpnet konflikt, unntakstilstand, revolusjon, opprør, offentlig uro ('civil disturbance') eller noen annen lignende hendelse». De transnasjonale selskapene får klage konflikter med vertsregjeringene inn for en overnasjonal domstol (*Arbitral Tribunal*). Domstolens kjennelser kan ikke ankes. Regjeringer som bryter reglene i MAI, vil bli ilagt bot.

Planen ser ut til å være at MAI først skal godkjennes av de 29 OECD-landene for i neste omgang å bli adoptert av WTO. På denne måten skal andre land bli tvunget til å slutte seg til avtalen for i det hele tatt å kunne trekke til seg utenlandske investeringer. Generaldirektøren i WTO, Renato Ruggiero, som har deltatt i arbeidet med avtaleutkastet, fastslår: «Vi skriver grunnloven for den forente verdensøkonomien.»²⁵ MAI viser at OECD er blitt en frontorganisasjon for økonomisk liberalisering og globalisering. Dessuten kan det med god grunn settes spørsmålsteget ved det demokratiske sinnelaget til alle regjeringene, inklusive vår Ap- og sentrumsregjering, som har hemmeligholdt forhandlingene om MAI.²⁶

Før vi ser nærmere på virkningene av de nevnte liberaliseringstiltakene, skal jeg drøfte noen viktige endringer i verdenshandelen etter siste verdenskrig. Av tabell 2 ser vi at det har skjedd store endringer i de ulike landenes

andeler av verdenshandelen etter 1950. Økningen i «andres» andel etter 1978 skyldes den ekstremt raske eksportveksten til de såkalte nye industrilandene. Hong Kong, Sør-Korea, Singapore, Taiwan, Kina, Indonesia, Malaysia og Thailand økte sin andel av samlet eksport i verden fra gjennomsnittlig 5,2% i 1970-79 til 15,9% i 1995.²⁷ Samtidig forble Latin-Amerika andel omtrent konstant, mens Afrikas andel fortsatte å synke.

Tabell 2: Prosentandeler av samlet eksport i verden, 1950-1995²⁸

	1950	1958	1969	1978	1995
USA	32	16,4	13,5	12,1	12,6
Storbritannia	20	8,4	6,1	6,1	5,0
Tyskland	6	8,5	10,4	12,2	9,8
Frankrike	10	4,9	5,5	6,6	5,9
Italia	-	2,4	4,5	4,8	4,8
Japan	3	2,6	5,8	8,4	7,9
Andre	-	56,8	54,2	49,8	54,0

Et annet påfallende trekk er den raske nedgangen av USAs og Storbritannias andeler, spesielt i de første etterkrigsårene. For Storbritannia er dette et uttrykk for landets endelikt som økonomisk hegemonimakt og kolonimakt. For USA gjenspeiler nok nedgangen fram til slutten av 50-årene en reell endring av landets posisjon i verdensøkonomien. USA kom ut av den andre verdenskrigen med en styrket økonomi mens de fleste andre kapitalistiske landenes økonomier lå mer eller mindre i ruiner. Med gjenreisningen av de andre kapitalistiske økonomiene måtte nødvendigvis USAs andel av samlet eksport i verden synke. Men siden slutten av 50-årene representerer ikke USAs synkende andel av samlet eksport i verden noen tilsvarende svekkelse av landets rolle i verdensøkonomien. Veksten i de transnasjonale foretakenes virksomhet har nemlig mer enn erstattet USAs relative tilbakegang i eksport-markedene.

De transnasjonale selskapers rolle

Et «transnasjonalt selskap» er et foretak som har sitt hovedkontor eller base i et bestemt land, men opererer i flere land med egne avdelinger eller filialer. I alle fall vil moderselskapet ha effektiv kontroll over utenlandsavdelingene, og ofte vil det ha aksjemajoriteten i dem. Forskning og utvikling er som regel lokalisert i hjemlandet, og det transnasjonale konsernet vil være preget av den økonomiske lovgivningen og de statlige reguleringene i hjemlandet.²⁹

I slutten av 50-årene begynte amerikanske transnasjonale selskap å etablere avdelinger utenlands i stort omfang. Denne prosessen har siden fortsatt med uforminsket styrke, og i 1986 var salgene fra amerikanske trans-

nasjonale selskaps utenlandsavdelinger fire ganger større enn USAs samlede vareeksport.³⁰ Av tabell 3 ser vi at i forhold til samlet eksport nådde produksjonen i utenlandsavdelingene til nordamerikanske transnasjonale foretak (de kanadiske inkludert) et toppnivå rundt 1990. Nedgangen i dette forholdstallet etter 1990 skyldes først og fremst at USA er i ferd med å bli et lavtlønnsland med mange millioner såkalte arbeidende fattige («working poor»), et aspekt vi skal drøfte senere i denne artikkelen. Dette gjør at en del transnasjonale foretak faktisk flytter produksjon utenlands tilbake til USA av kostnadshensyn.

Tabell 3: Forholdet mellom samlede salg fra transnasjonale selskaps utenlandsavdelinger og de respektive landenes eksport av varer og tjenester³¹

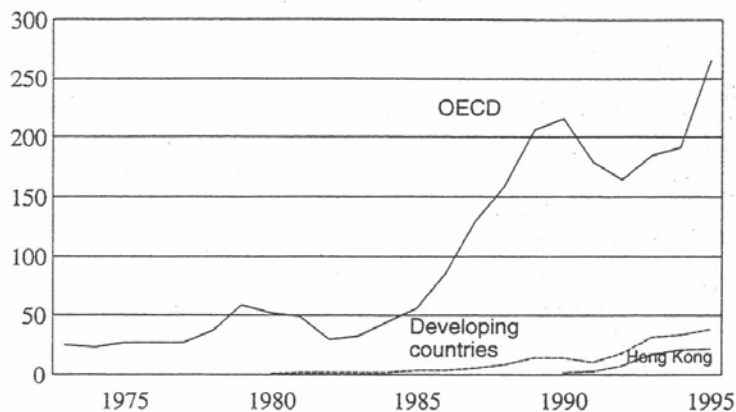
	1982	1990	1993
Nord-Amerika	2,14	2,25	1,93
Medl. av Den europeiske union (EU)	0,87	1,18	1,22
Øvrige land i Vest-Europa	1,11	1,10	1,13
Andre utviklede land	0,95	0,78	0,73

Men selv om EU-landene, Japan og senest Sør-Korea har halt litt innpå siden begynnelsen av 80-årene, er USA fortsatt suverent på topp når det gjelder den relative tyngden til transnasjonale foretaks utenlandsavdelinger i forhold til den innenlandske økonomien (jfr. tabell 3).³² I 1990 utgjorde bruttoproduktet i utenlandsavdelingene til USAs transnasjonale foretak nesten 1/3 av det totale bruttoproduktet til samtlige transnasjonale foretaks utenlandsavdelinger.³³ Blant de 100 største transnasjonale foretakene i 1994 målt etter utenlandsavdelingenes bokførte verdi var 32 amerikanske. Disse 32 selskapene hadde en samlet omsetning på 1222 milliarder dollar, derav 462 milliarder (38%) i utenlandsavdelingene. De hadde totalt 4,64 millioner sysselsatte, derav over 1,54 millioner (33%) i avdelinger utenlands.³⁴

I 1990 utgjorde bruttoproduktet til samtlige transnasjonale selskaps utenlandsavdelinger ca. 5% av verdens samlede BNP, og i 1995 ble det anslått at de 200 største transnasjonale selskapene sto for over 25% av verdens totale BNP. De transnasjonale selskapene samlet har i dag en langt større omsetning enn den totale verdenshandelen med varer og tjenester.³⁵ En slik tyngde i verdensøkonomien har disse selskapene oppnådd først de siste 10-15 årene, gjennom en sterk økning i deres utenlandske direkte investeringer. Når vi ser på OECD-landenes direkte investeringer i utlandet (som utgjør over 90% av den globale totalen), lå de på ca. 25 milliarder dollar pr. år fra midten av 60-årene til slutten av 70-årene, og det dreide seg hovedsakelig om amerikanske investeringer. Rundt 1980 skjedde det en dobling til ca. 50 milliarder dollar pr. år, og deretter en reduksjon til 70-tallsnivået i 1983. Men så økte utenlandsinvesteringene med en faktor på over syv i løpet av syv år, fra ca. 30

milliarder dollar i 1983 til 222 milliarder i 1990. Deretter var det en nedgang forårsaket av EUs valutakrise i 1992-93, men så en ny kraftig økning til en foreløpig topp på 270 milliarder dollar i 1995 (jfr. figur 1). I 1996 var de totalte direkte utenlandsinvesteringer i verden på nesten 350 milliarder dollar.³⁶

Figur 1: Utenlandske direkte investeringer fordelt på opprinnelsesland, 1973-1995. Milliarder dollar³⁷

Fra tidlig i 70-årene til begynnelsen av 90-årene var det dessuten en betydelig endring av fordelingen av utenlandske direkte investeringer mellom opprinnelsesland. USAs andel av den akkumulerte verdien til samtlige vestlige industrilands direkte investeringer utenlands sank fra 53% i 1971 til 26,5% i 1990. På den andre siden var det en stor økning i Japans andel fra 2,8 til 12,7% i den samme perioden, mens Frankrike økte sin andel fra 4,8 til 6,9%, Tyskland fra 4,7 til 9,5%, Nederland fra 2,6 til 6,7% og Italia fra 1,9 til 3,6%.³⁸

Her bør det nevnes at tallene ovenfor ikke gir et fullstendig bilde av de transnasjonale selskaperes tyngde i verdensøkonomien. En viktig grunn til det er at de ikke fanger opp selskaperes avtaler med og kontroll av formelt selvstendige underleverandører. Ett eksempel: Den amerikanske produsenten av sportsutstyr Nike selger produksjonsutstyr på kreditt til et sørkoreansk selskap mot at det sør-koreanske selskapet binder seg til å bruke produksjonsutstyret bare for leveranser til Nike på avtalte vilkår. Det sør-koreanske selskapet setter så i gang produksjon i Vietnam. På papiret ser det ut som om et transnasjonalt selskap fra Sør-Korea har etablert seg i Vietnam og eksporterer sine produkter til USA, mens virkeligheten er at Nike kontrollerer hele prosessen.³⁹

Det er for øvrig ikke riktig, som mange tror, at en stor del av de transnasjonale selskaperes direkte investeringer går til underutviklede økonomier. Nesten alt går til andre OECD-land eller til de såkalte «nye

industrielandene», også kalt «terskellandene», innbefattet Folkerepublikken Kina. I årene 1986-1996 mottok Nord-Amerika, Europa, Japan, de åtte kinesiske kystprovinsene og Beijing, foruten «nye industriland» i Asia og Latin-Amerika over 90% av alle direkte utenlandsinvesteringer. Resten av verden, med 70% av verdens samlede befolkning mottok mye mindre enn 10%, og i en tredjedel av de underutviklede økonomiene sank forholdet mellom direkte investeringer og BNP over tiårsperioden.⁴⁰

De transnasjonale selskapene har fullstendig forandret verdenshandelens karakter. Mens lærebøkene sosialøkonomi fortsatt doserer om «komparative fortrinn» i handelen mellom *land*, kan UNCTAD fortelle at ca. 1/3 av samlet eksport i verden er såkalt *firma-intern* handel, dvs. handel mellom avdelinger av det samme transnasjonale selskapet.⁴¹ Slik handel skjer ikke til «verdensmarkedspriser», men til interne priser, såkalte overføringspriser («transfer prices»), fastsatt av selskapet, blant annet ut fra hensynet beskatningen i de forskjellige land. Den økende firma-interne handelen kommer også til uttrykk i stigende importinnhold i de forskjellige lands industriproduksjon. I USA økte importinnholdet i industriproduksjonen fra 3% i 1963 til 24% i 1985. I Frankrike var økningen fra 12 til 27%, i (Vest-) Tyskland fra 10 til 26%, i Storbritannia fra 7 til 29%, i Sverige fra 17 til 46%.⁴²

En enda større del av verdenshandelen er såkalt *bransje-intern* handel: For eksempel blir billige vaskemaskiner og biler produsert i Italia fraktet til Sverige, mens relativt dyre ditto produsert i Sverige blir fraktet til Italia. Den bransje-interne handelen økte sin andel av USAs samlede utenrikshandel fra 49% i 1970 til 66% i 1991. I Tyskland var økningen fra 59 til 80% over den samme perioden, i Storbritannia fra 62 til 81%, og i Japan fra 30 til 35%.⁴³

Finanskapitalens dominans

Som vi alt har sett, har de amerikanske transnasjonale selskaperens dominans i verdensøkonomien blitt noe mindre siden begynnelsen av 80-årene, mens europeiske og japanske selskap har økt sin relative betydning. Dette har blant annet sammenheng med Bretton Woods-systemets sammenbrudd og den verdensomspennende liberaliseringen av valutatransaksjoner og kapitalbevegelser. Gjennom denne prosessen tapte amerikanske selskap den fordelene de hadde hatt ved å være knyttet til dollaren som fritt flytende internasjonalt betalingsmiddel og reservevaluta. Under Bretton Woods-systemet, som i realiteten fungerte fullt ut fra 1958 til 1971, var alle andre valutaer blant Bretton Woods-medlemmene knyttet til dollaren med faste kurser (f.eks. 7,14 kr. = 1\$) som bare kunne endres ved «fundamental ulikevekt», etter søknad til Det internasjonale valutafondet (IMF). Dollaren var på sin side verdt en fast mengde gull (35\$ pr. unse gull), og ethvert land kunne innløse sine dollarreserver i gull om de ønsket det. All valutahandel bortsett fra dollarens grenseoverskridende bevegelser var underlagt statlig kontroll,

og i de fleste land kunne store valutatransaksjoner skje bare etter søknad til sentralbanken.

Men dollarens frie flyt i dette systemet ga opphav til det uregulerte såkalte Eurodollarmarkedet. Det ble skapt av dollarinnskudd – i første rekke fra amerikanske transnasjonale selskap og senere Sovjetunionen og OPEC-landene – i banker utenfor USA, spesielt i London, Luxembourg og Brussel, der det ikke fantes forbud mot opprettelse av bankkontoer i fremmed valuta. Det etter hvert store volumet av dollar i dette markedet bidro sterkt til å skjerpe dollarkrisene som førte til Bretton Woods-systemets endelikt.⁴⁴

Det endelige sammenbruddet kom under dollarkrisen i 1971-73. Da frasa USA seg sin forpliktelse til å innløse dollar mot gull, og valutakursene ble sluppet fri. Samtidig avskaffet USA, Vest-Tyskland, Canada og Sveits kontrollen av kapitalbevegelser. Dermed brast demningen. I 1979 opphevet Storbritannia de siste restriksjoner på valutatransaksjoner og kapitalbevegelser. Året etter gjorde Japans regjering det samme. Etter vedtaket om «det indre marked» i 1988 opphevet EU-landene, med delvise unntak for Frankrike, Italia, Spania og Hellas, all valuta- og kapitalkontroll. Den norske Syse-regjeringen avskaffet de siste restene av valuta- og kapitalkontroll i juli 1990, tydeligvis til Ap-ledelsens store tilfredshet.⁴⁵ Samtidig ble den statlige kontrollen av kredittsystemet redusert eller fjernet. I flere land, blant annet Storbritannia (1980), ble reservekravet til bankene og deres plasseringsplikt i sentralbanken avskaffet.⁴⁶ Disse dereguleringstiltakene signaliserte finanskapitalens «frigjøring» og hegemoni, både praktisk og ideologisk. Endelig var bankene, investeringsselskapene, fondsforvalterne og de transnasjonale foretakene kvitt all «brysom» og «frihetsbegrensende» statlig-byråkratisk kontroll. De kunne spekulere uhemmet og fritt flytte sine milliardbeløp over alle grenser på jakt etter størst mulig kortsiktig profitt. «Kasino-kapitalismens» æra hadde begynt.⁴⁷

Fra 1980 til 1995 økte internasjonale valutatransaksjoner seks ganger mer enn verdenshandelen, slik at forholdet mellom valutatransaksjoner og samlet eksport i verden steg fra 8:1 i 1980 til 48:1 i 1995. I 1995 var internasjonale valutatransaksjoner ifølge IMF på nesten 1200 milliarder dollar *pr. døgn*. Gjennom året var valutatransaksjonene på ufattelige 297500 milliarder dollar (1.890.000.000 milliarder kr.) De var over 200 ganger større enn verdens samlede valutareserver, og de tilsvarte vel 2000 norske BNP. Mindre enn 5% av de internasjonale valutatransaksjonene trengs for å avvikle verdenshandelen (eksport+import), internasjonale direkte investeringer og langsiktige lånetransaksjoner. De resterende 95% er rene spekulasjonstransaksjoner eller «arbitrasje» (dvs. utnyttelse av regionale prisforskjeller på en og samme valuta). Forholdstallet mellom internasjonale valutatransaksjoner og verdens totale BNP har selvsagt også økt, fra vel 2:1 i 1980 til nesten 11:1 i 1995 (jfr. tabell 4).

En stor del av disse transaksjonene er ganske enkelt knyttet til valuta-spekulasjon. Både personer og institusjoner flytter kolossale pengeformuer mellom ulike valutaer på jakt etter kortsiktig profitt. De selger seg ut av (eller tar lån i) valutaer som er i ferd med å svekkes eller forventes å svekkes og plasserer i stedet formuene sine i valutaer som styrkes eller forventes å styrkes. Eller de utnytter små prisforskjeller mellom forskjellige markeder gjennom såkalt arbitrasje. Profittmarginene på de enkelte transaksjonene er som regel små, men det oppveies av at det er kolossale pengemengder som flyttes.

Tabell 4: Internasjonale valutatransaksjoner, unntatt handel med derivater, 1980-1995. Milliarder dollar⁴⁸

	1980	1983	1986	1989	1992	1995
Valutatransaksjoner per døgn	82	119	188	590	820	1190
Valutatransaksjoner pr. år (VTÅ)*	20500	29750	47000	147500	205000	297500
Verdens totale BNP (VBP)	9724	9805	12813	19982	23061	27400
Verdens totale eksport av varer og tj.	2520	2471	2910	4331	4717	6247
Verdens valutareserver ekskl. gull	387	340	512	777	953	1411
VBP som %-andel av VTÅ	47,4%	33,0%	27,3%	13,5%	11,3%	9,2%
Eksporten som %-andel av VTÅ	12,3%	8,3%	6,2%	2,9%	2,3%	2,1%
Valutaeserver som %-andel av VTÅ	1,9%	1,1%	1,1%	0,5%	0,5%	0,5%

* Valutatransaksjoner pr. døgn multiplisert med 250 handelsdøgn pr. år.

Et kjent eksempel på denne slags operasjoner er finansbaronen George Soros sitt helt igjennom legale raid mot blant annet den svenske krona, den italienske lire og det britiske pundet under den europeiske valutakrisen i 1992. Soros tjente en milliard dollar (vel 6 milliarder kroner) bare på disse transaksjonene.⁴⁹ I forsøk på å støtte sine valutaer, solgte statene størstedelen av valutaeservene sine; men til slutt ble de tvunget til store devalueringer, noe som før øvrig resulterte i sammenbrudd i det europeiske valutasamarbeidet. Det finnes alltid tapere i finanskapitalens nullsum-spill. I dette tilfellet var det skattebetalerne i landene med «svake» valutaer som måtte punge ut med en ekstraavgift til Georges Soros og andre internasjonale stor-spekulanter.

En annen og økende andel av internasjonale valutatransaksjoner er knyttet til kjøp og salg av aksjer, obligasjoner og andre verdipapir på tvers av landegrensene. Foruten handel med valutaer er det i dag internasjonal handel med over 70000 forskjellige verdipapir.⁵⁰ Denne handelen har økt dramatisk i alle land etter 1980. I USA økte den 17 ganger raskere enn BNP mellom 1980 og 1996 (jfr. tabell 5). For Canada var den tilsvarende faktoren 25, for Tyskland 26, for Frankrike 27, og for Italia 396. For Norges del økte disse

transaksjonene fire ganger mer enn BNP mellom 1992 og 1996, og de var på størrelse med BNP i 1996. I Storbritannia var internasjonale transaksjoner med obligasjoner og aksjer hele syv ganger større enn BNP i 1990. For seks av de syv landene i tabell 5 med data for 1996, ser vi at slike transaksjoner var mellom 1,5 og 4,3 ganger større enn deres BNP. Når vi sammenholder tallene i tabellene 5 og 1, ser vi at utenrikshandelen med obligasjoner og aksjer er fra 3 til 30 ganger større enn vareeksporten i de respektive landene. I 90-årene har internasjonale kapitalbevegelser nådd et historisk toppnivå både i forhold til landenes BNP og i forhold til deres utenrikshandel.⁵¹ Dette er igjen et tegn på at finanssystemet i stor grad har koblet seg av fra den produktive delen av økonomien.

Tabell 5: Internasjonale transaksjoner med obligasjoner og aksjer i prosent av bruttonasjonalproduktet (BNP), 1975-1996⁵²

	1975	1980	1985	1990	1995	1996 ¹
USA	4,2	9,0	35,1	89,0	135,3	151,5
Japan	1,5	7,7	63,0	120,0	65,1	82,8
Tyskland	5,1	7,5	33,4	57,3	169,4	196,8
Frankrike	-	8,4 ²	21,4	53,6	179,6	229,2
Italia	0,9	1,1	4,0	26,6	252,8	435,4
Storbritannia	-	-	367,5	690,1	-	-
Canada	3,3	9,6	26,7	64,4	194,5	234,8
Norge	-	-	-	24,5 ³	36,6	97,7

¹ Unntatt Norge er tallene for 1996 for januar-september.

² Tallet er for 1982.

³ Tallet er for 1992.

Aktørene bak disse kolossale pengeflyttingene er utallige aksjemeklere, banker, pensjonsfond og transnasjonale selskap. Disse finanskapitalens riddere utgjør kremen av den økonomisk herskende klassen i den globaliserte økonomien. Handelen foregår elektronisk med egne selskap som tekniske speditører. Selskapet Reuters, som tidligere var et nyhetsbyrå, har slått seg stort opp på den voksende internasjonale handelen med verdipapir. I dag disponerer selskapet egne satellittkanaler og en datamaskin i megaklassen stasjonert i London. Reuters har direkte elektronisk forbindelse med 20000 finansinstitusjoner og alle viktige børser i verden. I 1995 var Reuters sin inntekt på denne virksomheten ca. 4,5 milliarder kroner.⁵³

Finanskapitalens oppfinnsomhet – derivater

De internasjonale valutatransaksjonene skaper store svingninger i valutakursene, og dermed uforutsigbarhet og problemer både for den statlige

økonomiske politikken i de enkelte landene (unntatt dollarlandet USA) og for aktørene i internasjonal varehandel. Denne usikkerheten ser ut til å være opphavet til de såkalte *derivatene*. Et langsiktig lån med fast rente illustrerer derivatenes grunnleggende logikk: Ved å betale en fast rente, som vanligvis er betydelig høyere enn den rådende markedsrenten, garanterer låntakeren seg mot uforutsigbare og muligens svært store fremtidige renteøkninger. På den andre siden «gambler» banken gjennom lånekontrakten om fast rente, men i beste fall kan den komme til å kassere inn en mye høyere renteinntekt enn den ville fått gjennom en kontrakt om fluktuerende, markedsbestemt rente.⁵⁴

Et eksempel på bruk av derivater er en valutaopsjon, eller terminhandel: En norsk importør kan gardere seg mot kurstap på norske kroner overfor dollar ved å kjøpe en valutaopsjon. Mot et slags gebyr sikrer han seg en garantert dollarkurs ved betalingen for sin import innen en bestemt fremtidig dato. Selgeren av valutaopsjonen driver derimot med gambling. Men hvis krona styrker seg betydelig overfor dollar kan han høste inn en stor fortjeneste. Et annet eksempel: I stedet for å kjøpe aksjer i et selskap direkte, kan en børsaktør kjøpe *opsjoner* på et bestemt antall aksjer i selskapet. Opsjonene, som koster bare en brøkdel i forhold til direkte kjøp av aksjene, gir børsaktøren rett til å kjøpe aksjene til en fastsatt pris innen en gitt tidsfrist. Verdipapiret på opsjonen er et derivat, et «avledet verdipapir». Det er altså ikke selve eiendommen (aksjene) som blir kjøpt, men retten til å kjøpe aksjene innen en gitt tidsfrist.

Derivatene representerer i prinsippet en «handel med fremtiden», dvs. gambling om fremtidig utvikling av for eksempel valuta- eller aksjekurser, oljepriser eller priser på andre råvarer. Disse papirene er i seg selv gjenstand for kjøp og salg. Selv om børsaktøren i eksemplet ovenfor ikke har kjøpt selve aksjene, kan han likevel innkassere en eventuell kursstigning på aksjene han har kjøpt opsjoner på. Kursstigningen vil innebære at opsjonenes markedsverdi øker tilsvarende, og børsaktøren kan selge opsjonene eller kjøpe aksjene for å innkassere kursgevinsten. Med relativt liten innsats har han dermed skaffet seg en stor gevinst. Denne hevarmeffekten («leverage») er karakteristisk for derivatene: Med relativt liten innsats kan børsaktøren innkassere gevinsten fra den økte markedsprisen til det underliggende «basisinstrumentet», i dette tilfellet aksjene.

På grunn av derivatenes «hevarmeffekt» kan spekulasjon være ekstremt profitabel, men det kan også oppstå tilsvarende enorme tap. Denne egenkapen ved derivatene gjør at de er et attraktivt objekt for hasardfikserte finanssjonglører som lokkes av store, kortsiktige gevinster med liten innsats. Dette har ført til utvikling av en variert meny av forskjellige derivat-«produkter» som spekulantene kan boltre seg med. De har selvsagt engelskspråklige betegnelser, for eksempel «cap», «floor», «swaps» og «FRA» («Forward Rate Agreement»). Alle større finanssentre har forlengst opprettet

egne børser for derivathandel. Selve usikkerheten er rett og slett blitt en internasjonal «handelsvare». Ifølge opplysninger fra Bank of International Settlements (BIS), ble handelen med derivater doblet annethvert år i perioden fra 1989 til 1995. I 1995 nådde den det svimlende beløpet 41000 milliarder dollar, tilsvarende 280 norske BNP, og nesten halvparten av dette var internasjonal handel som impliserte valutatransaksjoner.⁵⁵

Med stigende derivathandel må vi regne med at antallet og omfanget på finansielle fiaskoer også vil øke. Den mest spektakulære fiaskoen hittil ble skapt i 1995 av børsmeikleren Nick Leeson i Singapore-avdelingen til den britiske banken Barings. Leasons opsjonshandel påførte Barings et tap på vel en milliard dollar, som gjorde at den 200 år gamle banken gikk konkurs.

Liberaliseringen av handelen med verdipapir har ført til en betydelig endring av aksjemarkedet i industrilandene. For det første har omsetningen på de store aksjebørsene nærmest eksplodert de siste 15 årene. For det andre har den utenlandske eierandelen økt og er i dag som regel over 30% av samlet aksjeverdi på børsen. For det tredje har fondsselskap, banker og forsikringsselskap økt sin andel av aksjemassen. Når utenlandske eiere (som sitter med 1/3 av aksjemassen) ikke regnes med, har slike selskap hånd om ca. 28% av aksjene i Norge. Medregnet utenlandske eiere har de hånd om 30% av aksjene i Tyskland, 52% i Storbritannia og ca. 45% i USA.⁵⁶ For det fjerde er aksjene som eies av personer, og dermed personers aksjeutbytte, konsentrert på stadig færre hender. De 10% av norske husholdninger med høyest disponibel inntekt doblet sin andel av samlet kapitalinntekt fra 31,5% i 1986 til 62,6% i 1995, mens de 20% med lavest disponibel inntekt fikk redusert sin andel av samlet kapitalinntekt fra 8,2% til 5,7%. Stigende aksjekurser og den sterke økningen i aksjeutbytte sammen med skattefritaket for denne inntektskategorien er, kombinert med massearbeidsløsheten, en hovedårsak til de raskt økende inntektsforskjellene i OECD-landene.⁵⁷

Et ustabil system

Finansmarkedet er kjennetegnet ved stor usikkerhet knyttet til alle transaksjoner og ved at papirene som omsettes, er meget «likvide», dvs. lett og raskt omsettbare. Forventninger og «tro» er derfor viktige drivkrefter bak prisendringer i finansmarkedene, og slike forventninger blir ofte selvoppyllende profetier. For eksempel forventninger om at kursen på en bestemt valuta vil falle, utløser krefter som fører til et fall i valutakursen. Disse egenskapene gjør at rask og kortsiktig profitt er hovedmotivet til aktørene i finansmarkedet. Kombinert med den transnasjonale finanskapitalens tendens til frikobling fra realøkonomien medfører dessuten disse egenskapene en prekær ustabilitet i de nasjonale økonomiene i form av selvforsterkende prosesser som har liten eller ingen sammenheng med realøkonomien i landene det gjelder.⁵⁸

Når for eksempel aksjekursene på børsen har steget en tid, øker børsaktørenes forventninger om ytterligere kursstigning, og det melder seg stadig nye kjøpere, også fra utlandet. Dermed forsterkes kursstigningen voldsomt, og spekulantene høster eventyrlige gevinster på kort tid. Gjennom denne prosessen kan aksjekursene bli mange ganger høyere enn det som tilsvarer realverdiene og lønnsomheten i bedriftene som har utstedt aksjene.

Før eller senere vil en slik «børsboom» bli snudd til en dramatisk nedgang, for eksempel ved at det oppstår mistillit til landets valuta og forventninger om kursnedgang. I en slik situasjon blir først og fremst utenlandske børsaktører nervøse og setter i gang storstilte salg. Eller nedgangen kan starte ved at aktører som har kredittfinansiert sine aksjekjøp ikke makter å betjene lånene og tvinges til å selge. I neste omgang kan børsfallet forsterke kursnedgangen på landets valuta.

Børsfallet forsterkes ytterligere ved at stadig flere spekulanter selger i panikk for å sikre oppnådde gevinster eller unngå store tap. I neste omgang kan børsammenbruddet smitte over på banker som taper penger utlånt til aksjespekulasjon, eller som har finansiert langsiktige utlån med kortsiktige, ofte utenlandske innlån, eller som har plassert deler av egen formue i aksjer og andre verdipapir eller i fast eiendom. Bankkrisen vil i sin tur slå over på det produktive næringslivet, særlig fordi rentene skyter til værs og driftskredittene strammes inn. Sluttresultatet er en økonomisk krise med konkurser og økt arbeidsløshet, slik vi var vitne til det i USA og Europa høsten 1987 og i Thailand, Malaysia, Indonesia og Sør-Korea i 1997/98. I verste fall kan børskrakket ende i en omfattende økonomisk depresjon med massearbeidsløshet, slik det skjedde etter oktober 1929.

I motsetning til våre «moderne» sosialdemokratiske oljefondsstrategier av kategorien Jagland og Stoltenberg, later finansakrobaten George Soros til å forstå farene ved det systemet han selv profitterer på:

«Laissez-faire-ideologi fornekter ustabiliteten og motsetter seg enhver form for inn gripen fra regjeringshold som har som mål å sikre stabilitet. Historien har vist at finansielle markeder faktisk bryter sammen, med økonomisk depresjon og sosial uro til følge. ... Vårt globale åpne samfunn mangler de institusjonene og mekanismene som er nødvendige for dets vern, men det finnes ingen politisk vilje til å fremskaffe dem.»⁵⁹

Finanskapitalen som premisseleverandør

Finanskapitalens avkobling fra realøkonomien har vidtrekkende tilbakevirkninger på produksjonssfæren både ideologisk og praktisk. Kortsiktigheten og de raske og store profittene i finanssfæren er blitt målestokk for god bedriftsledelse generelt. Det er ikke lenger nok at en bedrift går med overskudd; den må gå med *store* overskudd for at mektige aksjeeiere skal være tilfreds og ikke «selge seg ut». Denne logikken avspeiles også i

sjargongen som lederne i næringslivet har tilegnet seg. Den har selvsagt sin opprinnelse i USA:

Slanking («downsizing»): Tallet på ansatte skal reduseres i den grad det bidrar til å øke profitten. Bedrifter eller bedriftsavdelinger som representerer «daukjøtt» eller ikke produserer stor nok profitt, legges ned, og arbeiderne settes på porten.

Slank produksjon («lean production»): Alle elementer eller avdelinger i en bedrift som ikke er umiddelbart nødvendige for produksjonen, skal skrelles vekk, all «dødtid» må bort, og de gjenværende arbeiderne må bli mer effektive.

Arbeid ved behov («just-in-time work»): Bedriften må sørge for å ha en fleksibel arbeidsstokk; færrest mulig arbeidere bør ha fast tilsettelse på heltid, og lønnsforhold og arbeidstid bør være en sak bare mellom hver enkelt arbeider og bedriftsledelsen.

Utskilling («outsourcing»): Avdelinger som ikke tilhører «kjernefunksjonene» innen en bedrift, skilles ut som egne bedrifter. Spesielt kantiner og renholdsavdelinger, som sysselsetter lavtlønnede kvinner, har vært utsatt for utskilling. Som regel blir hver enkelt utskilt avdeling gjort om til et «selvstendig» aksjeselskap. Disse utskilte selskapene må konkurrere med andre bedrifter om oppdrag for «moderbedriften», og de har eksistensberettigelse bare i den grad de går med gode overskudd. Gjør de ikke det, lar «moderbedriften» dem gå konkurs eller selger dem. Selve «kjernebedriften» blir dermed i stor grad bare et «holding»-selskap, dvs. en aksjeeier med begrenset ansvar for de enkelte utskilte bedriftene. Hvis utskilte avdelinger kan produsere billigere i utlandet, for eksempel grunnet lavere arbeidskostnader, flyttes de ut selv om avkastningen er god også innenlands. Finanskapitalen krever at det investeres der kostnadene er lavest, uten noen andre hensyn.

Aksjonærverdien («shareholder value») som tilsvarer selskapets børsnoterte verdi, skal være målet på dets fremgang og suksess. Jo mer aksjonærverdien og aksjeutbyttet øker, desto bedre, selv om aldri så mange arbeidere samtidig blir sagt opp. Aksjemarkedet skal være selskapenes «dommer», og bedriftslederne skal stå ansvarlig bare overfor aksjeeierne. Kort sagt: Finanskapitalen skal råde uinnskrenket.⁶⁰

Denne nye ledelses-«filosofien» utfolder seg ikke bare i det private næringsliv, men langt inn i statsadministrasjonen og politikken, under etiketter som «modernisering» og «konkurransetsetting». Den blir gjerne begrunnet med den skjerpede globale konkurransen, behovet for å styrke både bedriftenes og nasjonens «konkurranssevne» og redusere kostnadene i offentlig sektor. De «moderne» ideologene i statsadministrasjonen og ikke minst i sosialdemokratiet oppfatter «moderniseringen» som noe nytt og fremskrittvennlig i forhold til den «gammeldagse» blandingsøkonomien (keynesianismen) med sin aktive penge- og finanspolitikk, fordelingspolitikk og andre reguleringer

som tok sikte på å modifisere det kapitalistiske markedets virkemåte. Historisk sett forholder det seg likevel omvendt: «Moderniseringen» er ikke noe annet enn en gjenoppliving av den kapitalistiske konkurransen i dens råeste former, men nå under nye teknologiske og stormakts-politiske forhold, slik den virket før nasjonalstatene – ofte etter press fra arbeiderbevegelsen – for alvor begynte å regulere kapitalismen og bygge opp velferdsstatene.⁶¹

De samme «modernistene» fremstiller den globale konkurransen som en uavvendelig nødvendighet for fortsatt økonomisk fremskritt. Gjennom en systematisk kampanje, med ideologisk støtte fra lauset av fagøkonomer og godt hjulpet av de «moderne» sosialdemokratene, har finanskapitalens representanter, på ny, klart å gjøre MARKEDET og KONKURRANSEN til kapitalismens absolutt hellige ku. I sin konsekvens betyr det slutten på etterkrigstidens klassekompromiss og «forhandlingsøkonomi». Denne utviklingen er kommet lengst i USA og Storbritannia.

Når økt arbeidsløshet gir stigende aksjekurser

I alle vestlige industriland er det blitt en regel at selskapenes børsverdi går opp når de reduserer arbeidsstokken. I Tyskland har dette vært tilfelle for alle større selskap, blant andre Volkswagen, BASF, Thyssen og Daimler Benz. Straks selskapene går til masseoppsigelser, ser det ut til at børsverdien deres øker uansett andre forhold. I 1993 sank for eksempel overskuddet i selskapene som er inkludert i Den tyske aksjeindeksen (Dax) med nesten 60% samtidig som tallet på sysselsatte ble sterkt redusert; likevel steg Dax med vel 30%.⁶² En tilsvarende tendens gjør seg gjeldende for økonomien som helhet. Fra januar 1991 til begynnelsen av 1997 steg Dax med 247%, med andre ord en gjennomsnittlig kursgevinst på 23% pr. år. Samtidig sank antallet sysselsatte lønnsarbeidere i Tyskland med vel 6%, fra 36,6 millioner i 1991 til 34,3 millioner ved utgangen av 1996, mens tallet på arbeidsløse i den samme perioden økte med 60%, fra 2,6 til 4,15 millioner, den største arbeidsløshet siden krisen i 30-årene. Mens børsindeksen fortsatte å stige, økte arbeidsløsheten til enda en ny rekord på 4,8 millioner i januar 1998.⁶³ Finanskapitalens børsanalytikere oppfatter tydeligvis arbeiderne som en ren kostnadsfaktor. Da er det bare logisk at de i sine grafiske fremstillinger presenterer masseoppsigelser under rubrikken «head count», som et positivt bidrag til styrking av de aktuelle bedriftenes lønnsomhet.

I 90-årene har kursene på praktisk talt alle verdens aksjebørser skutt til værs i takt med den økende arbeidsløsheten. Mens aksjonærene håvet inn svimlende kursvinster, steg tallet på arbeidsløse i EU-landene fra 12,1 millioner i 1990 til 18,5 millioner i 1997.⁶⁴ Sine mest groteske trekk har denne utviklingen i Russland. Siden kommunismens fall lever stadig flere russere i ytterste nød, med tiltakende massearbeidsløshet, sult og sykdom. Fra 1989 til 1996 ble det registrerte BNP halvert. Volumet av ikke-utbetalte

lønninger har steget jevnt, og i mars 1997 tilsvarte det 26% av månedens BNP. Hele 32 millioner russere, dvs. 22% av befolkningen, lever nå under den offisielle fattigdomsgrensen definert ved en subsistensinntekt på 394000 rubler, dvs. mindre enn 500 kroner, pr. måned. På bare fire år, fra 1992 til 1996, sank forventet levealder for menn fra 62 til 58 år, for kvinner fra 74 til 72 år.⁶⁵

Mens vitale deler av den produktive økonomien lider av total infarkt, har vestlige finansselskap fra Deutscher Morgan Grenfell til Merrill Lynch og Salomon Brothers kastet seg over aksjemarkedet i konkurranse med den russiske mafiaen. Og foreløpig raser kursene til værs. Bare i 1996 steg for eksempel aksjene i gasselskapet Gasprom med nesten 1000%, mens prisen på aksjene i elektrisitetselskapet Mosenergo økte med 500%. Fra mars 1996 til juni 1997 steg totalindeksen på Moskvabørsen med 400%. Den tyske avisen *Die Zeit* kommenterer: «Mens landet trues av depresjon, er mange børsaktører euforiske. ... Verdipapiranalytikere og -handlere blir svermeriske når de snakker om det russiske aksjemarkedet».⁶⁶ Denne aksjebommen skyldes i stor grad privatiseringer av statsforetak som godt kan karakteriseres som tyveri av folkets eiendom. To eksempler: Mafia-kapitalisten Boris Berezovski kjøpte Lada-verkene, Russlands største bilfabrikk, for 2% av deres reelle verdi. (Flere lignende operasjoner har gjort ham til manged milliardær og Russlands antatt rikeste person.) Den statlige kautsjukfabrikken i Jaroslavl nordøst for Moskva, som sysselsatte 4000 arbeidere, ble solgt for prisen på en enebolig. Fem år etter privatiseringen hadde fabrikkens markedsverdi steget med en faktor på 100, dvs. nesten 10000%!⁶⁷

Den amerikanske drømmens elendighet: USAs arbeidende fattige

Høyreorienterte politikere og økonomer hevder gjerne at når det gjelder arbeidsløsheten, skiller USA seg positivt fra EU-landene. De medgir at spesielt i amerikansk industri har mange millioner arbeidere mistet jobbene sine i 80- og 90-årene. Men takket være et «fleksibelt arbeidsmarked» med synkende reallønninger og en mer mobil arbeidsstyrke i USA (mange har jo bare bobiler som husvære), har de arbeidsløse ganske snart fått seg nytt arbeid, spesielt i tjenestesektoren. I Europa, derimot, er det høye minimumslønninger, lovfestet oppsigelsesvern og en, etter de høytlønte fagøkonomenes mening, altfor «generøs» sykkelønn og arbeidsløshetsstrygd. Sammen med kollektive lønnsoppgjør forhandlet fram av sterke fagforbund og altfor høy beskatning av næringslivet skaper disse velferdsgodene et «ufleksibelt» arbeidsmarked («eurosklerose») som gjør det for «dyrt» for arbeidsgiverne å tilsette folk. Etter høyresidens mening er det disse forholdene og ikke frihandelen, de frie valutatransaksjonene og de frie kapitalbevegelsene som er skyld i arbeidsløsheten i EU-Europa.⁶⁸

Men blant andre den kjente amerikanske økonomen Lester C. Thurow påpeker at den offisielt registrerte arbeidsløsheten i USA skjuler store mørketall og «viser bare toppen av isfjellet». Høsten 1995 var det ca. 7,5 millioner registrerte arbeidsløse (dvs. 5,7% av arbeidsstyrken) i USA. Men i tillegg var det mellom 5 og 6 millioner som ønsket seg arbeid, men som ikke oppfylte «testkravene» for å kunne delta aktivt i arbeidslivet. Dessuten var det ca. 4,5 millioner ufrivillige deltidsarbeidere som ønsket heltidsarbeid. Til sammen utgjør disse gruppene en effektiv arbeidsløshet på nesten 14%.

Videre var det 5,8 millioner menn i arbeidsfør alder som ikke brydde seg med å melde seg arbeidsløse. Det var 8,1 millioner arbeidere i korttidsengasjement, 2 millioner som tok arbeidsoppgaver på kort varsel («on call») og 8,3 millioner «uavhengige konsulenter». (Thurow bemerker at mange i denne siste gruppen er folk med akademisk utdanning som er blitt ofre for næringslivets slankekurer: «De kaller seg konsulenter fordi de er for stolte til å innrømme at de er arbeidsløse, men de har meget få kunder.»⁶⁹) Til sammen utgjør disse gruppene ytterligere 14% av arbeidsstyrken, slik at nesten 28% av alle amerikanere i arbeidsfør alder i 1995 enten var arbeidsløse eller ønsket mer arbeid, med andre ord «ha normale jobber» som Thurow uttrykker det. Han tilføyer: «Dette havet av overskuddsarbeidskraft bidrar direkte til å presse ned lønningene, og indirekte skaper det et økonomisk miljø der andre krefters (teknologi, global handel) press på lønningene nedad ... blir forsterket.»⁷⁰

I dette synet får Thurow full støtte av finanskapitalens eget talerør, *Fortune*. Bladet skriver at den store hæren av delvis arbeidsløse i USA skaper en situasjon «med null press oppad på lønningene. Dette er fordi så mange av de sysselsatte er 'leilighetsarbeidere' («contingent workers») som ikke har noen forhandlingsstyrke overfor arbeidsgiverne. Og arbeiderne på den faste lønningslisten forstår at de må svømme i det samme darwinistiske havet.»⁷¹

I 1914 sjokkerte Henry Ford sine kapitalistiske venner med å doble lønningene til samlebåndsarbeiderne i sine fabrikker til spektakulære fem dollar pr. dag. *Wall Street Journal* kalte Fords lønnsforhøyelse en «økonomisk forbrytelse». Men Ford forsto at arbeiderne ikke bare er produsenter; de representerer også viktig kjøpekraft, og han syntes at de burde kunne kjøpe en T-Ford for tre måneders lønn. Med dette skrittet dannet han opptakten til at USA ble et høytlønsland og banebryter for massekonsumets epoke, og han satte sitt navn på den «fordistiske reguleringsmodellen» som fikk utbredelse i alle kapitalistiske industriland etter den andre verdenskrigen. Et viktig trekk ved denne «modellen» var at arbeidslønningene skulle øke i takt med produktiviteten slik at forholdet mellom profitt og lønninger i økonomien forble tilnærmet konstant. Dette sikret stabil vekst i etterspørselen i takt med produksjonsøkningen og dannet en del av grunnlaget for «kapitalismens gullalder» med høy sysselsetting og høy vekst fra 1950 til ca. 1970.⁷²

Men deregulering og globalisering av økonomien sammen med ødeleggelsen og selvødeleggelsen av fagbevegelsen har forvandlet USA fra et «høyt lønnsland» fram til slutten av 70-årene til et «lavtlønsland» i 90-årene. Offisielle data viser at den gjennomsnittlige reallønnen i amerikansk industri har sunket jevnt siden begynnelsen av 1980-årene. En internasjonal sammenligning i 1990 viste at den gjennomsnittlige timelønnen i amerikansk industri (10,84\$) var blitt lavere enn for eksempel i Vest-Tyskland (12,42\$), Sverige (12,37\$) og Japan (11,62\$). Derimot hadde amerikanske industriarbeidere langt kortere ferier og arbeidet inntil 400 timer mer pr. år enn kollegaene deres i de fleste andre land.⁷³ Samtidig har produktiviteten i amerikansk industri økt betydelig. Det førte til at den gjennomsnittlige arbeidskostnaden pr. enhet sank med mer enn 40% fra 1984 til 1995, mens den i den samme perioden steg svakt eller var omtrent uforandret i andre OECD-land.⁷⁴

Fra 1973 til 1994 vokste BNP pr. innbygger i USA med vel 30%. I den samme perioden sank reallønnen til de 3/4 av arbeiderbefolkningen som ikke har lederfunksjoner med gjennomsnittlig 19%. Den nederste tredjedelen i inntektspyramiden, som talte ca. 40 millioner arbeidere i 1994, hadde i den samme perioden en reallønnsnedgang 25%. Hele 75 millioner arbeidende amerikanere hadde lavere reallønn i 1990 enn i 1966. Av disse var det 15 millioner, eller 18% av alle lønnstakere, som falt under den offisielle fattigdomsgrensen selv om de arbeidet 40 timer pr. uke femti uker i året. For svarte arbeidere var situasjonen enda verre. Mer enn 1/4 av dem var kommet under fattigdomsgrensen i 1990. Derimot fikk den rikeste prosenten blant amerikanske hushold en dobling av sin realinntekt mellom 1980 og 1994. Forholdet mellom lederlønninger og arbeiderlønninger i de store foretakene økte fra 40:1 i 1980 til 120:1 i 1995. I 1996 fikk de 20% av husholdene med høyest inntekt 47% av den samlede nasjonalinntekten. Inntektsforskjellene var dermed blitt større enn noen gang siden andre verdenskrig. Kort sagt: I USA har det siden slutten av 70-årene skjedd en gigantisk omfordeling fra lønnsinntekter til profittinntekter, fra de fattige til de rike. Blant industri-landene er det bare Storbritannia som kan oppvise maken.⁷⁵

Den svorne antikommunisten og republikaneren Edward N. Luttwak roper nå et varsku. Han påpeker at den globaliserte amerikanske «turbo-kapitalismen» er i ferd med å skape en raskt voksende gruppe av *arbeidende fattige* («working poor»). På denne bakgrunn spør han: «Når vil USA bli et Tredje Verdensland?» Han tilføyer at ca. 6% av alle amerikanere, dvs. vel 15 millioner mennesker, «lever allerede under forhold som i Den tredje verden», og at hvis den nåværende trenden fortsetter, kan det amerikanske samfunn være et u-land «så tidlig som i år 2020».⁷⁶

Denne utviklingen er ikke skapt av frihandelen alene, eller av frie valuta-transaksjoner og frie kapitalbevegelser alene, men av *kombinasjonen* av disse faktorene. For så lenge det fins effektive hindringer av kapitalbevegelser over landegrensene, kan ikke kapitalistene flytte ut produksjonen straks de syns

lønnskostnadene blir for høye. De blir derimot tvunget til å møte skarpere konkurranse med å øke sine innenlandske investeringer for å høyne arbeidsproduktiviteten.

Dessuten er grunntrekkene i USAs utvikling et resultat av særegne amerikanske forhold. For det første har den amerikanske økonomien kommet lengst når det gjelder «transnasjonalisering». En stor del av næringslivet har forlenget etablert avdelinger i mange andre land. Bedriftslederne har lang «utenlandserfaring» og de betrakter det som et rent kostnadsspørsmål hvorvidt de skal utvide eller redusere virksomheten i USA i forhold til utlandet. Som Thurow uttrykker det, «kapitalistene forsømmer ikke noen mulighet til å tjene mer penger.» Er lønnskostnadene betydelig lavere utenlands, flytter de derfor virksomheten ut. Dette fører til et ekstra press nedad på lønningene i USA.⁷⁷ For det andre er fagbevegelsen i USA alvorlig svekket. Bare fra 1980 til 1996 sank organisasjonsgraden blant amerikanske arbeidere fra nesten 25% til 14,5%.⁷⁸ Lester Thurow gir følgende konsise fremstilling av det som har skjedd siden 1980:

«Det er ikke til å nekte at noen kapitalister konspirerte for å likvidere Amerikas fagorganisasjoner. President Reagans oppsigelse av alle organiserte flygeledere i amerikansk luftfart legitimerte en bevisst strategi for å få ned organiseringsgraden. I privat sektor ble det engasjert konsulenter som spesialiserte seg på å bli kvitt fagforbundene. Det ble tvunget igjennom avstemninger blant arbeiderne om hvorvidt de skulle være organisert, arbeidslovgivningen ble endret slik at det ble vanskeligere å etablere fagorganisasjoner og lettere å fjerne dem, og lovens krav om å respektere de faglige rettighetene ble ganske enkelt ignorert. Bedriftene bare betalte de små bøtene som brudd på arbeidslovgivningen medførte og fortsatte å bryte loven. Denne strategien lyktes i å redusere organisasjonsgraden i privat sektor til så vidt over 10%. Og selv der fagforbundene fortsatt eksisterer, har de tapt mye av sin makt til å kontrollere lønningene eller å forhandle om arbeidsforholdene... En kan si at kapitalistene erklærte klassekrig mot arbeiderne – og vant.»⁷⁹

Samtidig blir de fattige i USA rammet av politikernes rasing av velferdsstaten, som for øvrig alltid har hatt et beskjedent omfang sammenlignet med Vest-Europa. Etter press fra Kongressen gikk Clinton-administrasjonen sommeren 1996 med på å oppheve de føderale garantiene for sosialhjelp: Den såkalte *Social Security Act* som Franklin D. Roosevelt hadde fått igjennom i 1935, ble avskaffet. Roosevelts lov hadde gitt enhver amerikansk borger rett til offentlig hjelp uten vilkår når hun/han er i nød. Loven som kom i stedet, fjernet alle føderale betalinger til fattige barn. Føderale penger til sosialstøtte blir overført til delstatene i form av generelle bevilgninger, og delstatene forventes å bygge opp egne sosialprogram. (Men erfaringer, for eksempel fra Michigan, tyder heller på at de vil fjerne det lille som fins av velferdstiltak.) Den nye loven begrenser enhver borgers rett til å motta sosialstøtte til fem år.

Arbeidsføre voksne må finne seg en jobb innen to år, ellers mister de sosialstøtten. Personer som er blitt straffet for handel med eller bruk av narkotika, har ingen rett til sosialhjelp eller matkort.

Urban Institute i Washington D.C. har beregnet at de drastiske kuttene i sosialhjelpen som den nye loven innebærer, rammer minst 2 millioner voksne og 4,5 millioner barn. Bill Clinton karakteriserte derimot den nye loven som «den beste sjansen til å føre mennesker vekk fra sosialhjelp og inn i arbeidsmarkedet»; den nye loven «vil kreve mer ansvar av klientene og hjelpe barna deres». Og republikanernes saksordfører i Kongressen feiret den nye loven som «de fattiges frigjøring fra deres avhengighet av staten». Den konservativ-liberale avisen *New York Times* betegnet derimot loven som «heslig» og skrev at dagen da Clinton gjorde sitt kompromiss med den republikaner-dominerte Kongressen, var «en trist dag for fattige barn».⁸⁰

En konsekvens av globaliseringen: Vest-Europas massearbeidsløshet

Sammenlignet med USA er fagbevegelsen i de fleste vesteuropeiske land, unntatt Storbritannia, noenlunde oppegående, og velferdsstaten er foreløpig stort sett intakt. Men også i Vest-Europa er velferdsstatene truet og fagbevegelsen på defensiven. Opprettelsen av «det indre marked» i EU/EØS-området, med fri flyt av kapital og maktelitens desperate forsøk på å oppfylle «Maastricht-kriteriene» for medlemskap i valutaunionen med stramme offentlige budsjett er Europas viktigste politiske bidrag til å fremskynde finanskapitalens dominans og globaliseringen av europeisk økonomi. Som resultat av denne prosessen økte arbeidsløsheten i EU-landene med over 50%, fra 12 millioner i 1990 til 18,5 millioner i 1997. Bare i Tyskland var 4,8 millioner mennesker arbeidsløse i januar 1998. Det var det høyeste tallet i Forbundsrepublikkens historie, og det blir antatt at arbeidsløsheten i Tyskland vil passere 5 millioner eller 13% av arbeidsstyrken i februar 1998.⁸¹

Tyskland har sterke fagforbund som har lyktes noenlunde i å forsvare arbeidernes reallønninger. Men de har ikke kunnet hindre at stadig flere blir arbeidsløse. Og arbeidsløshetens sosiale kostnader har selvsagt skutt i været. Medregnet arbeidsløshetstrygd, boligstøtte, sosialhjelp, osv. og tapte skatteinntekter, økte disse kostnadene fra 54,7 milliarder DM (for 1,9 millioner arbeidsløse) i 1990 til 159 milliarder DM (for 4 millioner arbeidsløse) i 1996, dvs. et beløp mer enn 2,5 ganger større enn det føderale budsjettunderskuddet det året.⁸² I denne situasjonen klager konservative politikere over at utgiftene til arbeidsløshetstrygd og sosialstønad er blitt for store, mens næringslivslederne klager over at for høye lønninger og for høy beskatning av kapitalinntekter gjør dem konkurranseudyktige på verdensmarkedet.

Utflyttingen av tyske bedrifter går nå raskere enn noen gang før. Fra 1991 til 1994 økte tyske direkte investeringer utenlands med 10% pr. år og nådde

nesten 350 milliarder DM i 1994. Bare mellom 1990 og 1995 skapte tyske konsern 350000 arbeidsplasser i utlandet, blant annet i Irland, Wales, Spania, Polen, Tsjekkia, Ungarn, Brasil, i land i Sørøst-Asia, og i USA, mens tallet på sysselsatte i tysk næringsliv sank med 2,3 millioner mellom 1991 og 1996.⁸³ En slik prosess er tydelig også i andre EU-land, og overalt er det lavere arbeidskostnader som gjør at bedriftene flytter ut.

Flyttingen av bedriftene til Asea Brown Boveri (ABB) under konsernets dynamiske generaldirektør Percy Barnewick kan her tjene som eksempel. Fra 1990 til 1994 fjernet ABB 40000 arbeidsplasser i Nord-Amerika og Europa mens de opprettet 21150 nye arbeidsplasser i østeuropeiske land, først og fremst Polen. Bare en times kjøring med bil østover fra den tyske grensen fikk ABBs arbeidere i 1995 en lønn tilsvarende 16 kr. pr time, mens ABB måtte punge ut med gjennomsnittlig 192 kr. pr. time til sine tyske ansatte. Dessuten har polske arbeidere 400 arbeidstimer mer pr. år enn sine tyske kolleger. Samtidig kan Polen tilby investorene en relativt avansert og billig infrastruktur. Lester Thurow kommenterer tørt at «ABB gjorde ganske enkelt det en forventer at kapitalistene skal gjøre – de minimerte kostnadene og maksimerte profitten».⁸⁴

Selvsagt kan ikke noe vesteuropeisk land varte opp de samme lave arbeidskostnadene som utenlandske investorer blir tilbudt i Øst-Europa, Singapore, Malaysia, Thailand, Hong Kong, Taiwan og Sør-Korea, for ikke å snakke om land som Vietnam, Indonesia og Pakistan. Men vi har sett at det i USA, ikke minst på grunn av den svake fagbevegelsen, har vært en dramatisk tilpasning av lønningene til u-landsnivå. Derfor har globaliseringen bidradd til å skape en hær av *arbeidende fattige* i USA og – foreløpig – en hær av *arbeidsløse fattige* i Vest-Europa.

Men selv med nærmere 20 millioner arbeidsløse kan EU-Europa vente seg enda verre tider. Det skyldes både den drakoniske innstrammingspolitikken for å tilfredsstille Maastricht-kriteriene og den økende globale konkurransen innen Vest-Europas nøkkelindustrier. En av de mest utsatte bransjene er bilindustrien som sysselsetter over 1,5 millioner arbeidere bare i Tyskland.⁸⁵ Særlig japanske og sørkoreanske selskap har de siste årene utvidet kapasiteten i sine bilfabrikker, japanerne hovedsakelig gjennom etableringer USA, Vest-Europa og Sørøst-Asia, koreanerne gjennom statlig subsidiert bygging av store fabrikker innenlands. Globalt var kapasitetsutnyttelsen innen bilindustrien i 1996 vel 70%; i Vest-Europa var den 67%, i Nord-Amerika 79% og i Japan bare 50%.

Selv om det er en tommelregel at bilindustrien går med «akseptable» overskudd først ved en kapasitetsutnyttelse på over 80%, fortsetter selskapene å utvide sine kapasiteter. I år 2000 vil japanske produsenter ha doblet sine kapasiteter i Sørøst-Asia, og de sørkoreanske bilfabrikkene vil ha økt sin produksjon fra 2,2 millioner enheter i 1996 til ca. 6 millioner i år 2000, med en eksport på minst 4,8 millioner personbiler. Totalt vil det i år

2000 bli produsert 13,8 millioner personbiler i Asia, eksporten fra området vil utgjøre minst 6,3 millioner, og den samlede overkapasiteten i verdens bilindustri vil ha økt til 22 millioner enheter pr. år.⁸⁶

I år 2000 skal EU ha fjernet alle importrestriksjoner på biler. Typiske produsenter for EU-markedet som Peugeot-Citroën, Renault og Fiat vil da bli hardest rammet. Det britiske næringslivsbladet *Economist* er ikke i tvil om hva som vil skje: «... nedleggelse vil nesten sikkert måtte spille en rolle når det gjelder å redusere overkapasiteten og få opp profittene.»⁸⁷ Med andre ord: Økt massearbeidsløshet i EU-Europa.

I første omgang var det særlig ufaglærte eller lavtlønnede arbeidere i de vestlige landene, blant annet innen beklednings-, tekstil- og skobransjene, som ble rammet av globaliseringen. Men prosessen stanset ikke der. Utflyttingen av industrier som krever høyt kvalifisert arbeidskraft er allerede i full gang, og en rekke lavtlønnsland eksporterer i dag varer og tjenester som det trengs høyt kvalifisert arbeidskraft å produsere. Et fremtredende eksempel her er IT-bransjen. Sør-Korea er ikke bare nummer en i verden innen skipsbygging, men også verdens største produsent av halvledere. Taiwan er forlengst en av verdens største eksportører av dataskjermer, skannere og datamus. Om få år vil høyst sannsynlig lavlønnslandet Taiwan være en av verdens største eksportører av hele datamaskinsett utviklet av høyt kvalifiserte arbeidere, og blant andre Malaysia følger hakk i hæl. Den nåværende finanskrisen i Sørøst-Asia vil medføre en skjerping av disse landenes eksportoffensiv. Det er en reell fare for at denne situasjonen kan slå over i en deflasjonsprosess, med prisfall kombinert med synkende rente, fallende etterspørsel og raskt økende arbeidsløshet i Japan, Vest-Europa og USA.⁸⁸

Etterhvert vil eksportfremstøtene fra land i Asia merkes også innenfor de mest avanserte bransjene som krever høyt kvalifisert arbeidskraft. For eksempel den amerikanske giganten Microsoft har flyttet ut størstedelen av sin programutvikling, hovedsakelig til Bangalore og i senere tid Poona i India. Og Microsoft er ikke alene. Konsern som Siemens, Compaq, Texas Instruments, Toshiba og Lotus har avdelinger i India eller setter bort store oppdrag til indiske underleverandører. I 1995 sysselsatte programvareindustrien i India 120000 høyt kvalifiserte, men etter vesteuropeisk standard ekstremt lavtlønnede arbeidere. Disse spesialistene, som har den aller beste utdannelse innen matematikk og fysikk fra engelskspråklige universitet i Madras, Mumbai og New Delhi, produserte i 1995 datatjenester for 1,2 milliarder dollar; og to tredjedeler av disse tjenestene ble eksportert via datanett til Vest-Europa og USA.⁸⁹

Også norske selskap er i ferd med å oppdage denne kostnadsfordelen. Den norske programvareprodusenten Open Systems Consultants (OSC), som har slitt med mangel på kvalifisert arbeidskraft, har nå opprettet eget datterselskap nettopp i Bangalore. *Dagens Næringsliv* kommenterer: «For OSC er

svaret på problemet indiske utviklere, som tjener en tiendedel av hva en norsk ansatt på samme nivå får betalt. OSC skal ansette ti indere innen kort tid».⁹⁰

I Carl I. Hagens omvendte verden

Her er det viktig å merke seg at det ikke er «innvandrere» som tar arbeidsplassene fra vesteuropeerne, slik Carl I. Hagen og hans likemenn prøver innbille oss. I de fleste land utgjør innvandrere en forsvinnende del av tilveksten i arbeidsstyrken, faktisk mye mindre enn i 60-årene da myndighetene i land som Vest-Tyskland, Sveits, Frankrike og Storbritannia organiserte systematisk import av millioner av «fremmedarbeidere». For eksempel økte tallet på «fremmedarbeidere» i Vest-Tyskland fra 0,63 millioner i 1962 til 2,28 millioner i 1972, dvs. nesten 14% økning pr. år, og de representerte hele 63% av tilveksten i antallet sysselsatte lønnsarbeidere mellom 1970 og 1972.⁹¹ Så lenge det var høykonjunktur i Vest-Europa, var det selvsagt ingen som kom på å hevde at «fremmedarbeiderne tar jobbene fra oss». De ble jo importert for å ta de ledige «drittjobbene».

Mens kapital og varer i dag flyter fritt over alle landegrenser, er det et faktum at arbeiderne generelt er stedbundne av kulturelle og språklige grunner. Selv innen EU, som har prøvd å gjøre arbeidskraften mer mobil, er det en ytterst beskjeden utveksling av arbeidere mellom landene. Bortsett fra det åpne arbeidsmarkedet innen EU praktiserer dessuten både Vest-Europa og USA i dag en ytterst restriktiv innvandringspolitikk.⁹² Det er derimot frihandelen og den frie kapitalflyten som medfører tap av arbeidsplasser fra Vest-Europa til en rekke lavtlønsland.

Tapet av arbeidsplasser i vestlige land skyldes at den transnasjonale kapitalen har fått rammevilkår som gjør at den i økende grad kan utbytte verdens enorme «industrielle reservearme» (Marx). Konsernernes lønnsomhetskalkyler og ikke deres nasjonalitet er bestemmende for hvor de vil produsere. I stadig flere tilfeller viser det seg da at lokalisering i Vest-Europa blir for «dyrt». I Tyskland er det derfor tale om en *Wettstreit der Standorte*, en konkurranse om «ståsteder», eller lokalisering mellom land og regioner. I denne konkurransen gjelder det for myndighetene å trekke til seg de transnasjonale konsernene med lave arbeidskostnader, billig og effektiv infrastruktur og lave skatter.⁹³ Slik trekkes hele befolkningen inn i en konkurransekamp mellom land og regioner.

Den frie flyten av kapital og varer kombinert med massive restriksjoner på menneskers bevegelsesfrihet mellom land, står – som allerede nevnt – i skarp kontrast til situasjonen før første verdenskrig. Noen studier mener at denne kombinasjonen er så motsetningsfylt at den ikke lar seg opprettholde på lengre sikt, men foreløpig er det ikke noe som tyder på at de har rett.⁹⁴

Skatteunndragelse og skattekonkurranse

Som vi alt har sett, kan de transnasjonale konsernene bruke «overføringspriser» i handelen mellom sine forskjellige avdelinger og ta ut overskuddet i det eller de landene der selskapsbeskatningen er lavest: Ved å sette høye priser på komponenter eller tjenester importert fra avdelinger i land med lav beskatning, kan et konsern «flytte» overskuddet sitt dit. Verdier som er skapt i ett land dukker opp som regnskapsoverskudd i et annet. Slik unndras profitten fra beskatning og omfordeling i det landet som bærer de ressursmessige og sosiale kostnadene ved produksjonen.

Selv om USA har en svært lav selskapsbeskatning sammenlignet med de fleste industriland, har amerikanske selskap i økende grad «flyttet» overskuddene sine til land med enda lavere beskatning. Mens de store selskapene i 1970 rapporterte mellom 10 og 20% av det samlede overskuddet sitt i utenlandske avdelinger, hadde denne andelen steget til over 50% i 1996, dvs. langt mer enn utenlandsandelen av omsetningen på ca. 38%. Før den andre verdenskrigen utgjorde selskapsbeskatningen 1/3 av den amerikanske føderalstatens samlede skatteinntekter, og mer enn personbeskatningen. I 1996 hadde selskapsbeskatningens andel sunket til 12%, mens personbeskatningens andel hadde økt til nesten 50%.⁹⁵

I Tyskland sank den gjennomsnittlige effektive skattesatsen på profitter og inntekter til selvstendige næringsdrivende fra 37% i 1980 til bare 20% i 1995, og selskapsskattens andel av føderalstatens samlede skatteinntekter ble halvert fra 7,3% i 1985 til 3,7% i 1995.⁹⁶ I EU-landene som helhet sank den gjennomsnittlige skattesatsen på kapitalinntekter og inntekter til selvstendige næringsdrivende fra nesten 50% i 1981 til 35% i 1994, mens den gjennomsnittlige skattesatsen på lønnsinntekter økte fra 35 til 41% i den samme perioden. Det britiske næringslivsbladet *The Economist* konkluderer at som følge av globaliseringen «har det overalt vært et skifte fra å beskatte kapital til å beskatte mindre mobile produksjonsfaktorer, som for eksempel arbeiderne.»⁹⁷ Sammen med arbeidsløsheten og den massive omfordelingen av inntekter fra lønn til profitt innebærer dette en dramatisk svekkelse av statens skattegrunnlag og omfordeling av disponibel inntekt fra lønnstakerne til kapitaleierne.

Globaliseringen fører dessuten til en skattekonkurranse der de enkelte landene tvinges til å overby hverandre når det gjelder skattefordeler til kapitaleierne. Dette innebærer at statsinntektene reduseres ytterligere. For eksempel i Belgia, Nederland, Italia, Irland og England utnytter myndighetene EU-systemet til å trekke til seg utenlandsk kapital med en rekke såkalte skattereduserende tiltak. Det tyske nyhetsmagasinet *Der Spiegel* fastslår at «Det europeiske indre marked har et passende spesialtilbud til enhver skatteflyktning.»⁹⁸ La meg illustrere dette uvesenet med et eksempel.

I «Dublin Custom House Docks Area» i Irland inviteres transnasjonale konsern til å opprette rene kapitalselskap, dvs. datterselskap som blir raust utstyrt med egenkapital fra moderselskapet. Disse kapitalselskapene kan så låne penger til konsernets forskjellige avdelinger, eller de kan ganske enkelt plassere milliardene sine i det internasjonale finansmarkedet for å oppnå størst mulig avkastning. Uansett er skatten på disse kapitalselskapenes profitt bare 10%. Nesten 500 transnasjonale selskap har nå avdelinger i «Dublin Docks».⁹⁹

Tyske skattemyndigheter anslår at bare tyske konsern unndro ca. 25 milliarder DM fra beskatning via «Irlandsveien» fram til 1994. Og de har beregnet det samlede inntektstapet grunnet skatteunndragelse over landegrensene til 50 milliarder DM (vel 200 milliarder kroner) pr. år. Det tilsvarer underskuddet på det føderale statsbudsjettet i 1995.¹⁰⁰ Slik trues velferdsstatene i Vest-Europa både av de transnasjonale selskapenes manipuleringer med sin verdiskapning over landegrensene og av skattepolitikken som statene fører. Denne politikken bestemmes igjen av de politiske styrkeforholdene mellom de sosiale klassene: Jo svakere fagbevegelsen – dvs. lønnsarbeiderklassen – står, desto mer usosial er skattepolitikken.

Ikke bare de transnasjonale selskapene, men også kapitaleierne som personlige skattepliktige er blitt parasitter på de utviklede velferdsstatene gjennom såkalt «kreativ skatteplanlegging», ofte med myndighetenes velsignelse. De fleste industriland har i dag et stort antall kapitalister av kategorien Kjell Inge Røkke, Jacob Stolt-Nielsen eller John Fredriksen. Disse folkene har skattebosted i London, på Kypros eller i andre skatteparadis, men faktisk bosted i Norge der de kan nyte godt av velferdsstatens kollektive goder. Den tyske sosiologen Ulrich Beck har følgende kommentar til dette uvesenet:

«Lederne i næringslivet har oppdaget de rikes stein. Den nye trylleformelen lyder: Kapitalisme uten arbeid pluss kapitalisme *uten skatt*. ... Da kravet på en rekke offentlige tjenester (f.eks. dyre universitet, sykehus, transportsystem, rettspleie, forskningspenger) ikke er bundet til det stedet der skattene kreves inn, er mange foretak i stand til å minimere skattebyrden samtidig som de slår seg ned i stater som tilbyr den beste infrastrukturen.

Investeringssted, produksjonssted, skattested og bosted kan kobles fra hverandre. Mange foretak utnytter den lave skattestandarden i fattige stater og nyter den høye levestandarden i de rike statene. De betaler skatten der det er billigst og lever der det er best å være. De blir gratispassasjerer i bruken av dyre infrastrukturtenester.»¹⁰¹

En trussel mot velferdsstat og demokrati

Den finansøkonomiske kortslutningen mellom statene tvinger regjeringene til en endeløs konkurranse om lavere skatter og reduserte utgifter. Slik er de i ferd med å frata seg selv en av sine viktigste eneretter, nemlig selve myndigheten til å innkreve skatt. I neste omgang må dette medføre nedbygging av velferdsstaten og avkall på sosial utjevning. Samtidig har regjeringene innsnevret sitt spillerom i penge-, valuta- og finanspolitikken. Straks en regjering øker underskuddet på statsbudsjettet (evt. også i utenriksøkonomien) for å stimulere etterspørselen og redusere arbeidsløsheten, værers de transnasjonale pengeflytterne inflasjon og begynner å trekke formuene sine ut av landet. Dermed oppstår det devalueringsspress på landets valuta, og kapitalflukten forsterkes. Til sist tvinges regjeringen til å øke renten og redusere budsjettunderskuddet for å «bringe økonomien i balanse». Denne mekanismen er allerede rikelig synlig, spesielt i de mindre økonomiene. Selv om arbeidsløsheten i de «mindre» OECD-landene økte med over 10% pr. år, fra 8,8 millioner i 1992 til godt over 13 millioner i 1996, presterte disse landene å nesten halvere underskuddet på statsbudsjettet som andel av BNP fra et gjennomsnitt på 6,2% i 1993 til bare 3,3% i 1996. I den samme perioden sank disse landenes offentlige utgifter som andel av BNP fra 51,2 til under 48%.¹⁰²

Ettersom regjeringene føyer seg for presset fra den globale finanskapitalen, skjer det en gradvis forvandling av statene fra velferdsstater til «konkurransestater». Det gjelder ikke bare konkurranse på eksportmarkedene, men i minst like stor grad konkurranse om å trekke til seg utenlandske direkte investeringer og finanskapital.¹⁰³ Markedsfundamentalistene oppfatter selvsagt dette som et stort fremskritt. Et av deres fremste talerør, *The Economist*, triumferer med følgende belæring:

«Finansmarkedene er blitt dommer og jury over utformingen av den økonomiske politikken. (...) Virkningen (på regjeringene) av å miste noe av sin makt har vært fordelaktig på alle måter: Markedene tilfører en sunn disiplin som i det lange løp vil fremme en bedre økonomisk politikk. ... Regjeringenes makt over økonomiene har tradisjonelt vært basert på evnen til å innkreve skatter, evnen til å trykke penger og evnen til å ta opp statslån. Et liberalisert og globalisert kapitalmarked begrenser misbruk av disse tre formene for makt. Hvis en regjering prøver å skattlegge næringslivet for hardt, vil selskapene ganske enkelt flytte produksjonen til et annet sted. Likedan, hvis en regjering er lettsindig når det gjelder låneopptak eller tillater inflasjonen å krype oppover, vil investorene søke tilflukt i en annen valuta. (...) Kloke regjeringer lærer å arbeide med markedene, ikke mot dem.»¹⁰⁴

De samme tonene kan vi høre fra Det internasjonale valutafondet (IMF): «... erfaringen viser (at) de internasjonale finansmarkedene kan tjene til å

‘disiplinere’ regjeringene, ... ved å påskynde en riktig politikk og til syvende og sist belønne en god politikk.»¹⁰⁵ En elementær forutsetning for at dette synet kan gis et teoretisk forsvar, er at valuta- og aksjekurser reflekterer grunnleggende forhold, de såkalte «fundamentals», i den produktive sektoren av økonomien. Vi har imidlertid sett at finanskapitalen i stor grad har koblet seg av fra den produktive delen av økonomien, at valuta-, aksje- og derivatmarkedene er høyst spekulative og preget av ekstrem usikkerhet, at prisene på disse markedene er bestemt av forventninger og «tro» som har liten eller ingen sammenheng med forhold i realøkonomien. På den andre siden er finansmarkedets reaksjoner på tiltak i den økonomiske politikken ofte helt uforutsigbare. Og hvis de kan forutsies, virker de ofte til å «disiplinere» regjeringene på en helt annen måte enn markedsfundamentalistene prøver å innbille oss.

Et aspekt ved dette er at finanskapitalens globalisering har gjort det umulig for de enkelte land å føre en valutapolitikk med faste kurser. Ta som eksempel et land med voksende underskudd i utenriksøkonomien: Skal fastkurspolitikken «disiplinere» den økonomiske politikken med sikte på å hindre inflasjon, må landets valutakurs kunne holdes noenlunde konstant over relativt lang tid, og den må kunne avvike betydelig fra den kursen som tilsvarer balanse i utenriksøkonomien. Men i en slik situasjon vil aktørene i finansmarkedet straks bruke sine massive kapitalmengder til spekulative angrep på valutaen. Etter en tid gjør disse angrepene at kostnaden ved fastkurspolitikken blir utålelig for landets myndigheter. Sluttresultatet er derfor devaluering, en tilsvarende økning av landets pengemengde og økt prisstigning, altså en virkning helt motsatt av nyliberalistenes forestilling om at de globale finansmarkedene sikrer lav inflasjon. I grove trekk var det en slik prosess en rekke underskuddsøkonomier i Vest-Europa var utsatt for under valutakrisen i 1992/93.¹⁰⁶ Dette er bare ett eksempel på at det ikke finnes noen dårligere «dommer og jury» over regjeringenes økonomiske politikk enn det globaliserte finansmarkedet, vår tids «uopplyste pengevelde» (Ragnar Frisch).

Nyliberalistenes krav om at finansmarkedet skal «disiplinere» regjeringene dreier seg imidlertid ikke om økonomisk teori. Det er tvert imot et politisk budskap om hvilken samfunnsklasse som skal ha den absolutte overmakten: Finanskapitalens interesser skal råde uinnskrenket. Regjeringenes egentlige mål skal være å sikre kapitalen høy avkastning gjennom fri kapitalflyt, lave skatter, stramme budsjett og restriktiv pengepolitikk, foruten å holde fagbevegelsen i sjakk. Politikken skal ensidig underordnes det kapitalistiske profittsystemets behov. Parlamentene og regjeringene skal ikke lenger stå ansvarlige overfor velgerne som har brakt dem til makten, men opptre lojalt overfor et kobbelt av kapitalister. Kort sagt: Den internasjonale finanskapitalens aktører skal utøve tyranni over demokratisk valgte regjeringer.

På litt sikt øker dette faren for at store grupper av velgere helt mister tiltroen til demokratiet. I verste fall vil det bli ropt etter en sterk mann som kan rydde opp og sikre befolkningens behov for arbeidsplasser, sosial sikkerhet og velferd. På denne bakgrunn skriver den liberale tyske samfunnsforskeren Ralf Dahrendorf at «globaliseringens utvikling og dens sosiale følger gir grobunn for autoritære heller enn demokratiske forfatninger... Et århundre med autoritære regimer er slett ikke den mest usannsynlige prognosen for det 21. århundre.»¹⁰⁷ I beste fall vil globaliseringen møte motstand fra en ny demokratisk mobilisering nedenfra, fra allianser mellom fagbevegelsen, en bred miljøbevegelse, forbrukerorganisasjoner, demokratiske borgerinitiativ knyttet til viktige enkeltsaker og interesseorganisasjoner som kjemper for sosiale rettigheter.

Og hva kan gjøres?

Globaliseringen utnytter forskjellene mellom de nasjonale økonomiene slik de springer ut av landenes ulike plassering i den internasjonale arbeidsdelingen og forskjeller i ressursgrunnlag, lønnsnivå, skattesystem, penge- og finanspolitikk, utvikling av velferdsstaten, arbeiderklassens organisering osv. Globaliseringen forutsetter disse forskjellene. Samtidig skaper den nye og dramatiske klasseforskjeller innen hvert land, og den medfører at en voksende del av befolkningen i praksis blir utstøtt fra samfunnet. Men dette er ingen økonomisk «naturprosess». Globaliseringen er tvert imot resultatet av en rekke systematiske politiske beslutninger som startet rundt 1980 med høyresidens kampanje mot velferdsstaten, for markedsliberalismens og finanskapitalens interesser. Siden har demokratisk valgte parlament og regjeringer, gjennom internasjonale avtaler og nasjonale lovendringer, med fullt overlegg fjernet alle barrierer for den grenseoverskridende flyten av kapital og varer. På denne måten har de avviklet viktige deler av den politiske makten over økonomien til fordel for en tøylesløs kapitalisme.

Derfor kan globaliseringen bekjempes bare gjennom politiske prosesser, på nasjonalt og internasjonalt plan. Denne kampen må føres med et mangfold av midler, og med krav om en rekke reformtiltak. Som et aller første skritt er det viktig å «strø litt sand i den internasjonale finanskapitalens maskineri» (James Tobin). Det kan gjøres med en skatt på valutatransaksjoner, den såkalte «Tobin-skatten», som for øvrig vil være sterkt progressiv. Land som har store overskudd i utenriksøkonomien, kan gå i bresjen ved ensidig å innføre en slik skatt. Ett av disse landene er Norge. Dessuten må det kjempes for at frihandelsregimet blir avløst av et regime for regulert internasjonal handel bestemt av behovene for miljøvern, helse, sosial sikkerhet og sysselsetting i de enkelte landene. Og det må kjempes for internasjonale arbeidsstandarder som blant annet sikrer arbeiderne i alle land minimumslønninger over sultegrensen, en øvre grense på arbeidstiden, organisasjonsfrihet og

streikerrett, og som forbyr barnarbeid og hindrer helse- og miljødeleggende produksjon og produkter.

(Mars 1998)

NOTER

- * Jeg takker Einar Belsom, Hans Ebbing, Lars Mjøset, Jonathon Moses, Arne Overrein, Anders Skonhoft og Per Østvold for kommentarer til et første utkast av denne artikkelen.
- 1) Dette betyr at jeg tar avstand fra den såkalte «globaliseringstesen» og støtter Lars Mjøsets konklusjon at den økonomiske liberaliseringen «er en strategi som statene selv er med på. Angrepene på de statlige koblingene til sivilsamfunnet (velferdsstaten, korporatismen) er statlig politikk.» Jfr. Lars Mjøset: «Stat, sivilsamfunn og verdensøkonomi fra renessansen til i dag», i: Åsmund Birkeland (red.): *Den moderne staten*, Pax Forlag, Oslo 1997.
  - 2) Jfr. Jonathan Perraton m.fl.: «The Globalisation of Economic Activity», *New Political Economy*, Vol. 2, Nr. 2, 1997, tabell 2, s. 261; og IMF: *World Economic Outlook May 1997*, Washington D.C., 1997, tabell 11, s. 46. Kostnadene for sjøtransport var derimot omtrent de samme i 1990 som i 1970, og etter å ha sunket i 70-årene, steg de med gjennomsnittlig 20% i 80-årene.
  - 3) Dette så for øvrig Marx (og Engels) allerede før han for alvor begynte å befatte seg med politisk økonomi. En berømt passasje i *Det kommunistiske manifest* (1848) vitner om det: «Borgerskapet river alle, også de mest barbariske nasjoner med i sivilisasjonen, ved den hurtige forbedring av alle produksjonsredskaper, ved den grenseløse lettelse i kommunikasjonene. De billige prisene på varene er det tunge artilleri hvormed det legger alle kinesiske murer i grus, hvormed det tvinger barbarenes mest hårdnakkede fremmedhat til å kapitulere. Det tvinger alle nasjoner til å tilegne seg borgerskapets produksjonsmåte om de ikke vil gå under; det tvinger dem til å innføre den såkalte sivilisasjon hos seg selv, dvs. bli bursjoa-nasjon. Kort sagt – det skaper seg en verden etter sitt eget bilde» (Karl Marx og Friedrich Engels: *Det kommunistiske manifest*, Norsk Forlag Ny Dag, Oslo 1957, s. 33).
  - 4) Jfr. f.eks. William Woodruff: «The Emergence of an International Economy 1700-1914», i: Carlo M. Cipolla (ed): *The Fontana Economic History of Europe*, Collins/Fontana Books, London/Glasgow 1973, Vol. 4(2), s. 688-699.
  - 5) Norge hadde faktisk den laveste tollsatsen på import av industrivarer, 2-4%, blant alle industrilandene unntatt Storbritannia. Jfr. Paul Bairoch: *Economics and World History*, Harvester/Wheatcheaf, London 1993, tabell 2.2, s. 24.
  - 6) Jfr. Bairoch, op.cit., s. 36-38.
  - 7) «Generelt blir årene mellom 1920 og 1929 feilaktig beskrevet som en periode med økende proteksjonisme i Europa. Men gjennomsnittstollen på industrivarer i Kontinental-Europa var 24,6% i 1913 og 24,9% i 1927.(...) det var ingen økende proteksjonisme i 1920-årene. Denne perioden var bare en fortsettelse av hovedtrekkene ved handelspolitikken i det 19 århundre, og det var til og med en mer liberal tendens mot slutten av tiåret.» Bairoch op.cit., s. 3-6.
  - 8) Woodruff, op.cit., s. 711.
  - 9) Jfr. Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. 4(2), Statistical Appendix, s. 751.

- 10) Jfr. Myron Weiner: *The Global Migration Crisis*, HarperCollins, New York 1995; og Saskia Sassen: *Loosing Control? Sovereignty in an age of globalization*, Columbia University Press, New York 1996, s. 59-99.
- 11) Jfr. Woodruff, op.cit., s. 707 og 710. Jfr også Marcello de Cecco: *Money and Empire – The International Gold Standard, 1890-1914*, Basil Blackwell London, s. 29 og s. 35-38.
- 12) Jfr. J.A. Hobson: *Imperialism – A Study*, Unwin Hyman, London 1988 (først publisert i 1902); og Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital – Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*, Verlag J.H.W. Dietz, Øst-Berlin 1947 (først publisert i 1910). Lenins bok er i stor grad en syntese og popularisering av Hobsons og Hilferdings vitenskapelige arbeider.
- 13) Kilder: Angus Maddison: «Economic stagnation since 1973, its nature and causes», op.cit., s. 596 (tallene for 1929-1973); Angus Madison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 326 (tallene for 1913). Tallene for 1980 og 1994 er beregnet fra data i World Bank: *World Development Report 1996*, Oxford 1996, s. 211 og 217. Tallene for Norge er hentet fra Statistisk Sentralbyrå: *Historisk Statistikk 1978*, Oslo 1978; og samme: *Økonomisk Utsyn* over årene 1981 og 1994. Det norske tallet under 1929 er for 1930, og tallet under 1938 er for 1939. Grunnen til at Tysklands eksportkvote sank fra 1980 til 1994 er samlingen i 1989, fordi Øst-Tyskland har en mye lavere eksport som andel av BNP enn Vest-Tyskland. Årsaken til Norges høye eksportkvote i 1980 og 1994 er selvsagt oljeeksporten. De veidde tallene for samtlige vestlige industriland er fra Paul Bairoch: «Globalization myths and realities», i: Robert Boyer and Daniel Drache (eds.): *States Against Markets - The limits of globalization*, Routledge, London 1996, tabell 7.1, s. 176 og tabell 7.4, s. 179.
- 14) Jfr. Angus Maddison: «Economic stagnation since 1973, its nature and causes...», *De Economist*, vol. 131, no. 4, 1983, s. 597. I 16 utvalgte industriland sank BNP med et veidd gjennomsnitt på ca. 18% fra 1929 til 1932. Jfr. Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 113.
- 15) Jfr. Paul Bairoch: *Economics and World History*, op.cit., s. 3-15.
- 16) I Tyskland, Storbritannia, Belgia og Sverige var det i 1932 tilsammen 16 millioner arbeidsløse som tilsvarte 26,6% av arbeidsstyrken i disse landene. (Disse tallene fremkommer fra data i B.R. Mitchell: «Statistical Appendix 1920-1970», i Carlo M. Cipolla, ed.: *The Fontana Economic History of Europe, Vol. 6(2)*, Glasgow 1976, s. 657-668.) Samme året var det i USA en arbeidsløshet på 23% og en arbeidsstyrke på ca. 50 millioner. I de nevnte fem landene var det følgelig 27 millioner arbeidsløse, som tilsvarte 24,5% av landenes samlede arbeidsstyrke.
- 17) Jfr. Paul Hirst and Grahame Thompson: *Globalization in Question*, Polity Press, Cambridge 1996, s. 22. Når det gjelder analyse av denne perioden, jfr. R. Skarstein: «Strukturforandringer i verdensøkonomien etter 1945», *Vardøger 12*, 1982, s. 86-95.
- 18) Jfr. Jonathan Perraton m.fl.: «The Globalisation of Economic Activity», op.cit., s. 261. Forfatterne legger til at vel 20% «sannsynligvis er et altfor lavt estimat».
- 19) Hirst and Thompson, op.cit., s. 22.
- 20) Ett uttrykk for dette er at ni av Nobelprisvinnerne i økonomi siden 1974 er knyttet til eller utgått fra «Chicago-skolen» som gjerne kan betegnes som nyliberalismens avantgarde. De er: Friedrich August von Hayek (1974), Milton

Friedman (1976), Theodore W. Schultz (1979), George J. Stigler (1982), James Buchanan (1986), Ronald Coase (1991), Gary S. Becker (1992), Robert Fogel (1993) og Robert E. Lucas (1995). I 1962 skrev den kjente økonomen Paul A. Samuelson (nobelprisvinner i 1970) om Milton Friedmans bok *Capitalism and Freedom* at den var bare «til å le av». Men 14 år senere var Friedman blitt så salonfåhig at også han kunne smykke seg med Nobelprisen. I 1947 samlet Friedrich von Hayek den såkalte «Orden vom Mont Pèlerin» til sitt første møte. Bare 39 fanatiske markedsliberalere deltok på samlingen. Men i 1975 var medlemstallet i Hayeks «orden» økt til 500, med blant andre Milton Friedman som en entusiastisk deltaker. De fleste medlemmene av gruppen var nå kjente økonomer som nøt stor respekt både i fagmiljøene og blant politikere i vestlige land, og møtet fikk bred og ærbødig omtale i mediene. Jfr. forøvrig Wolfgang Zank: «Wie von unsichtbarer Hand», *Die Zeit*, 10.12.93, s. 38; og Michael Schmidt-Klingenberg: «Das Kapital ist ein Chamäleon», *Der Spiegel*, nr. 31, 28.07.97, spesielt s. 81-82.

- 21) Her er det ikke plass til å gå nærmere inn på EUs dereguleringsprosjekt og «triaden» NAFTA (USA, Canada, Mexico)—EU—Japan/Sørøst-Asia. Jeg har analysert disse forholdene i «'Festung Europa'? EF i trekantforholdet med USA og Japan», *Vardøger* 22, april 1994, s. 95-135.
- 22) Jfr. WTO Legal Texts: *A Summary of the Final Act of the Uruguay Round*. Når det gjelder jordbruksvarer, ble alle andre importhindringer enn toll fjernet og i utgangspunktet «erstattet med toll som i alt vesentlig gir den samme grad av beskyttelse». I de «utviklede landene» skal så disse tollsatsene «reduseres med gjennomsnittlig 36 prosent» i løpet av seks år. Videre skal «ikke-handelsnøytrale jordbrukssubsidier» reduseres med 20% og eksportsubsidier med 36% i løpet av den samme perioden. Når en studerer det faktiske innholdet i GATT-avtalen, må en bare undre seg over at Sp og gruppeflertallet i SV stemte for ratifisering av den i Stortinget.
- 23) Jfr. *WTO Focus*, nr. 5, aug./sept. 1995; og Wades og Venerosos artikkel i dette heftet av *Vardøger*.
- 24) OECDs vedtak på disse områdene, som har «legal status» og er «bindende for alle medlemmer», finnes i to OECD-publikasjoner: *Code of Liberalisation of Capital Movements*, og *Code of Liberalisation of Invisible Operations*, begge Paris 1995.
- 25) Sitert etter artikkel av Lori M. Wallach i *Le Monde diplomatique*, 13.02.98, s.16. Det britiske næringslivsbladet *The Economist* er mer edruelig: «Få utviklingsland synes å være villige til å underskrive noe de ikke var med på å utarbeide. I stedet betrakter regjeringer i utviklingsland MAI i økende grad som en øvelse i nykolonialisme, utformet for å gi investorer fra den rike verden overtaket» (14.03.98, s. 85).
- 26) Planene for MAI ble kjent for offentligheten takket være den amerikanske organisasjonen *Public Citizen*. Omfattende informasjon om MAI, sammen med hele avtaleutkastet, datert 14. mai 1997, er lagt ut på Public Citizens inter-nettadresse <http://www.citizen.org>. Mine sitat fra avtaleutkastet er tatt derfra.
- 27) Jfr. IMF: *World Economic Outlook*, mai 1997, s. 41.
- 28) Kilder: William Scammel: *The International Economy since 1945*, London 1980, s. 64; Klaus Busch: *Die multinationalen Konzerne*, Frankfurt am Main 1974, s. 221; M. Lefeldt: «Structural Changes in World Trade since the Oil Crisis», *Intereconomics*, nr. 7/8, 1977, s. 190; og IMF: *World Economic*

Outlook, mai 1997, s. 41. Jfr. også OECD: *Economic Outlook* nr. 60, desember 1996, tabell A49, som viser andeler av verdens vareeksport 1979-1995.

- 29) Denne definisjonen skiller seg fra Hirst og Thompson som, i strid med vanlig praksis, definerer transnasjonale selskap som «statsløse» og i stedet reserverer termen «multinasjonale selskap» på det jeg foretrekker å kalle «transnasjonale selskap». Men som de selv påpeker, finnes det jo ikke «statsløse» selskap. Dessuten innrømmer de at «Denne distinksjonen mellom multinasjonale og transnasjonale selskap er ikke vanlig. Det er en tendens til å bruke dem om hverandre, og i økende grad brukes transnasjonalt selskap som den generelt aksepterte termen ...» (Paul Hirst and Grahamen Thompson, op.cit., note 1, s. 206).
- 30) UNCTAD: *World Investment Report 1995*, Geneve 1995, s. 38.
- 31) Kilde: UNCTAD: *World Investment Report 1996*, Geneve 1996, s. 17. Merk at tallene for EU også omfatter utenlandsavdelinger mellom EU-land, f.eks. tyske foretaks avdelinger i England.
- 32) Her kan det nevnes at blant verdens seks største konsern (alle med flere avdelinger utenlands) målt etter omsetning i 1995 var fem japanske, nemlig Mitsubishi, Mitusi og Itochu (1., 2. og 3. plass), Sumitomo og Marubeni (5. og 6. plass). De hadde en samlet omsetning på 865 milliarder dollar, tilsvarende seks norske bruttonasjonalprodukt. Bare amerikanske General Motors blandet seg inn blant disse gigantene, på 4. plass (jfr. «Allein der Markt regiert», *Der Spiegel*, 23.09.96, s. 85). De sør-koreanske konglomeratene «chaebols») som i stadig større grad blir transnasjonale, har en imponerende størrelse. De fire største av dem – Samsung, Hyundai, Daewoo og LG – hadde i 1996 en omsetning som tilsvarte 3/4 av Sør -Koreas BNP (jfr. *The Economist*, 06.09.97, s. 64).
- 33) UNCTAD: *World Investment Report 1996*, op.cit., s. 17.
- 34) Beregnet fra data ibid., s. 30-32. Det dreier seg om over 1,54 millioner sysselsatte i avdelinger utenlands fordi McDonald's, ifølge UNCTAD, «hemmeligholder data for utenlandsk sysselsetting for å unngå avsløring (disclosure)». McDonald's rapporterte en samlet sysselsetting i 1994 på nesten 200000. Det er neppe urimelig å anta at selskapets hadde minst 100000 sysselsatte i avdelinger utenlands, slik at de 200 største transnasjonale selskapene sysselsatte ca.1,64 millioner arbeidere i sine utenlandsavdelinger.
- 35) Jfr. UNCTAD: *World Investment Report 1996*, op.cit., s. 16-17; Ian Robinson: «Globalization and Democracy», *Dissent*, Summer 1995, s 374; og Elmar Altvater und Birgit Mahnkopf: *Grenzen der Globalisierung*, Westfälisches Dampfboot, Münster 1996, s. 249.
- 36) *The Economist*, 14.03.98, s. 86.
- 37) Kilde: *WTO Focus*, nr. 13, okt./nov. 1996, s. 10.
- 38) Jfr. Paul Bairoch: «Globalization myths and realities», i: Robert Boyer and Daniel Drache (eds.): *States Against Markets – The limits of globalization*, Routledge, London 1996, tabell 7.6, s. 187.
- 39) Jfr. Irene Nørgårds artikkel i dette heftet av *Vardøger*.
- 40) UNDP: *Human Development Report 1997*, Oxford University Press, New York 1997, s. 84.
- 41) UNCTAD: *World Investment Report 1995*, op.cit., s. 37. Dette tallet inkluderer ikke handelen mellom transnasjonale selskap og formelt uavhengige underleverandører som i realiteten er helt avhengige, rett og slett livegne, av det trans-

nasjonale selskapet. Jfr. eksemplet Nike i Irene Nørlunds artikkel i dette heftet av *Vardøger*.

- 42) Jfr. Perraton m.fl., op.cit., tabell 4, s. 264.
- 43) Jfr. Elmar Altwater und Birgit Mahnkopf, *Grenzen der Globalisierung*, Westfälisches Dampfboot, Münster 1996, s. 247. Merk den relativt lave andelen i Japan som kommer av at landet fortsatt importerer hovedsakelig typiske råvarer og energi og eksporterer høyt bearbeidede ferdigvarer.
- 44) Jfr. R. Skarstein: «Strukturforandringer i verdensøkonomien etter 1945», *Vardøger 12*, 1982, s. 101-109.
- 45) Mer uforståelig er det at koalisjonspartneren Sp kunne gå med på det tiltaket.
- 46) Men under den europeiske valutakrisen i 1992 ble OECD-statene enige om et lovpålagt krav til bankene om en egenkapital på minst åtte prosent av total utestående kreditt.
- 47) Jfr. Susan Strange: *Casino Capitalism*, Basil Blackwell, Oxford 1986. Spesielt interessant i denne sammenheng er det hun skriver om dereguleringsens smitteeffekt (s. 55-56).
- 48) Kilde: David Felix: «Statistical Appendix», i: Mahbub ul Haq et al. (eds.) *The Tobin Tax – Coping with financial volatility*, Oxford University Press, Oxford 1996, s. 291 (valutadata for 1980-83); IMF: *World Economic Outlook*, oktober 1988, s. 93 og 97; oktober 1991, s. 118 og 122; og mai 1997, s. 64 og s. 160. Data for verdens totale BNP er hentet fra World Bank: *World Development Report*, flere årganger, 1982-1996. Verdens samlede BNP i 1995 er et anslag på grunnlag av tallet for 1994 med antagelse om samme vekstrate (9%) i 1995 som i 1994. Når det gjelder størrelsen på de internasjonale valutatransaksjonene, ser det ut til å være en viss usikkerhet, og IMF later til å operere med de laveste tallene. Devid Felix har f.eks. et anslag på 1230 milliarder pr. døgn for 1995, mens IMF altså oppgir 1190 milliarder. Den amerikanske økonomen James Tobin, en av de fremste forskerne på området, har et enda høyere anslag enn Felix (jfr. f.eks. B. Eichengreen, J. Tobin and Ch. Wyplosz : «Two cases for sand in the wheels of international finance», *Economic Journal*, Vol. 105, januar 1995, s. 164). Også Bank of International Settlements (BIS) synes å ha høyere anslag enn IMF og regnet f.eks. med at transaksjonene pr. døgn i 1995 var 1500 milliarder dollar. Men det er uklart hvorvidt dette siste tallet inkluderer derivater (jfr. Hans-Peter Martin und Harald Schumann: *Die Globalisierungsfalle – Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*, Reinbek bei Hamburg 1996, s. 74).
- 49) Jfr. *The Economist*, «Survey of The World Economy», 07.10.97, s. 6.
- 50) Jfr. Hans-Peter Martin und Harald Schumann: *Die Globalisierungsfalle – Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 1996, s. 76.
- 51) Når Storbritannias internasjonale transaksjoner med obligasjoner og aksjer var nesten 7 ganger større enn BNP i 1990, var selvsagt de *totale* kapitaltransaksjonene overfor utlandet mye mer enn 7 ganger større enn BNP. Hirst og Thompson, op.cit., som prøver å nedtone den nåværende globaliseringens omfang, mener at internasjonale kapitalbevegelser i forhold til BNP var større før første verdenskrig enn i dag. De prøver å sannsynliggjøre dette med en noe uklar tabell på s. 28 i boken, som viser at for Storbritannia sank forholdet mellom «totale kapitalstrømmer» og BNP fra 6,6 i 1905-14 til 1,1 i 1982-86. Men data fra IMF (og BIS) viser altså noe helt annet! En hovedsvakhhet med

Hirsts og Thompsons bok er at de undervurderer den enorme globaliseringen av *finanskapitalen* etter 1980.

- 52) Kilde: IMF: *World Economic Outlook*, mai 1997, op.cit., tabell 13, s. 60. Tallene for Norge ble oppgitt av Statistisk Sentralbyrå, Avd. for utenriksregnskap, over faks den 24.09.97.
- 53) Jfr. Martin und Schumann, op.cit., s. 76.
- 54) Det er feil å si at banken gambler i dette tilfellet. For forholdet mellom banken og lånekunden er karakterisert ved det som i økonomisk teori kalles «asymmetrisk informasjon»: Banken er mye bedre i stand enn lånekunden til å danne seg en mening om fremtidig renteutvikling. Som regel vil den faste renten bli satt så høyt at banken er temmelig godt gardert mot tap.
- 55) Jfr. Martin und Schumann, op.cit., s. 79. De har hentet tallene fra et foredragsmanuskript signert 29.01.96 av medlem av styret i Bundesbank, Edgar Meister: «Derivate aus der Sicht der Bankenaufsicht». Etter beregninger gjort av David Felix var den *internasjonale* handelen med derivater et sted mellom 13000 og 17000 milliarder dollar i 1995. Jfr. David Felix: «Statistical Appendix», op.cit., s. 290-91.
- 56) Jfr. Jan Fleischhauer: «Horror und Erfolg», *Der Spiegel*, 17.03.97, s. 92-105; og *Dagens Næringsliv*, 08.07.97, s. 5.
- 57) Når det gjelder økte inntektsforskjeller i Norge, jfr. min artikkel «Den norske oljestaten i den globaliserte økonomien» i dette heftet av *Vardøger*.
- 58) Uten noen påviselig realøkonomisk årsak steg f.eks kursen på det britiske pundet ganske raskt etter devalueringen i 1992 og ligger i dag på et toppunkt i forhold til den norske krona, vel 12 kroner pr. £. Like vanskelig synes det å være å påvise en realøkonomisk årsak til at den sør-koreanske won tapte hele 54% av sin verdi i forhold til amerikanske dollar i løpet av 1997.
- 59) George Soros: «Trusselen fra kapitalismen», *Samtiden*, nr. 2/3, 1997.
- 60) Alfred Rappaport: *Creating Shareholder Value – The New Standard for Business Performance*, The Free Press, New York 1986, kan karakteriseres som bedriftsledernes nye huspostille i vestlige land. At en bok så fullproppet med banaliteter kan få en slik status, gir grunn til ettertanke.
- 61) Jfr. f.eks. Angus Maddison: «Origins and Impact of the Welfare State, 1883-1983», *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, nr. 148, March 1984, s. 55-87.
- 62) Jfr. Fleischhauer, op.cit., s. 94-102; og *Der Spiegel*, 14.07.97, s. 72-73.
- 63) Fleischhauer, op.cit., s. 93; *Der Spiegel*, 13.01.97, s. 22; Uwe Jean Heuser: «Steigende Arbeitslosenzahlen, steigende Aktienkurse – wie geht das?», *Die Zeit*, 04.10.96; og *Der Spiegel*, 02.02.98, s. 92-95.
- 64) OECD: *Economic Outlook*, juni 1997, s. A23. Denne tendensen gjør seg gjeldende ikke bare i høyt industrialiserte land, men også i «nye industriland» i Latin-Amerika. Der finnes det rett nok ikke god statistikk over arbeidsløsheten, så vi må bruke reallønnsstatistikken i stedet. Mellom 1982 og 1991 var det følgende utvikling: Brasil: aksjeindeksen opp 300%, reallønningene ned 31%. Chile: aksjeindeksen opp 1400%, reallønningene ned 15%. Mexico: aksjeindeksen opp 4600%, reallønningene ned 22%. Venezuela: børsindeksen opp 800%, reallønningene ned 40%. (Jfr. World Bank: *World Development Report 1995*, Oxford University Press, Oxford 1995, s. 63.) Det eneste betydelige unntaket fra denne børsgaloppen er for øvrig Japan. Men så var da også den

registrerte arbeidsløsheten i Japan hittil i 90-årene på gjennomsnittlig bare 2,6%, lavere enn i noe annet OECD-land unntatt det lille fyrstedømmet Luxembourg.

- 65) *The Economist*, «A Survey of Russia», 12.07.97, s. 5.
- 66) Jörg Eigendorf: «Shareholder in Moskau», *Die Zeit*, 15.11.1996; *The Economist*, ibid., s. 8; og «Die Moskauer Börse als weltweiter Spitzenreiter», *Neue Zürcher Zeitung*, 23.01.98.
- 67) Jfr. «Die Weltmeister des schnellen Profits», *Der Spiegel*, 29.12.98, s. 77.
- 68) For en typisk presentasjon av dette synet, jfr. *The Economist*, 05.04.97, s. 19-25.
- 69) Lester C. Thurow: *The Future of Capitalism*, Nicholas Brealey Publishing, London 1996, s. 165.
- 70) Thurow, ibid., s. 166.
- 71) *Fortune*, 02.10.95, s. 60. Sitert etter Thurow, ibid., s. 166.
- 72) Jfr. f.eks. Alain Lipiez: *Mirages and Miracles – The Crises of Global Fordism*, Verso Books, London 1987, s. 35-41.
- 73) Edward N. Luttwak: *The Endangered American Dream*, Touchstone Books, New York/London 1994, s. 202-204.
- 74) OECD: *Economic Outlook*, Desember 1986, s. A46.
- 75) Den sjettedelen av Storbritannias befolkning som er nederst på inntektsstigen, fikk redusert sin realinntekt i perioden 1979-1991, mens de 10% på toppen hadde en økning i realinntekten på mer enn 50% i den samme perioden. Det kan også nevnes at mindre enn 40% av arbeidsstyrken har heltidsarbeid. De resterende 60% har deltidsjobber, er dagarbeidere eller arbeidsløse. Fra 1977 til 1991 sank tallet på heltidssysselsatte i Storbritannia med 20%. Jfr. Will Hutton: *The State We're In*, Vintage Books, London 1996, s. 172 og 197. Denne vitenskapelige brannfakkelen dokumenterer systematisk Thatcherismens vandalisering av blant annet eldreomsorgen, helsevesenet, det statlige utdanningssystemet og de offentlige kommunikasjonene.
- 76) Luttwak, op.cit., s. 118 og 125.
- 77) Thurow, op.cit., s.167. Dette er forøvrig helt i samsvar med det nyklassiske «teoremet om faktorprisutjevning», også kalt Stolper-Samuelson teoremet. Det virker patetisk når de nyklassiske økonomene i IMF nå plutselig prøver å argumentere for at dette teoremet ikke holder (lenger), at globaliseringen med stadig sterkere konkurranse fra de nye industrilandene altså ikke innebærer et press nedad på lønningene i de «gamle» industrilandene! (Jfr. IMF: *World Economic Outlook*, mai 1997, op.cit., s. 53-58. Når det gjelder frihandelens undergraving av lønningene spesielt til ufaglærte arbeidere i industrilandene, se Adrian Wood: «How Trade Hurts Unskilled Workers», *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, No. 3, 1995, s. 57-80.
- 78) Jfr. *Der Spiegel*, 25.08.97, s. 89.
- 79) Thurow, op.cit., s. 180. Jfr. også Robert H. Frank: «Talent and the Winner-Take-All Society», *American Prospect*, våren 1994, s. 99. Når det gjelder høyresidens fagforeningsfiendtlige holdninger se f.eks. «Trade Unions: Adapt or Die», *The Economist*, 01.07.95, s. 60.
- 80) *Der Spiegel*, 05.08.96, s. 133-134.
- 81) OECD: *Economic Outlook*, nr. 61, June 1997, s. A26; og *Der Spiegel*, 02.02.98, s. 92-93.
- 82) *Die Zeit*, 12.12.97; og *Der Spiegel*, 02.02.98, s. 93.

- 83) Jfr. Uwe Jean Heuser: «Steigende Arbeitslosenzahlen, steigende Aktienkurse – wie geht das?», *Die Zeit*, 04.10.96; Uwe Jean Heuser: «Oase für das Kapital», *Zeit-Punkte*, Nr. 1, 1997, s. 80-85; Fleischhauer, op.cit., s. 93; og Elmar Altwater und Birgit Mahnkopf: *Grenzen der Globalisierung*, op.cit., s. 252-261.
- 84) Thurow, op.cit., s. 168.
- 85) Jfr. Rune Skarstein: «'Festung Europa'? – EU i trekantforholdet med USA og Japan», *Vardøger* 22, april 1994, s. 104-108.
- 86) Jfr. «Global pile-up», *Economist* 10.05.97, s. 19-21; *Economist*, 06.09.97, s. 64; og «Der Tiger greift an», *Der Spiegel*, 09.06.97, s. 90-92.
- 87) *The Economist*, 10.05.97, s. 20.
- 88) Jfr. Kristen Nordhaugs artikkel i dette heftet av *Vardøger*. Til og med den konservativ-liberale avisen *Neue Zürcher Zeitung* advarer nå mot farene for en omfattende deflasjon i de vestlige industrilandene. Jfr. «Ein Damoklesschwert über den Märkten – Die latente Deflationsgefahr mahnt zur Vorsicht», *NZZ*, 12.01.98.
- 89) Jfr. *Financial Times*, 03.07.96; og Martin und Schumann, op.cit., s. 35-36 og s.142-144.
- 90) *Dagens Næringsliv*, 22.08.97, s. 5.
- 91) Jfr. Otto Uhlig: «Vereintigt auf den deutschen Arbeitsmarkt – Proletarier aller Länder», *Die Zeit*, 13.04.73, s. 52; og «Auf 'Gäste' angewiesen», *Die Zeit*, 27.04.73, s. 44. I 1969 utgjorde «fremmedarbeiderne» 10% av den samlede arbeidsstyrken i Vest-Tyskland (toppen ble nådd med 11,1% i 1973), i Sveits utgjorde de 28% og i Frankrike 6,3%. Jfr. Marios Nikolinakos: *Politische Ökonomie der Gastarbeiterfrage – Migration und Kapitalismus*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 1973.
- 92) Jfr. Myron Weiner: *The Global Migration Crisis*, HarperCollins, New York 1995.
- 93) Jfr. f.eks. Axel Nitschke: «Wettlauf der Standorte», *Die Zeit*, 03.06.94, s. 29; og *Der Spiegel*, 30.09.96, s. 133-134.
- 94) «Sameksistensen av helt forskjellige regimer for sirkulering av kapital og mennesker kan ikke opprettholdes.» (Saskia Sassen: *Losing Control? Sovereignty in an age of globalization*, Columbia University Press, New York 1996, s. xv. Se også s. 87-88.)
- 95) Jfr. *The Economist*, 31.05.97, s. 17 og 19.
- 96) Jfr. *The Economist*, ibid.; *Der Spiegel*, 11.08.97, s. 22-24; og Martin und Schumann, op.cit., s. 275.
- 97) *The Economist*, 31.05.97, s. 19.
- 98) *Der Spiegel*, 11.08.97, s. 23.
- 99) Jfr. *Der Spiegel*, ibid., s. 22-24; og Martin und Schumann, op.cit., s. 274-75.
- 100) Jfr. *Der Spiegel*, ibid., s. 22-24; og Martin und Schumann, op.cit., s. 94 og 274-275.
- 101) Ulrich Beck: «Kapitalismus ohne Arbeit», *Der Spiegel*, 13.05.96, s. 144-146.
- 102) OECD: *Economic Outlook*, nr. 60, desember 1996, s. A26, A28 og A30. De «mindre» OECD-landene er samtlige medlemsland unntatt de syv store (G7), som teller USA, Japan, Tyskland, Frankrike, Italia, Storbritannia og Canada.

- 103) Joachim Hirsch: «Vom fordistischen Sicherheitsstaat zum nationalen Wettbewerbsstaat – Internationale Regulation, Demokratie und ‘radikaler Reformismus’», *Das Argument*, nr. 203, 1994, s. 7-22.
- 104) *The Economist*, «Survey of the World Economy», 07.10.95, s. 6 og 38.
- 105) IMF: *World Economic Outlook*, mai 1997, s. 66.
- 106) Jfr. R. Skarstein: «EUs valutaunion – problemer og framtidsutsikter», *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr 1, 1995, s. 74-83.
- 107) Ralf Dahrendorf: «An der Schwelle zum autoritären Jahrhundert», *Die Zeit* nr. 47, 14.11.97.

ARBEIDSKONFLIKTER I GLOBALISERINGENS SLAGSKYGGE

To eksempler fra USA

Eksemplet General Electric

General Electric (GE) består av et konglomerat av bedrifter som produserer flymotorer, datastyrte verktøymaskiner, turbiner og kraftverk, transport-systemer, belysningsanlegg, medisinsk utstyr, kunststoff, svakstrømskomponenter og -systemer, husholdningsmaskiner, informasjonstjenester osv. I USA eier konsernet en fjernsynsstasjon. Målt i omsetning var det verdens 20. største konsern i 1995. Om lag 80% av GEs produksjonsverdi blir skapt i USA, mens resten er spredt på et stort antall land. Konsernet har ca. 240000 ansatte, derav ca. 35000 i utenlandske avdelinger.

Da den nåværende generaldirektøren, John F. Welch, ble ansatt i 1981, satte han straks igang en voldsom «slankekur» under mottoet «Fix it, sell it or close it». Bedrifter og avdelinger for 15 milliarder dollar ble utskilt eller solgt, og omtrent like mange ble lagt ned. Titusenvis av arbeidere ble sagt opp, tallet på ansatte ble nesten halvert, fra ca. 400000 i 1981 til 240000 i 1997, og lønningene ble redusert ut fra prinsippet om «lønn etter ytelse». Men fagforeningene var for svake til å yte nevneverdig motstand. Derimot hadde John F. Welch i 1996 en gasje og bonus fra GE på 6 millioner dollar, foruten at han tjente 24 millioner dollar på aksjeopsjoner han hadde fått av konsernet. Han mener det er helt igjennom rett og rimelig at gjennomsnittslønnen til de ansatte i konsernet er mye mindre enn en tusendedel av hans egen inntekt. Samtidig med reduksjonen av lønnskostnadene skjedde det en voldsom økning i arbeidstempoet og arbeidsproduktiviteten i alle konsernets avdelinger. GEs omsetning økte med 7,5% pr. år, fra 27,2 milliarder dollar i 1981 til 79,2 milliarder i 1996. Overskuddet etter skatt økte med over 10% pr. år, fra 1,7 milliarder dollar i 1981 til 7,3 milliarder i 1996. Denne utviklingen gjorde GE til børsaktørens store favoritt, og konsernet har i dag en markedsverdi på over 200 milliarder dollar (ca. 1500000 millioner kroner), høyere enn noe annet konsern i verden. Dow Jones-indeksens spektakulære stigning på ca. 650% fra 1981 til 1996 blir beskjedent sammenlignet med stigningen i GEs markedsverdi på over 1500%.

Streiken ved Caterpillar

Caterpillar er en av verdens største produsenter av anleggs- og landbruksmaskiner. Konsernet som har flere avdelinger i USA og utenlands, sysselsatte 65000 amerikanske arbeidere i 1987. I USA er arbeiderne i Caterpillar

organisert i United Auto Workers (UAW), men andelen av organiserte arbeidere sank dramatisk fra nesten 50% i 1979 til 25% i 1987. De UAW-organiserte er stort sett fagarbeidere i montasjehallene. I 1991 hadde konsernet rekordomsetning og større profitt enn noen gang tidligere. En viktig grunn til dette var UAWs mangeårige lønnsmoderasjon: Fra 1972 til 1991 økte den gjennomsnittlige timelønnen i Caterpillars amerikanske avdelinger med bare 57%, fra 7 til 11 dollar, samtidig som levekostnadsindeksen steg med 203%. Dette hadde medført nesten en halvering av arbeidernes reallønn. På denne bakgrunn krevde UAW en reallønnsøkning i 1991. Men Caterpillars ledelse med den rabiante Donald Fites i sjefsstolen avslo UAWs tariffkrav.

I stedet «tilbød» Fites at en del av arbeiderne skulle få inntil 13% lønnsøkning over en treårsperiode, dvs. knapt mer enn den offisielt predikerte prisstigningen, mens andre arbeidere skulle ta til takke med inntil 20% lønnsreduksjon og to timer lengre arbeidstid pr. uke. Han begrunnet dette tilbudet med å påstå, uriktig, at Caterpillars hovedkonkurrent på verdensmarkedet, japanske Komatsu, betalte mye lavere lønninger. Dessuten viste han til at lønningene i konsernets avdeling i Mexico var bare en brøkdel av de amerikanske. Fites gjorde det klart at forhandlinger om dette «tilbudet» ikke kom på tale.

Dermed mobiliserte UAW de fagorganiserte i alle de amerikanske avdelingene av Caterpillar til streik. Feites svarte med å ansette nye fagarbeidere. (I USA forbyr ikke loven ansettelse av streikebrytere.) Dessuten sendte han kontorarbeidere, ingeniører, ja hele den midlere og lavere administrasjonen, foruten konsernets 5000 deltidsarbeidere inn i montasjehallene. Samtidig ga han ordre til avdelingene utenlands om å øke produksjonen mest mulig. Og han lyktes. Mens streiken pågikk, økte Caterpillar sin produksjon og omsetning.

I april 1992 kunngjorde Fites at Caterpillar ville si opp alle sine 13000 streikende arbeidere og ansette permanente «erstatninger» («replacements») hvis de ikke umiddelbart gikk tilbake til arbeidet. Arbeidslovgivningen i USA forbyr oppsigelse av streikende arbeidere. Men det var åpenbart mange arbeidsfolk som ikke stolte på loven. Vel 1000 arbeidere gjenopptok straks til arbeidet. Det oppsto konflikt blant de organiserte arbeiderne fordi de visste at trusselen fra Fites var reell nok, og mange var redde for å sette jobben sin på spill. I motsetning til situasjonen i 50- og 60-årene kunne nemlig Fites rekruttere selv faglærte arbeidere fra en hær av arbeidsløse frembrakt gjennom flere år med økonomisk stagnasjon, rasjonaliseringer og fri import fra lavtlønsland.

Åtte dager senere ble streiken avblåst. Arbeiderne aksepterte «tilbudet» fra Fites. Dessuten godtok de at de uten tillegg i timelønnen skulle arbeide 12 timer pr. dag og i helgene ved behov. Fites sa seg fornøyd: «Vi bare ønsker en tariff som gjør oss i stand til å være globalt konkurransedyktige... Gapet

mellom gjennomsnittsamerikanerens og mexikanerens inntekt er i ferd med å minke.... Som menneske tror jeg det vil være positivt.» Men «som menneske» unnet han seg selv litt mer: I årene 1989-1991 innkasserte han en inntekt på vel 2 millioner dollar (ca. 15 millioner kroner). Det tilsvarte gjennomsnittsinntekten til 426 mexikanere. Fites kunngjorde triumferende at «reorganiseringen» under streiken hadde avdekket enorme «produktivitetsreserver», og at han umiddelbart ville «spare inn» ytterligere 2000 arbeidsplasser. Caterpillars børsverdi skjøt selvsagt rett til værs.

Etter over et års streik var UAWs streikekasse tappet for 300 millioner dollar; organisasjonen var tvunget i kne. Den hardeste arbeidskonflikten i USA i etterkrigstiden hadde endt med totalt nederlag. Hans-Peter Martin og Harald Schumann oppsummerer:

«... Fites demonstrerte hvordan en gjør slutt på fagforeningenes makt en gang for alle. Denne bulldoseren blant USAs konsernsjefer kunne bevise det som ennå er vanskelig å forestille seg i de fleste industriland: Til og med streiker som varer over år, kan ikke lenger tvinge igjennom lønnsforhøyelser, selv om de blir støttet av landsomfattende kampanjer og demonstrasjoner. For et verdensomspennende organisert konsern byr de heller på en velkommen anledning til å spare på lønnskostnadene og øke driftsoverskuddet, dersom konsernledelsen handler tilstrekkelig beslutsomt.»

(Sammensatt av Rune Skarstein, februar 1998, på grunnlag av følgende kilder: *Business Week*, 04.05.92, s. 153; *Der Spiegel*, 14.07.97, s. 84-89 (intervju med John Welch); Edward N. Luttwak: *The Endangered American Dream*, Touchstone Books, New York/London 1994; og Hans-Peter Martin und Harald Schumann: *Die Globalisierungsfalle – Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 1996.)

Irene Nørlund

NIKE OG ARBEIDSFORHOLD I VIETNAM

«Vi er tilfreds med at Nike skaffer tiltrengte arbeidsplasser i Vietnam, men vi er veldig bekymret for selskapets måte å behandle arbeiderne på. Nikes underleverandører utbytter vietnamesiske arbeidere på mange områder, blant annet når det gjelder lønn, arbeidsforhold, helse og sikkerhet. Nike har et godt ledelsesreglement (*Code of Conduct*), men dette brytes kontinuerlig av Nikes underleverandører i Vietnam. Nike hevder at de prøver å overvåke og iverksette dette reglementet, men så langt har selskapets metode for kontroll og iverksetting ganske enkelt ikke virket.»¹

De senere årene har internasjonale organisasjoner forsøkt å motvirke de transnasjonale selskapene som tjener store penger på å utbytte billig arbeidskraft i utviklingsland. Disse organisasjonene har satt igang en internasjonal kampanje mot Nike, et stort transnasjonalt foretak som produserer jogge- og sportssko. Kampanjen mot Nike er et eksempel på hvordan det er mulig for arbeider- og forbrukeraktivister å legge press på transnasjonale selskaper for å få innført reguleringer av arbeids- og lønnsforhold og hindre den verste utbyttingen og mishandlingen av arbeiderne. Dette gjøres ved å bruke internasjonale media og store offentlige kampanjer for å komme problemet til livs.

I september 1996 holdt den nederlandske kampanjen «Nike fair play» et møte, der det ble påstått at Nike ser bort fra sitt eget ledelsesreglement (*Code of Conduct*) i Indonesia. Nikes direktør for forbrukerkontakt hadde tidligere uttalt at organisasjonen har et system for fabrikkovervåkning, etablert av firmaet Ernest & Young, for å sikre at underleverandørene følger kravene til best mulige arbeidsforhold.² Den nederlandske kampanjen gjorde egne undersøkelser som viste at arbeidsforholdene ikke er som reglementet tilsier. Kampanjen som spredte seg over hele Europa, satte søkelyset spesielt på forholdene i Indonesia.³

I mars 1997 undersøkte Vietnam Labor Watch (VLW), som er en amerikansk-basert gruppe, fem Nike-fabrikker i Vietnam. Resultatet ble lagt fram på en pressekonferanse i New York. Det ble påpekt at lønningene var under minimumstariff, arbeiderne jobbet lang overtid uten lønnskompensasjon, de hadde begrensninger på toalett-besøk, bare to glass vann pr. skift, og var utsatt for muntlig og fysisk avstraffelse og seksuell trakassering. To av de mer dramatiske beretningene forteller at en koreansk oppsynsmann slo 15 arbeidere med en sko, og en taiwansk oppsynsmann tvang 56 kvinner til å løpe rundt fabrikkens i stekende varme fordi de ikke hadde fottøy i overensstemmelse med bedriftens reglement.⁴

Et godt transnasjonalt selskap?

Det er tvilsomt om kampanjen mot Nike har hatt noen effekt på konsernets salgsvolum. Iallfall påstår Nike selv at kampanjen ikke har endret de stigende salgstallene i 1997.⁵ Men dette faktum er mindre viktig enn den negative omtalen konsernet har fått i internasjonale media, fordi store konsern ikke liker å ha dårlig rykte. Nike har et ledelsesreglement (etablert i 1992) som slår fast at selskapet vil etterleve lokale bestemmelser om lønn, sikkerhet og helse. Dessuten skal de behandle arbeiderne på en verdig måte. Alle arbeidere skal ha rett til å jobbe i et miljø uten trakassering, misbruk eller fysisk avstraffelse.⁶ Det er klart enklere å gjøre Nike ansvarlig for sin egen arbeidsmiljøpolitikk enn det er med et konsern uten et offisielt ledelsesreglement. I dette henseende er Nike et av de meget få «bedre» transnasjonale selskapene.

Da det ble kjent at ledelsesreglementet ikke var blitt innført i flere sørøst-asiatiske land, måtte Nike ta affære på grunn av det store spriket mellom de vakre intensjonene og den harde virkeligheten i produksjonslandene. Når det gjelder Vietnam, dro direktøren som hadde ansvar for Nikes engasjement i Asia/Stillehavs-regionen til landet i april 1997 for å advare underleverandørene og få dem til å påse at reglementet ble fulgt. Hvis ikke dette kom i orden, måtte Nike vurdere å redusere produksjonen i Vietnam.⁷

Jeg har nevnt at kampanjen er et eksempel på hvordan arbeider- og forbrukeraktivister kan legge press på transnasjonale selskaper for å få innført lokale reguleringer av arbeidsforhold og lønn og hindre grov utbytting og umenneskelig behandling av arbeiderne. Det som imidlertid har vært lite fram-tredende i diskusjonen, er den generelle situasjonen i landene der utenlandsk kapital nå blir investert. Hvordan passer arbeidssystemene til de transnasjonale selskapene fra de nye industrilandene, de såkalte NIC-landene, med de lokale forholdene i Vietnam? VLW og liknende organisasjoner har til hensikt å beskytte arbeidere i utviklingsland, og de har valgt en sak som viser at transnasjonale selskaper kan være følsomme overfor press. Samtidig kommer de inn på problemområder som er sensitive for land som Vietnam.

Nike-kampanjen er en del av et interessant fenomen idag – det å appellere til «den bevisste forbruker» som gjennom sitt valg av produkt har innvirkning på transnasjonale selskapers arbeidsmiljøpolitikk. Dette fører også til oppmerksomhet om internasjonale økonomiske strukturer, og det reiser en rekke spørsmål når det gjelder reaksjoner på denne type kampanjer og hvordan arbeid er organisert i forskjellige land. Vestlige transnasjonale selskaper har skapt en høyst mangfoldig internasjonal produktkjede, og ofte med konsern fra de såkalte nye industrilandene (NIC) som mellomledd.⁸

Nike eier ikke fabrikkene der produksjonen foregår. Den er satt ut til andre bedrifter som fungerer som Nikes underleverandører. I Asia er det hovedsakelig til bedrifter i Japan, Taiwan og Sør-Korea. Disse bedriftene flytter ut produksjonen og investerer i land som Indonesia, Kina og Vietnam, der lønnskostnad-

ene er lave. I Vietnam er fem Nike underleverandører filialer av store foretak med sine eiere og hovedkontorer i Sør-Korea og Taiwan. I de siste fem årene har spesielt Sør-Korea blitt rammet av økonomisk tilbakegang, og lettindustrien flytter en vesentlig del av produksjonen til andre land for å oppnå høyere avkastning. En annen grunn til å flytte produksjonen ut av Sør-Korea er mangelen på arbeidskraft som er villig til å ta disse lavkvalifiserte og lavtlønnede jobbene. På toppen av dette har det vært en økning i tallet på arbeidskonflikter i Sør-Korea, som disse store foretakene unngår ved å flytte produksjonen ut av landet. Men både Sør-Korea og Taiwan er vant med at bedriftene har svært strenge og rigide kontrollsystemer for å oppnå høy produktivitet. Denne formen for arbeidsdisiplin er ukjent i flere av nabolandene.

Dilemmaer for globale foretak

VLW-rapporten om Nikes praksis på det arbeidspolitiske området åpner opp for noen viktige diskusjoner. Som sitatet i begynnelsen av artikkelen viser, er ikke arbeideraktivistene imot investeringer i seg selv, for de skaper sterkt tiltrengte arbeidsplasser i utviklingsland. Kampanjen mot de transnasjonale selskapene har tatt nye former i det siste. De blir ikke lenger framstilt som fiender på grunn av sine investeringer og sin utbygging av arbeiderne, men blir heller sett på som samarbeidspartnere med det mål å få dem til å behandle arbeiderne på en ordentlig og human måte. I Vietnam er hovedanklagen fra VLW mot Nike-tilknyttede produksjonsenheter at de ikke innfrir arbeidernes grunnleggende rettigheter når det gjelder lønn, arbeidsforhold, helse og sikkerhet.

Det er et problem at de produserende foretakene kun er underleverandører for Nike. Av den grunn kan Nike bare true med å kutte dem ut hvis de ikke overholder ledelsesreglementet. På en måte er ikke arbeidsforholdene hos underleverandørene Nikes problem, fordi selskapet ikke kontrollerer varene og arbeidet: De bare administrerer kontraktene, leverer teknologien og forhandler priser med underleverandørene. Det er underleverandørene som må ta belastningen med å skape sikre, sunne og verdige arbeids- og lønnsforhold. Og det er nettopp her muligheten for overskudd ligger i denne konkurranseutsatte bransjen som sko og klær representerer. Men den virkelig store profitten finnes høyere oppe i Nikes produksjonsskjede.

Nike kan altså kutte ut underleverandører som ikke tar hensyn til ledelsesreglementet. Eller underleverandørene kan flytte produksjonen til et annet sted, endre produksjonen eller stoppe den. Sett fra toppen av foretaket er det nødvendig å undersøke hvordan overskuddet blir fordelt på de forskjellige delene av produksjonen og produktkjedene. For hvis underleverandørene blir presset for hardt, kan ikke Nike vente at ledelsesreglement deres blir gjennomført. Beslutningene om hvordan overskuddet skal fordeles, blir fattet på mellom- eller toppnivået i Nike, og disse beslutningene er basert på opplysninger om blant annet underleverandørens faktiske lønnskostnader. I Indonesia

tilsvarende arbeidernes lønn 2,2 amerikanske dollar pr. dag, mens arbeiderne i Vietnam har 1,6 pr. dollar (dvs. mindre enn 12 norske kr.) pr. dag. Dermed er Vietnam trolig et av de billigste landene når det gjelder lønnskostnader.⁹ Til tross for uroligheter blant arbeidere i Vietnam, er tallet på konfliktsaker og antall arbeidere som er involvert i konflikter lavere enn i Indonesia. Det er etterhvert begrensede muligheter til å finne alternative steder med billig og noenlunde kvalifisert arbeidskraft, selv om det finnes eksempler på fabrikker i Pakistan som produserer Nike-sko, der daglønnen ligger på 0,6 dollar pr. dag.¹⁰ Men uansett er det de utenlandske foretakene som er ansvarlige for de lokale arbeidsforholdene og arbeidslønningene.

Dilemmaer for lokale myndigheter og fagforeninger

Det er også en mange dilemmaer på den vietnamesiske siden. For det første ønsker *myndighetene* å trekke til seg utenlandsk kapital for å fremme utvikling i landet, skape arbeidsplasser og avskaffe fattigdom. På den annen side bruker regjeringen fremdeles en sosialistisk retorikk, og den har etablert langvarige forpliktelser overfor arbeiderne når det gjelder verdige arbeidsforhold etter vietnamesisk standard. Regjeringen er redd for at utenlandsk kapital skal flykte fra landet, men til nå har den forsvart arbeiderne når det har forekommet konflikter med utenlandske foretak.

Myndighetene i Vietnam er i dag mistenksomme overfor de negative konsekvensene av påvirkning fra utenlandsk ideologi – som «demokratiske bølger» i den nåværende post-sosialistiske æra. Aktivistene i VLW driver balansegang for å ikke støte verken Nike-konsernet, de vietnamesiske myndighetene eller fagbevegelsen (*Vietnam General Confederation of Labour*, VGCL). Av hensyn til de to sistnevnte nevner ikke VLW fraværet av demokrati og frie fagforeninger, som er et av de mest vanlige ankepunktene fra utenlandsk-baserte politiske grupper. På den annen side har VLW undersøkt flere statseide foretak for å sammenligne med arbeidsforholdene ved Nikes fabrikker. De fant at forholdene er bedre innen de statseide foretakene. I forhold til fagforeningene argumenterer rapporten for et nærmere samarbeid mellom Nike og VGCL for å få til et bedre innsyns- og rapporteringssystem når det gjelder arbeidsforholdene, og den berømmer VGCL for å lette muligheten for å intervjuere arbeidere utenfor fabrikkene.¹¹ VLW har utvilsomt gjort et godt diplomatisk arbeid som skulle være mer eller mindre akseptabelt som utgangspunkt for forhandlinger mellom alle de involverte partene.

Dilemmaet for VGCL er at de hovedsakelig har vært aktive i de statseide foretakene. Inntil 1988, da Vietnam åpnet opp for utenlandske investeringer og det kom offisielle oppmuntringer til private økonomiske initiativ, tilhørte alle bedrifter den statlige sektor, håndverkskooperativer eller sektoren av små husholdsforetak. Fagforeningsloven ble iverksatt i 1990, men først med arbeidsmiljøloven av 1995 er det blitt obligatorisk å opprette fagforening i bedrifter

med flere enn 10 arbeidere. Så langt er ikke mer enn 20% av den utenlandskeide sektoren fagorganisert, og den private sektor (vietnamesisk-eid) er enda vanskeligere å organisere på grunn av de små enhetene. Aksjonen til VLW er dermed en utfordring for VGCL, som ikke har hatt mulighet for å gjøre mye for sine medlemmer i den utenlandskeide sektoren.

VGCL er i et lignende dilemma som de vietnamesiske myndigheter vis-à-vis utenlandsk kapital: Investeringer er ønsket velkommen for å skape arbeidsplasser til arbeidere som forlater den statlige sektor, og til den voksende arbeidsstyrken. Likedan som myndighetene har VGCL slått hardt ned på dårlig behandling av vietnamesiske arbeidere når slike saker er blitt kjent. I flere kjente saker har utenlandske fabrikkformenn som har banket opp arbeidere, drevet seksuell trakassering eller på annen måte nedverdiget arbeidere, blitt sendt tilbake til sine hjemland.¹²

Dilemmaer for arbeiderne?

Nike hevder at arbeiderne i deres fabrikker i Vietnam kan tjene tre ganger mer enn i en statseid fabrikk.¹³ De to kildene som har undersøkt arbeidslønningene, er den nevnte rapporten fra VLW og et nyhetsprogram i California Broadcasting System (CBS), «48 hours», fra 17. oktober 1996. I den utenlandskeide sektoren tilsvarte den offisielle minstelønnen 35 amerikanske dollar pr. måned fram til juli 1996, da den ble økt til 45 dollar. VLW intervjuet 35 arbeidere i 1997. De opplyste at de tjente mindre enn 45 dollar pr. måned i en «innlæringsperiode» på tre måneder (november 1996 - februar 1997), selv om de jobbet for fullt i produksjonen. Dette var i strid med loven som foreskriver at innlæringsperioden kan vare i maksimalt fire uker. Enkelte fulltidsjobber ble betalt ned til 38 dollar, og før juli 1996 fikk noen arbeidere bare 27 dollar (ca. 170 norske kroner) pr. måned. Reglene om stipulert overtid, som ikke skulle være mer enn 4 timer pr. dag og 200 timer pr. år, var ikke blitt overholdt i flere tilfeller. Arbeid på søndager, som ifølge reglementet skulle lønnes med 200 prosent av normaltariffen, ble ikke registrert på lønnslippen, og arbeiderne hadde ikke fått de lovbestemte fire dagers fri rundt Tet (nyttår). Dette for å nevne bare noen av bruddene på arbeidsmiljøloven.

De 35 arbeiderne som ble intervjuet av VLW, fortalte at de ikke klarte å leve av grunnlønnen, som nå var rundt 47 dollar pr. måned. Dette er basert på at et enkelt måltid bestående av ris, grønnsaker og tofu koster 70 amerikanske cents, slik at tre måltider pr. dag koster 2,1 dollar, sammenlignet med lønna på rundt 1,6 dollar pr. dag. På toppen av dette vil leie av hybel koste 6 dollar pr. måned, og helse- og sosialforsikring blir trukket fra lønna på 47 dollar. Samtlige arbeidere sa at de måtte få økonomisk støtte fra foreldre og slektninger for å få endene til å møtes.

Begrensede reaksjoner fra arbeiderne

En må spørre seg hvorfor arbeiderne aksepterer disse elendige og uakseptable arbeids- og lønnsvilkårene. Har de ikke alternativer til å arbeide i slaveanstalter og rekruttskoleaktige samlebandsfabrikker hvor fysisk avstraffelse ikke er uvanlig? Protester på slike arbeidsplasser den senere tid viser at spenningen mellom arbeidere og arbeidsgivere er økende. Foretakene som produserer for Nike, registrerer arbeidsstans og gå-sakte aksjoner, men det finnes ikke noen samlet statistikk for Nike-foretakene. Informasjon fra Ho Chi Minh Byens Fagforbund sier at i alt 116 arbeidskonflikter fant sted mellom 1990 og 1996 i alle slags foretak. Av disse kom 63 konflikter etter at arbeidsmiljøloven ble innført og arbeiderne fikk streikerett. 36 tilfeller av arbeidsnedleggelse ble registrert. Når disse fordeles på type foretak, finner en at 19 av dem fant sted i koreansk-eide firma, 12 i taiwanske, 13 i statseide foretak og 14 i privat sektor.¹⁴ Konfliktnivået er tydelig høyere i den utenlandskeide sektoren, men det forekommer også konflikter i statseide foretak. Utenlandske kilder registrerte 24 streiker i hele landet i 1994, 48 i 1995 og 73 i 1996.¹⁵

Men antallet større konflikter er fremdeles overraskende lavt, til tross for økningen i konfliktnivå. De fem foretakene som produserer for Nike, sysselsetter flere enn 20000 arbeidere. Alle bedriftene er etablert i løpet av de siste få årene i området rundt Ho Chi Minh-Byen, og flere nye bedrifter ble etablert i 1997. På grunn av den raske ekspansjonen innen lettindustrien, hadde arbeidsgiverne problemer med å finne nok arbeidskraft i 1996. Den nye arbeidsstyrken er ofte unge kvinner som kommer fra landsbygda, der lønningene er mye lavere enn i byene, og de har ikke noen erfaring med arbeidsmiljøet i fabrikkene.

Denne gruppen er ikke lett å få organisert. Når de unge kvinnene blir mer erfarne, blir de en del av den gruppen som ofte skifter jobb avhengig av lønn og arbeidsforhold, de såkalte «job-hoppers». Disse mer erfarne arbeiderne vil sannsynligvis foretrekke å si opp jobben heller enn å gå inn i en arbeidskonflikt. Denne trenden er bare mulig på grunn av den blomstrende økonomien i Ho Chi Minh-regionen de siste årene. Antallet prosjekter med utenlandsk investering økte med flere hundre bare i 1995-96, og de fleste av dem er konsentrert i den sørlige delen av regionen.

Noen avsluttende kommentarer

Hvis situasjonen i Nike-fabrikkene sammenlignes med forholdene i andre foretak i Vietnam, så er det to forhold som må vurderes. Fra min egen forskning i Vietnam vet jeg at arbeidernes lønn i disse fabrikkene ikke er vesentlig forskjellig fra hvordan det er ellers. Lønningene innen den utenlandskeide sektoren er imidlertid blant de laveste, og foretakene synes å følge en strategi der de maksimerer sine overskudd ved å minimere arbeidernes goder. Klagene på lang arbeidstid, ubetalt overtid og arbeid på søndager finnes i alle sektorene, men spesielt i denne typen industri. De oppgitte utgiftene til mat og bolig kan

nok være noe overdrevet, eller i det minste kan det finnes billigere alternativer enn det som er framlagt i VLW's rapport.

Problemet er trolig større når det gjelder de arbeidspolitiske forholdene som er etablert i utenlandske foretak, spesielt de som har eiere fra asiatiske land. Arbeidsdisiplinen der er mye tøffere enn i bedrifter som er vietnamesisk-eide. Det er en sterkt hierarkisk struktur mellom arbeidere og ledelse som ikke er vanlig i vietnamesiske foretak, og fysisk avstraffelse er fremmed i den vietnamesiske arbeidskulturen. I statseide foretak er det stor forståelse for arbeidernes sosiale behov, selv om det er blitt mindre av det i reformperioden siden midten av 1980-årene. Ekstrainntekter, som den årlige bonus, er en form for overskuddsdeling som arbeiderne verdsetter høyt, men som sjelden anvendes i den utenlandskeide sektoren. Fagforeningene i de statseide fabrikkene er en viktig kanal for å kommunisere misnøye blant arbeiderne til ledelsen, og de er viktige for å få løst problemene før det bryter ut åpen konflikt. Så selv om de nominelle lønningene kanskje ikke er mye høyere i den statlige sektoren, så er arbeidsforholdene relativt mye bedre. Men i den private nasjonale sektoren er arbeidsforholdene mindre trygge og i de fleste tilfeller verre enn i den utenlandskeide sektoren.

Arbeidsregimet i den utenlandske sektoren av industrien viser en kulturkollisjon med lokale tradisjoner i Vietnam. Dette er sannsynligvis den viktigste grunnen til misnøyen og konfliktene som oppstår. Arbeidsforholdene er nok blitt bedre og lønningene høyere i Vietnam de siste to tiårene. Men når Vietnam nå i økende grad blir en del av det globale markedet, kan forholdene der sammenlignes med andre land. Etter innføringen av arbeidsmiljøloven i 1995 har arbeiderne dessuten fått arbeidsmiljøstandarder som det kan henvises til.

Oversatt fra engelsk av Elin Buholm

NOTER

- 1) *Nike Labor Practices in Vietnam*, Vietnam Labour Watch (VLW), 20.11.97.
- 2) «NIKE: Dodgy Footwork», *News from Irene*, nr 24/25, februar 1997, s. 21. Brev fra Susan C. Schmidt, direktør, *Consumer's Affairs*, Internett, 12.11.96.
- 3) Jeff Ballinger og Claes Olsson (red.): *Behind the Swoosh. The Struggle of Indonesians Making Shoes*. Global Publication Foundation og ICDA, 1997.
- 4) *Nike Labor Practices in Vietnam*, Vietnam Labor Watch, 20.03.97.
- 5) «Nike sprintede uden om medieskandalen», *Politiken*, 30.04.97, s. 4.
- 6) «The Global Sweatshop», *FEER*, 19.09.96, s. 5; og «Nike to axe sweat shop contractors», *Vietnam Investment Review*; 7.-13.04.97, s. 1.
- 7) «Nike to axe sweat shop contractors», *Vietnam Investment Review*. 7.-13.04.97, s. 1.

- 8) Se David A. Smith: «Going South: Global Restructuring and Garment Production in Three East Asian Cases», *Asian Perspective*, vol. 20, nr. 2, 1996, s. 211-41.
- 9) «NIKE: Dodgy Footwork», *News from Irene*, nr. 24, 25.02.97, s. 21, utgitt av Vietnam Labor Watch.
- 10) *Nike Labor Practice in Vietnam*, Vietnam Labor Watch, 20.03.97.
- 11) *Nike Labor Practices in Vietnam*, ibid.
- 12) Intervju med Hoang Thi Khanh, president i Ho Chi Minh City Confederation of Labour, og visepresident for VCGL, 06.06.97.
- 13) *Nike Production Primer*, s. 2, og 8, sitert i Vietnam Labor Watch: *Nike Labor Practice in Vietnam*, op.cit.
- 14) «Workers Welcome a five day week», *Vietnam Investment Review*, 10.-16.03.97, s. 5.
- 15) Meddelelse fra «The Committee for the Defence of Workers Rights in Vietnam», Frankrike.

THE GLOBAL GAMBLE

Washington's Faustian Bid for
World Dominance

PETER GOWAN

February 1999

Paperback
ISBN 1-85984-2
£40 / US\$60

280 pages

In *The Global Gamble*, Peter Gowan argues that, since the collapse of the Soviet bloc, the US government has been pursuing a global empire – a unipolar world in which Washington can control and shape the pattern of economic and political change in all regions of the globe. Only by understanding this ambition can we grasp the dynamics of international politics and economics in the contemporary world.

Gowan explores the origins and distinctive forms of Washington's imperial project, from the collapse of the Soviet bloc through to the Gulf war of 1991, developments in the European Union, the enlargement of NATO and East Asian financial collapse. He also explores the efforts of various neo-liberal intellectuals to legitimate the American project in terms of liberalism. He concludes that the US Faustian project is almost certainly doomed to failure and unless plans are made now for such an eventuality, the world could face grave and possibly catastrophic breakdowns early in the next century.

Verso
London

Peter Gowan

SJOKKTERAPIEN I ØST-EUROPA – TEORI, PRAKSIS OG RESULTATER *

INNLEDNING

Øst-Europas marked for ideer om praktisk økonomisk politikk ble brått åpnet i 1989. Det ble raskt fylt opp av et anglo-amerikansk produkt med et liberalt-demokratisk varemerke. Dette politiske motstykket til hurtigmat skapte et hinder for alternativer, og de nyliberale ideene fikk så og si en monopolstilling i de fleste stater i området. Noen kritiske røster betraktet slektskapet mellom disse ideene og den økonomiske politikk som føres i Vest-Europa som like nært som slektskapet mellom en Bic Mac og boeuf bourguignon. Men glimrende markedsføring og en aggressiv salgsteknikk dekket over eventuelle svakheter ved de nyliberale ideene.

Den offentlige lanseringen ble foretatt av det britiske næringslivsbladet *The Economist* den 13. Januar 1990 med en lang artikkel av Jeffrey Sachs fra Harvard-universitetet under den megetsigende tittelen «What is to be done?». Sachs skrev som en avkollektiviseringens Lenin, med skarpe utfall mot alle halvt fullførte løsningsforslag. Artikkelen er imidlertid verdt å lese, for den forteller i det minste noe om debattens natur før Sachs intervenerte. Artikkelen omhandler hvordan Vesten skulle omforme livet i hele Øst-Europa. Kun ett aspekt ved debatten, og kun en liten del av Sachs' artikkel, omhandler hvordan de enkelte stater egenhendig burde gjennomføre en sekvens av reformer for å nå sine mål. Sachs' program var snarere å skape et internasjonalt rammeverk som skulle føre til at den angitte sekvens av reformer ble den eneste rasjonelle politikk for enhver regjering i Øst-Europa.

Sachs' forslag ble tatt i mot med begeistring av sentrale politiske aktører i USA og Storbritannia, og de er blitt en del av allmenndannelsen i Øst-Europa. Ethvert russisk skolebarn lærer om «de tre zatsias». En like populær utbredelse har forslagene fått ved vestlige universiteter. Der blir de kokt ned til et abstrakt, universelt verktøysett for hvordan man forvandler kommunismen til en fungerende markedsøkonomi. Dette er et populært emne, siden formatet er både passe instrumentelt og passe abstrakt. Sachs' ideer har mottatt de høyeste æresbevisninger fra det anglo-saksiske akademiske miljø. Harvard-professoren ga en berømt forelesningsserie over sitt paradigme ved London School of Economics, og serien ble publisert av Massachusetts Institute of Technology (MIT). Sachs regnes også som grunnleggeren av en egen disiplin, «Overgangens økonomiske teori». Professorer fra Harvard University og London School of Economics (LSE) står som både kjøpere og

selgere av denne varen. Få intellektuelle i det konkursrammede Øst har selvtillit nok til å tvile på denne varens vitenskapelige troverdighet.¹

Sachs har selv aldri hevdet at det han legger frem er noen kokebok for å konstruere markedsøkonomier, og han har heller ikke hevdet at det er noen store teoretiske nyheter i det han la frem. Sachs er ingen selger av billige og ideologisk baserte vidunderkurer, men en uavhengig teoretiker. Hans visjon er imidlertid en globalisert og forent kapitalistisk verden som, etter hans mening, ville være til gode for hele menneskeheten. Det synes åpenbart at Sachs så en mulighet til å bringe denne visjonen nærmere en realisering ved å delta i utformingen av en praktisk økonomisk politikk for overgangen til markedsøkonomi i Øst-Europa. Og som all økonomisk politikk var den basert på en mer eller mindre eksplisitt modell av hvordan de relevante aktørene ville opptre og samhandle i ulike situasjoner.

Vi skal først se på innholdet i Sachs' modell for økonomisk politikk. Vi skal deretter se om de sentrale aktørene oppførte seg i tråd med modellens antagelser. I lys av de erfaringer som er gjort, skal vi forsøke å komme med noen konklusjoner om den reelle sammenhengen mellom vestlig økonomisk politikk og de ideer som Sachs og hans tilhengere markedsførte. En alternativ modell blir presentert og brukt til å forstå hva som skjedde.

Sachs' forslag til økonomisk politikk i Øst-Europa har gått under flere navn. Sjokkbehandling, radikal økonomisk reform, «big bang», «de tre zatsias» og sjokkterapi er noen av dem. Sachs selv er ikke særlig fornøyd med noen av disse merkelappene, men har over tid akseptert at sjokkterapi blir brukt som betegnelse på hans forslag. Vi vil derfor betegne hans modell for økonomisk politikk som sjokkterapi-modellen.

SJOKKTERAPI-MODELLEN

Sachs' modell har den karakteristiske problemorienterte form som er kjent fra ulike analyser av praktisk økonomisk politikk. Det vil si, du må få aktør X til å gjøre handlingen Y dersom du ønsker å oppnå A, og handlingen Y vil i den gitte situasjonen gi opphav til det ønskede utfall A. Modellen gjør visse antagelser om den enkelte aktørs atferd og motivasjon, om hvordan aktøren vil reagere på ulike positive og negative incitamenter, og om situasjonen som aktørene befinner seg i. Modellen vurderes ut i fra hvorvidt den foreskrevne økonomiske politikken gir opphav til det ønskede utfall A, og da til den lavest mulige kostnad.

Sachs formulerte sin modell for å løse ett stort problem. Hvordan skulle hele den tidligere kommunistiske region i Øst-Europa reorganiseres slik at man, med Sachs' ord, kunne oppnå «en gjenreisning av den menneskelige frihet og en vekst i levestandard basert på demokrati.»²

Et svært bredt spekter av ulike politiske retninger, i det minste i Vesten, vil kunne slutte seg til Sachs' overordnede problemformulering og målsetting. Mange vil imidlertid også være noe skeptisk til å oppnå målsettingene ved hjelp av et stykke koordinert og vestlig styrt sosial ingeniørkunst. Ralph Dahrendorf uttrykte to ankepunkter i så henseende. Hans argument var at: «De øst-europeiske land har ikke kvittet seg med kommunismen bare for å kunne innføre et kapitalistisk system – hva det nå enn måtte være... Hvis noen ideologi har vunnet,... så er det den at vi alle har lagt ut på en ferd inn i en usikker fremtid, og at vi alle må prøve og feile innenfor institusjonelle rammer som gjør det mulig å endre verden uten blodsutgytelse.»³ Dahrendorfs forkastelse av ideen om et vestlig system burde være en implisitt advarsel mot avkollektivisering ved hjelp av sosial ingeniørkunst. Sachs forsvarer slike storslåtte planer med utgangspunkt i det syn at det finnes bare to systemer i verden (kommunisme og kapitalisme), og at de strukturelle trekkene ved disse systemenes sosioøkonomiske og maktmessige forhold er fullt ut forstått. Uansett hvor mye de avviker fra hverandre når det gjelder detaljer, så utgjør de, billedlig betraktet, to forskjellige organismer med hver sin karakteristiske genetiske kode.

Dahrendorfs andre ankepunkt gjelder respekten for det eksisterende nettverk av sosiale institusjoner, og den styrking av disse institusjonene man kan få ved å innføre åpenhet. Ved en fri utveksling av av ideer, dannelse av konsensus gjennom debatt, forhandlinger og kompromiss, vil de ulike institusjoner kunne omformes og styrkes. En slik tilnærming til reformprosessen stiller utviklingen av rettsstaten og utvikling av et liberalt politisk klima over eventuelle planer for endring av selve systemet. Endringene av systemet vil måtte vokse ut fra debattene i det «åpne samfunn», eller «sivile samfunn». Sachs forkastet en slik tilnærming til reformer med den begrunnelse at «når det kommer til åpen eksperimentering, tviler jeg på at det vil føre til noen reformer, i det minste ikke uten kostbare og farlige feilskjær».⁴

Vi ser at det man kan kalle Sachs' omvendte Leninisme går ut over det rent stilistiske. Den er knyttet til hele den metodologi som hans modell følger. Sachs har stor tiltro til at han – eller i det minste Vesten – kan planlegge på en slik måte at regionen unngår kostbare feilskjær. Samtidig er han av den formening at dersom regionen overlates til egne krefter, vil den gjøre disse feilskjærene. Det er til og med en mulighet for at regionen overhodet ikke vil gå inn for de overordnede mål som han har fremsatt. En konsekvens av disse synspunktene er at den politikk han foreslår, vil måtte være slik at konsolideringen av det institusjonelle rammeverk og sikringen av demokratiet først kan foretas etter at de økonomiske reformene er gjennomført.

Vei og mål på det regionale nivå

Sachs' forslag til praktisk politikk var ikke myntet på enkelte stater, men på hele den postkommunistiske region i Øst-Europa. Hans ideer var i samsvar med de som USAs og Storbritannias regjeringer hadde om omdannelsen av Øst-Europa som region. Sachs var også sterk motstander av en alternativ løsning knyttet til den franske regjeringens generelle syn på regionen. Hovedpunktene i det franske alternativet var at:

- 1) Medlemmene av det tidligere COMECON, inklusive Sovjetunionen, oppfordres til å opprettholde de innbyrdes økonomiske forbindelsene.
- 2) Hvert lands sosio-økonomiske system skal utvikle seg gradvis ut i fra de krefter som gjør seg gjeldende i det enkelte land, og uten noe vestlig press for å få det enkelte land til å velge ett system fremfor et annet.
- 3) Vestlig politikk overfor regionen skal legge vekt på økonomisk revitalisering av regionen sett som en helhet, for eksempel ved å bruke en regional utviklingsbank som instrument.
- 4) Tidligere kommunistiske land skal på kort og mellomlang sikt ikke bringes inn i EU. I stedet opprettes det en paneuropeisk konføderasjon som omfatter EU og Øst-Europa, inklusive Sovjetunionen.

Alternativet, som USA fremmet, og som Sachs var en iherdig forsvarer av, var at:

- 1) COMECON brytes opp, og fremfor alt bør de østeuropeiske statene bryte forbindelsene med Sovjetunionen.
- 2) En grunnleggende transformasjon til en bestemt kapitalistisk institusjonell struktur gjøres til en betingelse for å normalisere forbindelsene med denne staten.
- 3) Det opprettes en satelittstruktur mellom Vest-Europa og det østlige Sentral-Europa⁵, dvs. hver stat i målområdet oppretter sine egne forbindelser med Vest-Europa og forbindelsene mellom statene går via en vestlig partner.
- 4) Omforming av regionen startes i landene med de politisk mest sympatiske regjeringene. En blanding av kjepp og gulrot brukes for å spre transformasjonen til andre land i regionen.
- 5) Prosessen drives fremover av de vestlige statenes vilje og evne til, via multilaterale organisasjoner, å yte støtte til samarbeidsvillige regjeringer og lage hindringer for regjeringer som ikke vil samarbeide.
- 6) Den økonomiske aktivitet i de samarbeidsvillige statene skulle ta seg opp ved en handelsdrevet vekst rettet mot de vesteuropeiske markedene. Dette skulle kompensere for COMECONs sammenbrudd.
- 7) Samarbeidsvillige stater skulle få full markedsadgang til EU (delvis ved en radikal omlegging av deler av EUs institusjonelle grunnlag slik som handelspolitikken og Den felles jordbrukspolitikken). I tillegg skulle det gis omfattende støtte til de samarbeidsvillige statene, og de skulle kunne oppnå medlemskap i et sterkt utvidet EU.

Sachs' artikkel fra 1990 gir en klar skisse av alle disse punktene. Han hevdet at det ikke ville være optimalt å holde COMECON samlet: «(Det) øst-europeiske fellesmarked som noen har foreslått som et forstadium til integrasjon med Vesten, vil ikke være noe annet enn en fattigmannsklubb». Han oppfordret derfor de østeuropeiske statene til å starte kappløpet om å bli integrert i det vesteuropeiske markedet. Han forkastet også tanken på noen form for sosio-økonomisk blandingsystem med den begrunnelse at markeds-sosialismen hadde vist seg å ikke fungere: «(De østeuropeiske stater) må forkaste ... ideen om en 'tredje vei'» og i stedet «gå inn for en vestlig form for markedsøkonomi». ⁶ Han oppfordret til en radikal omlegging av EUs politikk for å kunne ta i mot en langt større mengde østeuropeiske varer, og han gikk inn for at vestlige stater, spesielt Tyskland, skulle bidra med en massiv støtte til samarbeidsvillige stater i Øst.

I 1990 kunne Sachs henviser til at det allerede var to stater i regionen som fulgte hans modell, nemlig Jugoslavia og Polen. Sachs, som hadde vært rådgiver for den jugoslaviske regjering i 1989 og senere også for den polske, hevdet at: «Polen vil gjennomføre de første store markedsorienterte reformer i Øst-Europa. Jugoslavia vil gjennomføre liknende reformer.» ⁷

USAs politikk overfor regionen, slik den hadde blitt artikulert av Sachs, ble naturligvis også G7-statenes linje. ⁸ Nøkkelen i denne tilnærmingen – en fragmentering av COMECON og en satelittstruktur mellom Vesten og isolerte østeuropeiske stater – er noe man etter hvert har begynt å betrakte som naturlig i den vestlige akademiske og offentlige debatt. Debatten om sjokkterapien har dermed endt opp med å bli en debatt om hvorvidt de østeuropeiske satelittene er best tjent med å akseptere Vestens betingelser mot å få markedsadgang, eller om de er bedre tjent med en isolasjonistisk politikk eller eventuelt en form for mellomløsning.

Oppløsningen av COMECON kan kanskje virke like naturlig som konfliktene mellom serbere, kroater og muslimer i 1990-årene, eller franskmennenes fiendtlighet overfor tyskere i slutten av 1940-årene. Dersom man tror at fragmenteringen av COMECON skjedde med en naturlovs nødvendighet, ignorerer man imidlertid Vestens evne til å påvirke utviklingen. På slutten av 1940 årene kunne USA legge sin tyngde bak de forslag som brakte Frankrike og Tyskland nærmere hverandre. Og, som USAs viseutenriksminister for europeiske saker, Richard Holbrooke, har påpekt, brukte ikke Vesten sin evne til å påvirke utviklingen i Jugoslavia. Resultatet ble, ifølge Holbrooke: «den største svikt siden 1930-tallet når det gjaldt Vestens kollektive sikkerhet.» ⁹ I 1990/91 ble Vestens innflytelse brukt til å fremme en fragmentering av COMECON-regionen. Sachs bidro til denne fragmenteringen, og han begrunnet den ikke med at den var dømt til å skje, men med at den var ønskelig ut fra et økonomisk synspunkt. Vestens politikk var ikke rettet mot å forhindre økonomisk isolasjonisme mellom de

østeuropeiske statene. De vestlige statene fremmet tvert imot en slik utvikling. Det gjorde de i håp om at når de østeuropeiske stater mistet sine tidligere handelsforbindelser, ville det å akseptere Vestens betingelser for å bli satelitt til Vesten fremstå ikke bare som den beste løsningen, men som den eneste rasjonelle mulighet.

Følgelig la man opp til en gradvis absorbering av de østeuropeiske statene inn i den vestlige økonomiens institusjonelle strukturer, som ville bestå av forskjellige multilaterale organisasjoner, og da spesielt EU. Resultatet man tok sikte på var et Europa forent i ett marked, i form av (et sterkt reformert) EU. På regionalt nivå skulle dette skape de riktige betingelsene for fremgangsrike kapitalistiske demokratier.

Sjokkterapiens viktigste resultater i de enkelte statene

Sjokkterapiens erklærte mål i den enkelte stat er en demokratisk basert økning i levestandard og frihet. *Resultatet* av Sachs' politikk er derimot institusjonelt.¹⁰ Selv har han ofte betegnet resultatet som markedsøkonomi eller kapitalisme. En nærmere undersøkelse viser imidlertid at helt spesifikke institusjonelle strukturer er sjokkterapiens resultat, og ikke kapitalisme som sådan. Sachs formulerer sin problemstilling slik: «Den grunnleggende basis for alle disse omformingene (er) ... ideen at ... den postkommunistiske verden har et potensial for å vokse raskere enn den utviklede¹¹ verden og dermed en mulighet for å lukke gapet i levestandard. *Forutsetningen for at de kan oppnå dette, er at de harmoniserer sine økonomiske institusjoner og kobler sine økonomier til det globale økonomiske system.*»¹²

I de tilfeller hvor Sachs sier at resultatet er kapitalisme¹³, oppdager vi at det er en svært særegen institusjonell struktur han har i tankene. Det dreier seg om en struktur som gjør at de fleste kapitalistiske økonomier opp gjennom historien ikke dekkes av hans begrep om kapitalisme. Sachs forteller oss at «de viktigste kjennetegn ved kapitalisme (er) frihandel, konvertibel valuta, og vekst drevet av den private sektor.»¹⁴ Etter denne noe merkelige definisjonen var ikke Vest-Europa kapitalistisk før 1958 (ingen konvertibilitet av valutaene), og USA var ikke kapitalistisk i den nesten sammenhengende proteksjonistiske perioden fra 1791 til den andre verdenskrig.¹⁵ Kjennetegnene som listes opp, er mer karakteristiske for Sachs' visjon enn for kapitalismen som sådan. To av de tre kjennetegnene forutsetter ikke en kapitalistisk økonomi overhodet; de er relatert til de økonomiske relasjonene mellom stater.

Hvilket resultat Sachs ønsker av sjokkterapien avsløres av de seks «kjernereformene» som han forteller oss må oppnås:

1) Åpen internasjonal handel, 2) Valutakonvertibilitet, 3) Privat eiendom som motor i veksten, 4) Privat eierskap som den dominerende organisasjonsform for store foretak, 5) Åpenhet for utenlandske investeringer, og 6) Medlem-

skap i de sentrale internasjonale økonomiske institusjonene, inklusive Det internasjonale valutafondet (IMF), Verdensbanken og GATT.¹⁶

Vi ser at fire av hans seks punkt (1, 2, 5, og 6) går på å endre statens eksterne politisk-økonomiske relasjoner. Punkt 4 angir en spesiell form for kapitalisme, hvor foretak lett kan kjøpes og selges. Kun punkt 3 referer til det vi normalt forstår med kapitalisme. Kort sagt er resultatet av Sachs' modell en svært spesiell politisk-økonomisk struktur: en økonomi som er mest mulig åpen for internasjonale økonomiske aktører, en stat med en globalisert institusjonell struktur som kan absorbere hva han kaller den «globale konvensjonelle økonomiens» ressurser.

Det er dette resultatet som er grunnlaget for måloppnåelsen i den enkelte stat: «Ved å gjenforenes med resten av den globale økonomi, vil de bli i stand til å importere noe av den øvrige verdens velstand, for det meste ved import av ny teknologi, organisasjonsmønstre og finansielle ressurser.»¹⁷ Eller, når statene i målområdet er «åpnet opp for internasjonal handel» og internasjonal finanskapital, så vil de kunne anskaffe «den teknologi, det ledelsestalent, de organisasjonsmetoder og den finanskapital som er nødvendig for å overkomme de siste førti års miserable økonomiske arv.»¹⁸

Dannelsen av et frihandelsregime og de riktige økonomiske og institusjonelle strukturene for å kunne trekke til seg direkte investeringer fra utlandet er sjokkterapiens viktigste resultater. Til sammen er de tenkt å skulle utgjøre grunnlaget for vekst, slik at målet kan oppnås, nemlig en kapitalistisk økonomi med allmenn velstand.

Det virkelig geniale ved Sachs' arbeid var hvordan han klarte å gi en begrunnelse for hvorfor en brå åpning av økonomiene i Øst-Europa utgjør et nødvendig første skritt på veien mot det vi vanligvis kaller kapitalisme. Han argumenterte for en brå overgang til frihandel og konvertibel valuta ut fra behovet for å skaffe et eksternt ankerfeste for det nasjonale prisnivå og ut fra behovet for en handelsdrevet veksten i regionen. Tilknytningen til de internasjonale finansinstitusjonene¹⁹ var nødvendig for privatisering og restrukturering. Alle vestlige autoriteter har fulgt Sachs når det gjelder disse punktene. Spesielt understreket man den rolle direkte investeringer ville måtte spille.²⁰ En felles studie av den sovjetiske økonomien foretatt av IMF, Verdensbanken, OECD og Den europeiske utviklingsbanken på oppdrag av G7-landene i 1990-91, påpekte at slike investeringer ville «spille en nøkkelrolle i omformingsprosessen».²¹ OECD bifaller dette synet i sin egen rapport: direkte utenlandske investeringer vil «... være avgjørende for overgangen til en markedsøkonomi», og de føyer til at: «privatiseringsprosessen må i utstrakt grad støtte seg på direkte investeringer».²² Å skape de riktige institusjonelle strukturene for direkte investeringer i Øst var ikke bare sjokkterapiens endepunkt, det var også dens utgangspunkt.

De sentrale aktørene i sjokkterapien

De sentrale aktørene i sjokkterapien var regjeringer. Slik måtte det bli fordi sjokkterapien la vekt på skape en institusjonell struktur som var åpen for internasjonale kapitalkrefter. Som Sachs begrunner det: «Markedet springer frem så snart sentralplanleggingens byråkrater forsvinner fra arenaen».²³ Men å skape *de riktige formene* for kapitalistiske markedsinstitusjoner ville kreve utøvelse av politisk og sosial ingeniørkunst av regjeringene i regionen og, via de multilaterale institusjonene, av regjeringene i Vesten. En felles innsats av regjeringene i Øst-Europa og Vesten var nødvendig dersom man skulle skape den riktige formen for kapitalistisk privat sektor, og dersom man skulle gjøre regionen attraktiv for den vestlige globale kapitalen.

Sachs var klar i sin tale når det gjaldt den rolle vestlige regjeringer ville måtte spille: «En suksess i Øst er ikke bare avhengig av Øst selv, den er fundamentalt avhengig av Vesten også».²⁴ Han ga en lang oppramsing av de maktmidler vesten rår over:²⁵ Evnen til å åpne og lukke vestlige markeder for østeuropeiske varer, beslutte hvorvidt lån skal gis, om støtte skal gis, om lån skal gis på politiske såvel som økonomisk grunnlag, om teknologioverføring, om støtte av valutakurser, om adgang til og eksklusjon fra internasjonale organisasjoner, om adgangen for arbeidskraft i Øst til å ta arbeid i Vest osv. Alle disse maktmidlene ga Vesten en formidabel forhandlingsstyrke.

Sachs innrømmet helt åpent at hans forslag forutsatte et element av politisk makt i utformingen av den praktiske økonomiske politikken: «Reformproblemene er for det meste politiske fremfor sosiale og økonomiske».²⁶ Målet var å endre hele den sosiale og institusjonelle orden; det var åpenbart at makt og konflikter ville stå helt sentralt i prosessen.

Vestens sentrale rolle har skapt opphetede debatter blant sjokkterapiens forsvarere. Debatten har for det meste gått på avveiningen mellom Vestens bruk av gulrot og kjepp i omformingsprosessen, og den reflekterer ulike oppfatninger av hvilke faktorer som motiverer de østeuropeiske regjeringene til handling. Noen hevder at bare negative og ekskluderende virkemidler er effektive.²⁷ Sachs var uenig i dette. Han mente at en regjering som hadde forpliktet seg til å gjennomføre sjokkterapien, og som hadde startet et reformprogram, ville kunne ha viljen til å stå løpet ut, men samtidig mangle de nødvendige ressursene. Når dette punktet ble nådd, mente han at Vesten måtte bidra med en massiv støtte for å håndtere den politiske og økonomiske krisen. Sjokkterapien krevde at vestlige regjeringer bidro med fremmed valuta, støtte til trykdeordninger og «sletting av størstedelen av gjelden til vestlige regjeringer og banker», og at «de nødvendige langsiktige lån på gavevilkår» måtte tilbys. Også muligheten for utvandring til Vesten må være åpen. Hvis Vesten sviktet på disse punktene under en krise, så ville resultatet, ifølge Sachs, bli «kriminalitet, politisk ekstremisme, indre opprør, hyperinflasjon, og i ekstreme tilfeller, borgerkrig.»²⁸ Sachs mente med andre ord at

straks en stat hadde startet sjokkterapien, holdt Vesten skjebnen til menneskene i denne staten i sin hule hånd.

Det er imidlertid et stort gap i denne diskusjonen om sjokkterapien. Det føres lange debatter om hva som er den beste blanding av kjepp og gulrot for å sikre at regjeringene i Øst-Europa gjennomfører reformene. Samtidig er det en nesten total taushet om hvilken blanding av kjepp og gulrot som vil sikre at Vesten oppfyller sine forpliktelser. Det er to mulige forklaringer på denne tausheten. Den ene er at sjokkterapiens resultater i Øst vil bringe så store økonomiske fordeler for vestlige interessenter at ingen kjepp vil være nødvendig. Men det hevdet ikke Sachs. Han var taus når det gjaldt hvilke direkte økonomiske fordeler Vesten ville oppnå. I stedet antydte han at vestlige regjeringer kunne være drevet av politiske ideer, selv om dette medførte økonomiske kostnader. I 1990 antydte han at EUs regjeringer ville avvikle Den felles jordbrukspolitikken dersom det kunne føre til et forent Europa: «EU må bare godta at polsk skinke er den prisen man må betale for å leve i et forent og demokratisk Europa.» Og han ga en forklaring på hvorfor den tyske regjering vil være spesielt villig til å overføre store pengebeløp til Øst-Europa. Det vil minne om USAs ettergivelse Vest-Tysklands gjeld i 1953, noe som førte til en «spektakulær økonomisk gjenreisning».²⁹ Man bør imidlertid ikke ta disse bemerkningene for bokstavelig. Sachs var mer troverdig når han, underforstått, hevdet at EU og Vest-Tyskland ville gjøre det som krevdes, fordi USA hadde den nødvendige makt. USA ville, ut fra egne interesser og som hegemonimakt, tvinge de vesteuropeiske stater til å arbeide for det som er i deres egen interesse på lang sikt, nemlig en globalisert verdensøkonomi.

Når det gjelder de økonomiske aktørene, ser man det samme mønsteret. Det er behov for temmelig brutal bruk av tvangsmidler for å sikre at ledelsen og ansatte i statsforetak i Øst skal gjøre jobben. For Vesten holder det at det institusjonelle rammeverket er på plass; da vil penger og teknologi strømme fra de vestlige transnasjonale selskapene og inn i statene i Øst-Europa. Hva som skal til for å motivere de transnasjonale selskapene til å foreta investeringer og overføre teknologi, var noe man ikke gikk nærmere inn på.

Tannhjulene i den økonomiske politikken

Sachs, IMF og andre har popularisert sjokkterapien en serie «-iseringer»: liberalisering, stabilisering, og privatisering. Som vi har nevnt, er «de tre zatsias» blitt så velkjente at enhver skoleelev i Øst-Europa vet hva de betyr. I det siste har man også lagt til et fjerde stadium: institusjonalisering. Dermed fremstiller man sjokkterapien som en lineær serie av tiltak iverksatt av én aktør, nemlig staten i det aktuelle landet. Men når vi betrakter sjokkterapiens praktiske økonomiske politikk, må stadiene omformuleres slik at

interaksjonen mellom de ulike aktørene og mellom aktørene og omgivelsene blir tydelig. Det gir følgende sekvens:

- 1) Liberaliserings/stabiliserings-sjokket
- 2) Internasjonaliserings-sjokket
- 3) Privatisering og direkte utenlandske investeringer
- 4) Handelsdrevet vekst
- 5) Politisk/institusjonell konsolidering og vekst

Vi nå skal se nærmere på hvert av disse «tannhjulene» i sjokkterapiens økonomiske politikk.

Liberaliserings/stabiliserings-sjokket har to elementer, for det første en brå opphevelse av priskontroller og fjerning av statlige subsidier kombinert med lønnsstopp, og for det andre en svært stram penge- og kredittpolitikk.

Sachs følger den nyklassiske ortodoksi ved å betrakte en brå innføring av fri prisdannelse kombinert med lønnsstopp som en kreativ prosess som gir opphav til en bedre ressursutnyttelse enn det kommunismen kunne klare. Sjokket av prisliberaliseringen vil dermed bidra til vekst, ikke hemme den. Den stramme penge- og kredittpolitikken vil selvsagt hemme veksten. Men den er med for å sikre at foretakene foretar den nødvendige restruktureringen ved å si opp overflødig arbeidskraft i stedet for å prøve å låne seg ut av problemene.

Et interessant aspekt ved den økonomiske politikken er at liberaliseringen/stabiliseringen foretas før det er skapt en klasse av kapitalister som har akkumulert så mye penger at de kan anvendes som kapital, og før det er utviklet et innenlandsk finansmarked. De statlige foretakene vil dermed ikke kunne kombinere restruktureringen, i form av oppsigelser av arbeidere, med låneopptak for å investere i nye produksjonsmidler. Hele restruktureringen vil måtte være rettet mot en eneste produksjonsfaktor, nemlig arbeidskraften og det den koster.

Sachs sier lite om dette, men liberaliseringssjokket har klare sosiale følger. Det skjer en dramatisk reduksjon i industriarbeiderklassens sosiale makt. Statlige subsidier av matvarer oppheves, lønnsstopp innføres, og arbeidernes levestandard faller. Frisleppet av prisene reduserer levestandarden ytterligere, mens den økende arbeidsledigheten konsoliderer endringene i de sosiale maktforholdene.

Når det innenlandske sjokket begynner å merkes, er to tiltak nødvendige for å integrere økonomien i verdensøkonomien: en radikal liberalisering av utenrikshandelen og overgang til konvertibel valuta. Begrunnelsen for å liberalisere handelen er at det vil gi de lokale oligopolene konkurranse fra vestlige foretak, slik at de lokale produsentene ikke kan foreta uforholdsmessig store prisøkninger. Sachs betegner dette som sitt «største konseptuelle gjennombrudd».³⁰ Liberaliseringen av utenrikshandelen innebærer fjerning av importkvoter og sterk reduksjon av tollsatsene, med andre ord et frihandelsregime. Ved at valutaen gjøres konvertibel, vil frihandelen lett kunne

gjennomføres; koblingen mellom de lokale foretakene og verdensøkonomien konsolideres.

Disse tiltakene skulle gå hånd i hånd med en fragmentering av COMECON-regionen. Det ville bremse veksten midlertidig. Men ifølge teorien vil veksten raskt ta seg opp igjen når de vestlige markedene åpnes for varer fra Øst og de internasjonale finansinstitusjonene bidrar til å støtte den lokale valutaen.

Et helt grunnleggende element i sjokkterapien er overføringen av statlige foretak til privat eie. Men pussig nok er Sachs ytterst vag i sin drøfting av dette temaet. Det eneste han synes å være overbevist om, er at det vil være helt galt å overføre eierskapet av de statlige foretakene til arbeiderne eller de som leder foretakene. Men han endret stadig sine synspunkter når det gjelder hvorfor det er så galt. I sin bok om Polen sier han at å overføre eierskapet til arbeidere og ledere vil være «tyveri».³¹ I andre sammenhenger har han hevdet at en slik overføring vil «utsette arbeiderne for en uforholdsmessig stor risiko», antageligvis fordi de vil måtte ta det fulle ansvar for foretaket.³² Andre ganger har han hevdet at en slik overføring vil medføre at arbeiderne tar ut en uforholdsmessig høy lønn i stedet for å investere i selve foretaket.³³ Hans kronargument er imidlertid at finansmarkedene ikke vil ha tiltro til arbeiderstyrte foretak. Det reiser imidlertid spørsmål om hvordan det finansielle systemet i den aktuelle staten ser ut.

I «What is to be Done?» gikk Sachs inn for at «foretakene bør bli solgt mot kontant betaling» på auksjoner overvåket og kontrollert av vestlige finansielle og juridiske eksperter.³⁴ Han synes å overse de etiske sidene ved et slikt forslag, de eneste i staten med nok kontanter til å kjøpe et stålverk vil være få, og de vil utvilsomt være tidligere eller nåværende mafialedere.

Sachs endret forslaget om at foretakene skulle selges mot kontant betaling med den begrunnelse at slike salg ville være en altfor treg prosess. I stedet for å løse problemet med hvor finanskapitalen skal komme fra, gjorde han hele prosessen til et lite mysterium: Rundt 10-20% av aksjene skulle gå til arbeiderne, og «en annen andel» av eiendomsretten skulle gå til husholdningene. Husholdningene skulle ikke få aksjene direkte; i stedet skulle de få andeler i investeringselskaper. Disse private investeringselskapene skulle så eie aksjer i foretakene, slik at investeringselskapene kunne ansette og si opp ledelsen, samt overvåke foretakenes økonomiske resultater.³⁵ Det skulle etableres mellom ti og tyve slike investeringselskaper. Han hevdet at argumentene om at disse investeringselskapene vil ende opp med utenlandsk ledelse, ikke var holdbare. Men han forklarte ikke hvorfor dette ikke ville skje. Han gikk heller ikke inn på det forhold at sjokkterapien krever privatisering midt under en depresjonsliknende periode. I en slik situasjon vil aksjer og foretak ha en meget lav pris i markedet.

Et annet sentralt spørsmål er hvorvidt de statlige foretakene skal restruktureres før de privatiseres, eller om de skal legges ut direkte for salg

slik at restruktureringen blir overlatt til de(n) nye private eieren(e). Sachs løste dette problemet ved å hevde at staten ikke ville ha den nødvendige ekspertise til å foreta restruktureringen, men det ville de mysteriøse investeringsselskapene ha. Muligens er det slik fordi investeringsselskapene er private, og bare aktører i den private sektor antas å ha de evner som trengs.

Sjokkterapien fulgte IMF's programmer for strukturtilpasning ved at veksten skulle komme fra handelen, og ikke fra den innenlandske etterspørsel. En stor importstrøm ville være nødvendig for å gjenoppruste foretakene, og denne vil følges av en dynamisk eksportdrevet vekst. Dette aspektet ved sjokkterapien var selvfølgelig sentralt for hvordan den ville påvirke velferden på lang sikt. Som vi skal se, så førte andre elementer i sjokkterapien til en kraftig reduksjon i innenlandsk etterspørsel og i levestandarden. Tanken bak sjokkterapien var imidlertid at dette tilbakeslaget skulle bli etterfulgt av en sterk handelsdrevet vekst som på mellomlang sikt ville øke nasjonalinntekt og levestandard til vesteuropeisk nivå. Men dette optimistiske perspektivet ville avhenge av de vestlige økonomienes politiske respons på omformingen i Øst.

Tilhengerne av sjokkterapien forstår og aksepterer at konsolideringen av et demokratisk styresett kommer i etterkant av de økonomiske reformene, som et av resultatene. Dette betyr at man under sjokkterapien vil måtte se tilfeller av udemokratisk krisehåndtering fra regjeringens side, en krisehåndtering som ville bestå i å svekke eller blokkere for folkelige krav om at sjokkterapien skulle stanses eller reverseres.

SJOKKTERAPIEN I PRAKSIS

Sachs fikk rett i at de fleste tidligere kommunistiske statene valgte å følge sjokkterapiens anbefalte satellittstruktur når det gjelder eksterne økonomiske relasjoner, og at de har forsøkt å balansere de krav som stilles av de internasjonale finansinstitusjonene og EU opp mot innenlandsk press. Noen regjeringer har drevet avgårde uten noen klar politikk. Kun noen få land, slik som Romania, har bevisst forsøkt å finne en annen vei til en annen form for kapitalisme.

Vi vil komme med fire ankepunkter mot sjokkterapien som praktisk økonomisk politikk:

- 1) De makroinstrumenter som ble brukt, i form av oppløsning av gamle handelsmønstre og en stram innenlandsk økonomisk politikk, har kostet ekstremt mye både på kort og mellomlang sikt.
- 2) Den handelsdrevne veksten som sjokkterapien la opp til, har ikke slått til.
- 3) Den politikk som har vært ført på mikronivå, i form av privatiseringer, har svekket og ikke styrket sjansene for vekst på lang sikt.
- 4) De vestlige aktørenes atferd har avveket sterkt fra det mønster som sjokkterapien forutsatte, og på en måte som har skadet statene i Øst-Europa.

Konklusjonen er at sjokkterapien har feilet, selv etter sine egne kriterier.

Vi vil også hevde at den alternative strategi som lå i Gorbatsjov-regjeringens forslag fra 1990, og i de franske forslag på den tiden, ville ha vært langt mindre kostbare og gitt større håp for fremtiden. Disse alternative strategiene innebar at COMECON-regionen skulle samle seg om sitt eget omformingsprosjekt, at det skulle utvikles nye instrumenter for handel og betaling i regionen, at den kalde krigens handelsbarrierer mellom Øst og Vest skulle fjernes, og at de enkelte statene skulle få frihet til å eksperimentere seg frem til nye institusjonelle former i sitt eget tempo. Vestmaktene hadde midlene til å sørge for at en slik alternativ strategi ble fulgt, men de dominerende stater i Vesten var ikke interessert i dette opplegget.

Det doble tilbakeslaget

Iverksettingen av sjokkterapien har ført til et dobbelt økonomisk tilbakeslag i hele regionen. En del av dette tilbakeslaget kan tilskrives kravet om at COMECON skulle avvikles i stedet for at det regionale handelsmønster ble supplert med en frihandelssone og nye instrumenter for betaling mellom landene. En annen del av tilbakeslaget kan tilskrives gjennomføringen av den innenlandske økonomiske politikk som kreves i de første stadiene av sjokkterapien.

Enhver seriøs kommentator kjenner disse effektene. *The Economist* hadde forklart for sine lesere hva sjokkterapien ville innebære i Polen før Sachs første gang publiserte sitt program i januar 1990. Offisielle økonomiske prognoser gikk ut på 400000 arbeidsledige, men uoffisielt «regner økonomer med opp til 3 millioner».³⁶ Det utfallet man fikk var i mange tilfeller verre. I Russland sank realinntektene med 40% fra 1991 til 1992, etter kun seks måneder med sjokkterapi. Spesielt industriproduksjonen sank som en stein.

OECDs studie av de økonomiske tilbakeslagene peker på fire årsaksforhold, som alle kan tilskrives sjokkterapien. Studien viste at «stabiliserings»-tiltakene, spesielt den stramme kredittpolitikken overfor foretakene «(er) identifisert som det mest sentrale element som førte til de økonomiske tilbakeslag, spesielt i begynnelsen av reformprosessen».³⁷ Nedgangen i handelen innen COMECON hadde en katastrofal effekt på industriproduksjonen: «Ifølge enkelte beregninger kan denne volumeffekten forklare det meste av produksjonsfallet i Ungarn og tidligere Tsjekkoslovakia, og omtrent en tredjedel av produksjonsfallet i Polen».³⁸ Likedan som kritikerne av sjokkterapien, påpekte rapporten det institusjonelle vakuum som terapien etterlot. Fraværet av fungerende finansinstitusjoner førte til at «alle land led under en manglende respons fra tilbudssiden».³⁹ Med andre ord, man satte igang en spiral hvor produksjonsfallet førte landene inn i en langvarig økonomisk krise.

Sachs svarte først med å distansere seg og sine forslag fra kravet om at COMECON skulle oppløses. Deretter la han skylden for de økonomiske tilbakeslagene på det forhold at COMECON brøt sammen. Han har hevdet at «fallet i industriproduksjonen fra og med 1991, og tildels i 1990, var et resultat av at handelen med det tidligere Sovjetunionen brøt sammen, og ikke et resultat av økonomiske reformer i Polen».⁴⁰ Men tidligere var han en av talsmennene for en oppløsning av COMECON og en satelittmessig tilknytning til EU. Han må ha vært klar over at IMF på ingen måte var villig til å hindre et sammenbrudd av COMECON ved å bistå med opprettelsen av et betalings samarbeid mellom statene i regionen. Og han må ha vært klar over at hans oppløsningspolitikk ville forsterkes av regionale handelsavtaler som ville avskjære båndene mellom Sovjetunionen og statene i Øst-Europa. I likhet med NAFTA i Nord-Amerika skulle EU stå for konsolideringen ved å inngå handelsavtaler med statene i Øst-Europa. Disse avtalene skulle ha opprinnelseslandklausuler, noe som ville avskjære den produksjonsmessige koblingen østover.⁴¹ Mellom en femtedel og en fjerdedel av teksten i de assosiasjonsavtaler som er inngått mellom EU og land Øst-Europa, og som ble anbefalt av Sachs, omhandler slike opprinnelseslandsklausuler.⁴²

Sachs' andre forsvarslinje var å hevde at kommunismen hadde skylden for tilbakeslaget.⁴³ Han hevdet at det allerede var en økonomisk krise i de kommunistiske landene før sjokkterapien startet. Dette er riktig, men OECDs studie viser at sjokkterapien gjorde en dårlig økonomisk situasjon til katastrofe. Stanislaw Gomulka, en forsvarer av IMF, har beregnet at bruttonasjonalproduktet (BNP) i regionen falt med rundt 40% i det han kaller omformingens kontraksjonsfase.⁴⁴ I Russland har det vært et dramatisk fall i reallønningene, og BNP sank med vel 50% fra 1989 til 1996. Da hadde 32 millioner russere, dvs. 22% av landets befolkning, havnet under den offisielle absolutte fattigdomsgrensen (definert som et minimum subsistensnivå på 394000 rubler, dvs. mindre enn 500 norske kroner pr. måned).⁴⁵ Bak disse tallene ligger det ufattelige lidelser for menneskene i regionen, lidelser som fortsatt varer ved. Men for Sachs synes dette å være en detalj som ikke er verdt noen seriøs analyse.

The Economist forsøkte å rettferdiggjøre Sachs' syn med den dristige påstand at problemene i Russland var forårsaket av at kommunismen hadde skapt et for stort tilbud i forhold til etterspørselen, men også for stor etterspørsel i forhold til tilbudet! «Overgangen fra sentralplanleggingens rasjonering til allokering av varer via markedet var dømt til å føre til et kraftig fall i reallønnen. Køer reflekterer, i praksis, en for stor etterspørsel forårsaket av at prisene er for lave i forhold til lønnen.»⁴⁶ Og etter å ha forklart at det hadde vært for stor etterspørsel, går tidsskriftet i gang med å hevde at det også hadde vært et for stort tilbud av varer, ikke mange nok hadde ønsket å kjøpe de varene som ble tilbudt!. Ifølge *The Economist* burde

ikke regjeringen tilby kreditt til foretakene fordi det «ville føre til økt produksjon av uønskede varer».⁴⁷

Dette argumentet er blitt benyttet av, blant andre, Gomulka for å hevde at tilbakeslaget under sjokkterapien kun viste hvor ineffektiv kommunismen var. Utgangspunktet for argumentet er at dersom man målte produksjon og vareforbruk i østeuropeiske foretak ut fra verdensmarkedets priser, så ville man se at foretakene ikke skapte noen verdier ved å omforme råvarene til ferdigvarer. I stedet ville man se at foretakene reduserte råvarenes verdi. Når en slik sektor stilles overfor verdensmarkedets priser så vil den gå konkurs. Det økonomiske tilbakeslaget som ble forårsaket av sjokkterapiens prisliberalisering, var altså forårsaket av den økonomiske irrasjonalitet under kommunismen.

Dersom argumentet ovenfor skal ha noen gyldighet, må fallet i produksjonen under sjokkterapien være konsentrert i de sektorer som reduserte råvarenes verdi. Men det man observerte, var et produksjonsfall i samtlige sektorer; og en studie av Hare og Hughes viser at i mange tilfeller var det de sektorene som skapte mest verdier som ble hardest rammet av sjokkterapien. Studien viser også at produksjon av alkoholholdige drikkevarer var en av de sektorene som reduserte mest råvarenes verdi gjennom produksjonen, men denne sektoren var den eneste som vokste under krisen!⁴⁸

Uansett så er argumentet teoretisk sett suspekt. Som Schmiedling har påpekt, skulle liberaliseringen av prisene medføre at nedgang i volum eller pris i noen sektorer ble oppveiet av økninger i andre sektorer.⁴⁹ Nettoresultatet skulle bli at total produksjon forble uendret, eller omtrent uendret, under den forutsetning at innsatsfaktorenes priser følger etter og tilpasser seg verdensmarkedets nivå. Prisreformen skulle føre til at de innenlandske relative prisene ble lik de relative prisene i verdensmarkedet. Dette skulle i neste omgang føre til en tilsvarende endring i sammensetningen av produksjonsfaktorene. Siden allokeringen av produksjonsfaktorer i samsvar med prisene på verdensmarkedet blir antatt å være mer effektiv, skulle det umiddelbare resultatet bli en sterk og dynamisk økning i den innenlandske produksjonen.

I 1992 hevdet noen IMF-økonomer at ufleksible faktorpriser var årsaken til tilbakeslaget. Etter disse økonomenes vurdering var tilbakeslaget et resultat av at reformene ikke førte til at lønningene reflekterte verdensmarkedetsprisen for arbeidskraft: Lønningene hadde ikke falt tilstrekkelig mye eller raskt nok. Kort sagt, den økonomiske depresjonen var ikke et resultat av sjokkterapien, men et resultat av at denne ikke ble gjennomført fullt ut når det gjaldt lønningene.

Sachs kunne knapt akseptere dette argumentet, spesielt fordi penge-lønningene hadde økt litt i de fleste landene etter 1992. Dessuten impliserte argumentet at sjokkterapien ikke var blitt satt ut i livet. Men uansett så holder

ikke argumentet. Reallønningene i Polen falt med 23,6% fra bare begynnelsen av 1990 til slutten av 1992. I samme periode falt reallønningene med 21,5% i Tsjekkoslovakia, og med 14% i Ungarn. I alle tilfellene var fallet størst i begynnelsen av reformperioden. *The Economist* merket seg at reallønningene i Russland var på kun 40% av sitt 1991-nivå etter bare seks måneder med sjokkterapi. Etter enhver målestokk viser dette at reallønningene faktisk var ekstremt fleksible. Og som Schmiedling sier det: «I en triviell forstand kan alle økonomiske kriser innen det nyklassiske rammeverk tilskrives reallønningenes manglende fleksibilitet nedover. De negative effektene av alle former for forstyrrelser av produksjonens profitabilitet kan alltid kompenseres ved en reduksjon av reallønnen.»⁵⁰

Som Janos Kornai har understreket sterkt, var det økonomiske tilbakeslaget i hvert land en direkte konsekvens av to sider ved sjokkterapien, nemlig sammenbruddet i den innenlandske effektive etterspørselen og strupingen av kredittilbudet som førte til ekstremt harde budsjettrestriksjoner på foretakene.⁵¹ Effektene av den stramme kredittpolitikken ble forsterket av at det ikke fantes noen mekanisme for å reallokere produksjonsfaktorene. Den gamle sentralplanleggingsmekanismen var blitt ødelagt, og noen kapitalistisk mekanisme – i form av effektive finansmarkeder og et fungerende finanssystem – var fraværende.

Det som er av interesse her er ikke den vedvarende debatten om hvilke av de to faktorene som hadde størst betydning, men det uomtvistelige faktum at den økonomiske depresjonen var et sentralt trekk ved sjokkterapien. Tilhengerne av sjokkterapien har kommet med en lang rekke argumenter for å rettferdiggjøre at resultatet ble en økonomisk depresjon. De har hevdet at de varer som ble produsert under kommunismen var verdiløse eller ikke «nødvendige» lenger, og at det var behov for vekst i tjenesteytende sektor. Dette argumentet er blitt gitt en elegant formulering med Garton Ashs bemerkning om at det å få regionen tilbake til kapitalismen ville være som å omforme fiskesuppe til det akvariet som fisken ble tatt fra.⁵² Men argumentrekken baserer seg mer på ren antikommunisme enn på harde fakta. Det fakta viser er at EUs senking av den kalde krigens barrierer mot import fra Visegrad-landene (Polen, Tsjekkia, Slovakia og Ungarn) i 1990-91, førte til at disse landenes eksport til EU skjøt i været. Med 1989 som basisår (= 100) økte Polens eksport til EU til 208,2 målt i løpende 1992-dollarpriser, Tsjekkoslovakias eksport økte til 250 og Ungarns til 178,6. Og denne eksportveksten var ikke begrenset til de tradisjonelle eksportsektorene, som i mange tilfeller allerede var mer diversifisert enn det man skulle forvente i et såkalt mellominntektsland. Som Richard Portes sier det: «Den eksplosive veksten i Sentral- og Øst-Europas eksport til Vesten i 1990-92 motbeviser definitivt de som hevdet at disse landene ikke kunne konkurrere – at kvaliteten var for dårlig, at markedsføringen var for dårlig og så videre.»⁵³

Argumentet om at servicesektoren var underutviklet ble brukt av Sachs for å antyde at det dramatiske fallet i industriproduksjonen var nødvendig. Men dette forklarer ikke hvorfor industriproduksjonen falt; fallet var ikke forårsaket av at arbeidere strømmet inn i nye serviceyrker! Og det at tjenesteytende sektor er underutviklet kan ikke brukes til å forsvare et fall i industriproduksjonen; en servicesektor kan vokse frem uten at industriproduksjonen med nødvendighet må falle.

Hovedbegrunnelsen for at industriproduksjonen måtte falle, blir vanligvis ikke nevnt direkte og offentlig. Den går nemlig ut på at det ikke var behov for industriprodukter fra Øst-Europa fordi man allerede hadde en overproduksjon av industrivarer i Vesten. Forholdet var omtrent slik Boeing betrakter konkurransen fra Airbus; Øst-Europas industri var ikke bare overflødig for Vest-Europa, men en konkurransemessig pest og plage.

Sjokkterapiens menneskelige kostnader

De menneskelige kostnader ved sjokkterapiens raske privatisering av produksjonsmidlene har sannsynligvis hatt et kvalitativt mindre omfang enn kostnadene ved etterkrigstidens kollektivisering i Øst-Europa, forutsatt at man tar med undertrykkingen på slutten av 1940-årene i en slik beregning. En sammenligning med Sovjetunionen på 30-tallet ville bli direkte absurd. Men som vi allerede har vært inne på, har kostnadene ved avkollektiviseringen vært meget store.

UNICEF har funnet at omformingen har skapt en helsemessig krise som har medført en sterk økning i mortaliteten. Som eksempel kan nevnes at bare mellom 1992 og 1996 sank forventet levealder for menn i Russland fra 62 til 58 år, og for kvinner fra 74 til 72 år.⁵⁴ I noen tilfeller kan denne krisen spores tilbake til direkte underernæring og fattigdom. En studie foretatt i 1992 av CARE og USAs Center for Disease Control fant at den gjennomsnittlige pensjonen i Russland lå under det nivå som Verdensbanken hadde anslått som minimum for å sikre tilstrekkelig matinntak for en enkelt person som bodde alene.⁵⁵ Setter man fattigdomsgrensen til 40% og den ekstreme fattigdomsgrensen til 24% av gjennomsnittlig inntekt i 1989, så får man at mellom 15 og 26 prosent av befolkningene i Polen, Bulgaria, Romania, Russland og Ukraina levde i ekstrem fattigdom i 1992. Ytterligere 28-38% kunne klassifiseres som fattige. I Russland fant man en økning i smittsomme sykdommer som tyfus, paratyfus og difteri, samt en økning i dødeligheten av tuberkulose.⁵⁶

Sjokkterapiens mislykkede handelsregime

Det Sachs betegnet som sitt «konseptuelle gjennombrudd», var at de lokale oligopolene ikke kunne øke sine priser dersom de gjennom en prisreform ble

tvunget til å ta verdensmarkedets priser for sine produkter. Nå viste det seg at det var tjenesteytende sektor, spesielt de deler av den som var i privat eie, som økte sine priser under sjokkterapien, ikke de statlig eide industriforetakene. Og det viste seg at selv Tsjekkoslovakias industri, som ble regnet som den mest monopoliserte, hadde en lavere konsentrasjonsgrad enn industrien i USA. I Polen var industrien omtrent like konsentrert som USAs industri.⁵⁷

Det frihandelsregimet som Visegrad-landene opprettet i 1990-92, og som Sachs beskrev som en tro kopi av den vestlige modellen, ga i realiteten opphav til en unik samling av land med lav importtoll. Avtalen omfattet ingen anti-dumping instrumenter, ingen kvoteordninger, ingen instrumenter for eksportstøtte.⁵⁸ Resultatet ble en skarp økning i Vestens eksport til disse landene, en eksport som spesielt svekket konsumvareindustrien deres. I Ungarn ble importen av konsumvarer nesten doblet fra 1989 til 1991, og i løpet av de første åtte månedene av 1991 økte konsumvarenes andel av total import fra 18,2% til 31,6% i Polen.

Importen til landene i Øst-Europa var sterkt subsidiert i form av de vestlige regjeringers støtte til sine foretak i form av eksportkreditter og kredittgarantier. Slik eksportstøtte ble ofte fremstilt som støtte til det importerende landet. Ifølge Sachs har omtrent all støtte til Russland hatt form av slik eksportstøtte. Eksportstøtten gjør det mulig for eksportøren å etablere seg risikofritt i markedet, samtidig som importøren blir sittende igjen med regningen. Eksportstøtten bidrar også til å endre handelsmønstrene. Anthony Solomon, tidligere generaldirektør i New York Federal Reserve, har beregnet at eksportstøtten gitt av vestlige land førte til at eksport for omtrent fire milliarder dollar pr. år fra land i Øst-Europa til landene i den tidligere Sovjetunionen ble overtatt av vestlige foretak.⁵⁹ For Polen og Ungarn har en sterkt subsidiert eksport av jordbruksvarer fra EU skapt problemer. EUs såkalte humanitære matvareprogram til Polen i 1989-90 destabiliserte den lokale etterspørselen etter jordbruksvarer. Den viktigste gruppen av private næringsdrivende etter kommunismens fall, den polske bondestanden, ble den mest innflytelsesrike samfunnsgruppen når det gjaldt motstand mot sjokkterapien og EU.

Når det gjelder landene i regionen som helhet, forbød Verdensbanken dem å bruke støtteordninger for å stimulere egen eksport.⁶⁰ I 1991 var Visegrad-økonomiene under et voksende press for å reversere sin åpne-dørpolitikk, og stort sett ble tollsatser og importavgifter økt igjen.

Tanken om en handelsdrevet vekst skulle selvfølgelig ha betydd en kraftig økning i eksporten til EU. En sjokkterapi med innstramning og devaluering, slik den praktiseres av IMF, er – som i de latinamerikanske programmene for strukturtilpasning – konstruert for at det skal dreie landenes økonomier over på en handelsdrevet vekstbane. Det var derfor av den største viktighet for Sachs' modell at man svært raskt fikk revet ned barrierene som

hemmet Øst-Europas eksport til EU. Markedsadgang til EU ble inkorporert i forhandlinger om såkalte europeiske avtaler mellom de østeuropeiske og baltiske stater, og i partnerskaps- og samarbeidsavtaler med de tidligere sovjetiske statene. Det grunnleggende prinsippet var at disse statene skulle oppnå markedsadgang til EU mot at de åpnet sine markeder, både for varer fra Vesten og for oppkjøp av eiendom fra vestlig side.

Utfallet av forhandlingene mellom EU og Visegrad-landene ble en sterkt asymmetrisk avtale i EUs favør, selv om EU forega at det var til Visegrad-økonomienes fordel ved å fokusere på tollbarrierene fremfor ikke-tollbaserte barrierer.⁶¹ Tollen ble redusert, men ikke-tollbaserte barrierer ble opprettholdt på de varer som hadde betydning for Visegrad-økonomiene. Samtidig ble de av GATT og OECD pålagt å fjerne sine ikke-tollbaserte importhindringer. EU på sin side bygde inn en rekke beskyttelsesklausuler i avtalene, blant annet antidumping klausuler og endog klausuler som ikke var i samsvar med GATT-reglene.⁶² Visegrad-økonomiene hadde derimot nesten ingen slike instrumenter. Samtidig forbeholdt EU seg retten til å benytte den kalde krigens beskyttelsesinstrumenter beregnet på land med statshandel mot landene som ble assosierte medlemmer. Denne klausulen krever ikke sammenligning av vareprisen med en standard og gir dermed fritt spillerom for å iverksette proteksjonistiske tiltak.

Det økonomiske tilbakeslaget, den stramme kredittpolitikken og det dramatiske fallet i investeringene førte til at Visegrad-økonomienes eksportrettede aktivitet ville måtte konsentreres til sektorer med lavt kapitalbehov i forhold til produksjonen. Man må se på disse sektorene for virkelig å få et inntrykk av hvor asymmetriske De europeiske avtalene var. Det er ingen tvil at sektorene med lavt kapitalbehov møtte de mest proteksjonistiske barrierene. EUs Felles jordbrukspolitikk ble ikke endret i nevneverdig grad, og hovedtyngden av jordbrukseksporten fra Polen og Ungarn – korn, kjøtt og melkeprodukter – tilhørte kjernesektorene i EUs Felles jordbrukspolitikk. Kjemikalier fortsatte å være underlagt proteksjonistiske tiltak under klausulen om antidumping-tiltak mot statshandelnde land. Tekstiler og bekledning ble underlagt en form for styrt handel som var svært ødeleggende for tekstilindustrien i Visegrad-landene. Stål møtte restriktive prisavtaler og antidumping klausuler. Og andre produkter, så som polske biler, var underlagt såkalte frivillige eksportbegrensninger, hovedsakelig i form av avtalte kvoter.

De europeiske avtalenes handelsmessige aspekter ble satt ut i livet, på midlertidig basis, i 1992. I andre halvår av 1992 var Øst- og Sentral-Europas eksport til EU fallende, og i 1993 var det et dramatisk fall. I første halvdel av 1993 falt den totale eksport fra alle øst- og sentraleuropeiske land med 13%, målt i dollarverdi, fra det nivå den hadde hatt i første halvdel av 1992. Denne nedgangen omfattet eksporten til Vesten, til økonomiene i omforming og til u-land. Det mønster man hadde sett tidligere, hvor et fall i eksporten til EU ble

kompensert med en økning i eksporten til samarbeidsland, ble brutt. Resultatet var et handelsunderskudd på rundt regnet 7,2 milliarder dollar i første halvdel av 1993, sammenlignet med et underskudd på 1,5 milliarder dollar i den samme perioden av 1992. Mens Tsjekkias handelsunderskudd forverret seg ved at importen økte med 21% og eksporten økte med 13%, så fikk man et fall i Polens eksport på 7% og et fall på over 23% i Ungarns eksport. Fallet i Ungarns eksport var spesielt markert innen industrielle konsumvarer, matvarer og jordbruksprodukter.⁶³ De tradisjonelle eksportsektorene mistet markedsandeler uten at noen større nye eksportsektorer ble etablert.

De svært dårlige eksporttallene for Ungarn og Polen i begynnelsen av 1993 kan nok til dels tilskrives den svake veksten i EU, og da spesielt problemene i Tyskland. Tyskland alene reduserte sin import fra Øst-Europa med 10% i begynnelsen av 1993. Den svake veksten i EU kan imidlertid ikke være hele årsaken, Polens eksport falt jo betydelig allerede i 1992, og da var veksten i EU fremdeles sterk.

I denne sammenheng kan det være på sin plass å minne om hvor mye som sto på spill for EU i de handelsmessige relasjonene med Øst- og Sentral-Europa. Selv i de mest følsomme sektorene (jordbruksprodukter og bekledning) ville en fullstendig liberalisering ført til at EUs produksjon ville ha falt med kun 2-4%. De mest beskyttede sektorene kan derfor ikke sies å ha vært utsatt for noen overhengende fare.

Et annet aspekt ved EUs politikk når det gjelder markedsadgang, er klausulene om opprinnelsesland som fremtvinger en satellittstruktur i landene i regionen i forhold til EU. De europeiske avtalene påla produsentlandene at markedsadgangen ville være betinget av at såkalt lokalt innhold, det vil si innenlandsk bearbeidingsverdi, skulle være opp til 60% av verdien til deres eksporterte varer. Dessuten ble det laget tilleggsklausuler som i praksis impliserte at noen produkter måtte være helt og holdent produsert i det eksporterende landet uten noen bruk av innsatsvarer fra andre land, med andre ord et krav om 100% lokalt innhold.

Den tragiske konsekvensen av dette samspeillet mellom politikk og økonomi er at sjokkene som under IMF's overvåkning var innrettet mot å legge grunnlaget for en handelsdrevet vekst, førte landene inn i en blindgate og forlenget det økonomiske tilbakeslaget. Stimulansen til vekst har ikke kommet fra den internasjonale handel, men fra det innenlandske konsum, i den grad det har vært noen stimulans i det hele tatt.⁶⁴ Men politikken de internasjonale finansinstitusjonene la opp til, gikk ut på å redusere det innenlandske etterspørselspresset, ved å få ned prisstigningen, senke reallønningene og kutte de offentlige underskuddene.

Statenes finanskriser og IMF's politikk

Tilbakeslaget som sjokkterapien forårsaket, førte statene i regionen inn i en dyp finanskriser med store budsjettunderskudd. Dette var for så vidt et forventet biprodukt av det økonomiske tilbakeslaget, men finanskrisen ble forverret av at sjokkterapien ikke ga noen høy prioritet til en styrking av det administrative apparat og en reform av skattesystemet. I de fleste land hadde statens primære inntektsgrunnlag vært omsetningen i industriforetakene. Et fall i industriproduksjonen, på nesten 50% for regionen som helhet, var dermed dømt til å skape en alvorlig finanskriser. Og fordi sjokkterapien ikke la noen vekt på å skape et kapitalistisk finanssystem, var det umulig å finansiere budsjettunderskuddene ved innenlandske låneopptak. I stedet måtte budsjettunderskuddene finansieres på ulike inflasjonsdrivende måter.

Som når det gjelder selve tilbakeslaget, har Sachs forsøkt å unndra seg ansvar for statenes finanskriser. Han sier at «det var en nesten allmenn finanskatastrofe i regionen» før sjokkterapien ble iverksatt, med «veldige budsjettunderskudd». ⁶⁵ Faktum er at den tsjekkiske staten hadde bare et lite overskudd i 1990. Først i de to første årene med sjokkterapi ble underskuddene store. Ungarn fulgte det samme mønster, med et lite overskudd i 1990 fulgt av store underskudd i de følgende år. Polen hadde et stort budsjettunderskudd på 6,1% av BNP i 1989, men som resultat av sjokkterapien vokste det ytterligere til 7% i 1991 og 6,8% i 1992. Informasjon for Russland for årene før 1992 er ikke tilgjengelig, men Russland hadde et statlig budsjettunderskudd på 18% av BNP etter Gaidar's første år med sjokkterapi. Og budsjettunderskuddene oppsto til tross for at de statlige subsidiene ble drastisk kuttet.

Statenes finanskriser i kjølvannet av sjokkterapien stilte regjeringene overfor tre alternativer, å finansiere budsjettunderskuddet ved inflasjonsdrivende tiltak, å be Vesten om midler til å finansiere gapet, eller å kutte utgiftene dramatisk. IMF forsøkte hardt å få regjeringene til å velge det siste alternativet. Argumentet som ble brukt, var at den økonomiske politikken primære mål er å redusere inflasjonen. Dette hevdet IMF selv om man sto overfor et økonomisk tilbakeslag av en størrelsesorden man knapt har sett tidligere, et tilbakeslag som ruinerte flere hundre millioner menneskers inntektsgrunnlag i løpet av bare fem år. I den grad IMF's politikk ble fulgt, bidro den kun til å forverre tilbakeslaget med ytterligere negative konsekvenser for den sosiale, administrative og økonomiske infrastruktur.

Det har imidlertid vært et unntak fra regelen, og dette unntaket forklarer i stor grad hvordan ett land, Polen, kunne se spirene til en moderat økonomisk vekst. For bare når det gjelder Polen, har IMF oppfordret Vesten til å gå inn med ulike støttetiltak. Halvparten av Polens gjeld til utenlandske private og statlige kreditorer ble slettet. Dette ga regjeringen større handlefrihet, og det førte til større optimisme blant de private investorene. Ungarn hadde større

utenlandsgjeld pr. innbygger enn Polen, og i motsetning til Polen, såvel som Russland og Bulgaria, hadde ikke Ungarn misligholdt sin gjeld. Likevel oppnådde ikke Ungarn noen støtte, for ikke å snakke om sletting av gjelden. Men selv i Polen ble spirene til vekst underminert av IMF's krav i begynnelsen av 1990 om å gjøre bekjempelsen av inflasjon til hovedmålet for den økonomiske politikken. IMF's slagord var at det ikke er noen konflikt mellom stabilisering av statsfinansene og økonomisk vekst. Men fordi et økonomisk oppsving i Øst-Europa måtte være konsumdrevet, var årsaks-sammenhengen den motsatte av det IMF forutsatte: uten vekst ingen stabilisering av statsfinansene. IMF's stabiliseringspolitikk bidro til å forverre det økonomiske tilbakeslaget, og dermed den offentlige finanskrisen.

Sachs støttet ikke denne politikken. Hans sjokkterapimodell forutsetter ettergivelse av gjeld og støtte til makroøkonomiske og til dels politiske tiltak. Han så for seg at det kunne bli katastrofale forhold i deler av regionen dersom Vesten sviktet på dette punktet, i verste fall borgerkrig. Men han aksepterte ikke den åpenbare konklusjon man kan trekke fra disse varslene, nemlig det at hans modell var bygd på sandgrunn når det gjaldt hans antagelser om hvilke faktorer som motiverer Vesten og de internasjonale finansinstitusjonene til å handle. Hans *ex post facto* forsøk på å skyve ansvaret over på visse personer i IMF, som han beskylder for å tenke som «byråkrater» besatt av effektivitetstankegang, kan ikke fritta ham for hans egne «byråkratiske» feilslutninger, nemlig en sviktende forståelse av de politiske drivkreftene bak de vestlige regjeringene og de internasjonale finansinstitusjonene under deres kontroll.

Sjokkterapiens mikropolitikk for restrukturering

Sjokkterapien og de internasjonale finansinstitusjonene har, på ett nivå, delt en felles tilnærming til den mikroøkonomiske strukturomlaggingen. Omstruktureringen skulle ikke utføres ved en offentlig utformet industri-politikk. Den skulle overlates til «markeds signaler» og «markeds krefter», og da spesielt de vestlige markeds kreftene som kom inn i Øst-Europa i form av direkte investeringer. Regjeringenes oppgave skulle være var å få ned lønningene, gi foretakene «hardere» budsjettrestriksjoner, og selge de statseide foretakene mot kontant betaling. Markedssignalene og markeds-kreftene skulle gjøre resten. Offentlige inngrep ville bli nødvendige, men bare i form av at IMF og Verdensbanken øvet det nødvendige press for at denne politikkenes hovedlinjer ble fulgt.

Det er nå allment akseptert at «markedssignalene» under et økonomisk tilbakeslag er upålitelige, og at de derfor ikke vil kunne gi noen korrekt informasjon om hvilke foretak som ville være lønnsomme under normale markedsforhold. R. Vintrovas studie av Tsjekkoslovakia bekrefter dette. Hun viser at «spesielt som følge av den raske devalueringen», var det en betydelig

omstrukturering «i retning av energi- og råvareintensive produksjonsprosesser, som det er mer lønnsomt å basere eksporten på.»⁶⁶ Vintrova skriver videre: «Selv om noen økonomer karakteriserer det nåværende økonomiske tilbakeslag som en 'helbredende' strukturell krise, er de dessverre langt fra sannheten.» Den innenlandske etterspørselen var sterkt redusert grunnet det raske fallet i reallønningene: «Hvis vi skulle reagere etter markedets stimuli, ville det vært nødvendig å legge ned industrier hvor fremtidig etterspørsel virker lovende.»⁶⁷

Brada oppsummerer Ungarns erfaringer ved å påpeke at «det dramatiske produksjonsfallet innebærer, ... en kvasi eliminering av hele industrier. For å nevne ett eksempel: I sektoren for konsumentelektronikk var det to store foretak, og de måtte erklære seg konkurs i 1991 og 1992.» Innen jern og stål var de største produsentene i 1992 «... svært nær ved å forsvinne ut fra markedet.»⁶⁸

Sammenbruddet i markedene og sjokkterapiens stramme kredittpolitikk førte foretakene inn i en likviditetskrise. Resultatet var at investeringene kollapset, noe som ytterligere reduserte produktiviteten. I Tsjekkoslovakia falt investeringene med 29% i de første tre kvartal av 1991. Det var kapitaltørke når det gjaldt midler til modernisering. Vintrova bemerker: «Når det gjelder modernisering, er ingen større investeringer blitt påbegynt, og det nødvendige klima for slike investeringer vil ikke eksistere i overskuelig fremtid ... En økning i investeringsaktiviteten kan kun ventes i de monopoliserte delene av råvare- og energikomplekset.» Investeringsvareindustrien «er inne i en selvforsterkende nedadgående spiral med stadig raskere nedgang. Dette kan knapt sies å være del av en kur for å omstrukturere produksjonen.»⁶⁹ Brada viser hvordan sammenbruddet i investeringene førte til en dramatisk underkapitalisering av industrien. I Ungarn falt bruttoinvesteringene fra 26,8% av BNP i 1980 til 17,8% i 1990. Han peker også på et annet moment, nemlig statsforetakenes desperate kamp om markedsandeler. Markedsandeler ble det altoverskyggende mål. Ledere av tapsbringende industrier brukte opp foretakenes eiendeler for å dekke over tap på driften. Foretakene ble holdt gående for enhver pris.⁷⁰

I en normal vestlig kapitalistisk økonomi ville et så katastrofalt økonomisk tilbakeslag ha ledet til ulike former for krisehåndtering. Det forholdsvis begrensede økonomiske tilbakeslaget man så i Vest-Europa rundt 1990 førte til at de tyske, italienske og franske regjeringene bevilget målrettet støtte til utvalgte industrier og foretak. I tillegg førte regjeringene en liberal kredittpolitikk og lot budsjettunderskuddene øke. I Polen, Ungarn, og andre land i Øst-Europa, søkte regjeringene å slå inn på en industripolitikk som skulle støtte statsforetakenes forsøk på omstrukturering. De internasjonale finansinstitusjonene motsatte seg en slik politikk. Samtidig som subsidiene til industrien utgjorde 3% av BNP i et land som Vest-Tyskland, førte IMF og Verdensbanken en intens og effektiv kampanje mot slike subsidier i

Visegrad-landene. I Ungarn falt subsidiene fra 5,5% av BNP i slutten av 80-årene til 2,5% i 1991. I 1991 utgjorde subsidier kun 2,4% av samlede offentlige utgifter i Polen, og 2% av BNP i Tsjekkoslovakia. Dette ble oppnådd ved at man truet med å holde tilbake lån fra Verdensbanken og IMF.

Det må igjen understrekes at hovedmålet med denne kampanjen var å sikre at økonomienes struktur skulle formes av markedskreftene. I de fleste av disse landene fant man ingen private kapitalister med store nok ressurser til å kjøpe et stort foretak. De eneste mulige kjøperne var derfor utenlandsk kapital. De internasjonale finansinstitusjonene visste dette og understreket hvor viktig rollen til den utenlandske kapitalen ville være i privatiseringsprosessen.

Men denne kapitalen skulle i all hovedsak komme fra Vest-Europa, en region allerede mettet av overproduksjon og med et historisk toppnivå på sin strukturelle arbeidsledighet. Vest-Europa strevet selv med offentlige finansproblemer og sosial uro. Enhver inntrenging av østeuropeiske foretak i de vestlige markedene ville bli betraktet som uønsket av regjeringene. Dette ble forsterket av at regjeringene som ledd i EU-tilpasningen hadde forpliktet seg til å føre en nyliberalistisk økonomisk politikk med stramme budsjetter. Samtidig forsøkte foretak i EU å erobre de tidligere sovjetiske markedene fra de forhenværende leverandørene i Øst-Europa. Kort sagt, det var ikke en eneste produksjonssektor i Vest-Europa som ønsket å se eksport av produkter med høy bearbeidingsverdi fra Øst- og Sentral-Europa. Men fra første stund var planleggingen av denne eksporten lagt i hendene på vesteuropeiske aktører. Bukkene fikk passe havresekken.

Dette er ikke en debatt om de fordeler man kan vinne gjennom teknologioverføringer knyttet til direkte investeringer. Slike fordeler kan utvilsomt være viktige, men bare dersom det finnes en sterk nasjonal infrastruktur og politikk som kan kontrollere, dirigere og absorbere teknologioverføringene. En slik infrastruktur finner man i Vesten. Kampen sto nettopp om denne kontrollen skulle utøves av vestlige aktører.

Vestlige subsidier til kjøp av østeuropeiske eiendeler

Vestlige offentlige organer presset på for at de statlige eiendelene raskt skulle legges ut for salg, og for at vestlige foretak skulle ha fulle rettigheter til å delta i privatiseringsprosessen.⁷¹ De regjeringer som ikke aksepterte dette, kunne ikke forvente at de vestlige institusjonene, spesielt IMF og Verdensbanken, ville fjerne de særegne hindre som var reist mot adgangen til de vestlige produkt- og kapitalmarkeder. IMF's og Verdenbankens lån til Romania ble således holdt tilbake fordi utenlandske aktører kun fikk en begrenset adgang til å delta i privatiseringsprosessen. Først etter vestlig politisk press ble de to store avtalene mellom Romania og vestlige transnasjonale selskaper inngått. Like viktig var IMF's påtrykk for at regjeringene

skulle redusere budsjettunderskuddene ved å selge statlige eiendeler, inklusive offentlig infrastruktur, til vestlige foretak.

Vestlig press for å få landene til å selge ut statseiendom ble kombinert med subsidier til vestlige foretak for kjøp av eiendelene. Som oftest tok subsidiene form av lån, men i tilknytning til EUs PHARE-program ble også direkte statlige tilskudd benyttet. Programmet ble vedtatt 1989 og var operativt fra Januar 1990. PHARE er et akronym for *Poland, Hungary: Assistance for Restructuring Economies*, men ble utvidet til å omfatte flere land.⁷² Offisielt skulle PHARE «... ta hensyn til, ... preferansene og ønskene til mottakerlandene.»⁷³ Men det å gi mottakerlandene en rolle ble avvist av lederen for EU-kommisjonens økonomiske rådgivere med den begrunnelse at «Det tar vanligvis lengre tid for mottakeren å spesifisere sine prioriteringer enn det tar giveren å fremsette sine, etterspørselsbestemt støtte står i fare for å bli misbrukt ... og er derfor neppe kostnadseffektiv.»⁷⁴

Under PHARE programmet ble egne enheter, under EU-kontroll, opprettet i mottakerlandenes ministerier. Et slik desentralisert struktur gir muligens inntrykk av å kunne fange opp mottakerlandenes behov, men resultatet ble at selv ikke EUs revisorer klarte å spore hvor plantevernmidler til en verdi av 50 millioner ECU hadde tatt veien. Disse midlene var blitt gitt som støtte til Polen. Revisorene fant imidlertid at i det minste noe av sendingen var blitt reeksportert til EU.⁷⁵ Det er dermed ikke bare støtte gitt på grunnlag av de østeuropeiske landenes uttalte behov som kan misbrukes. Og når det gjelder tiden det tar for mottakerlandet å definere sine behov, så hadde regjeringene i Polen, Ungarn, Bulgaria, Tsjekkoslovakia, og Øst-Tyskland miljøvern høyt oppe på sine prioriteringslister i 1991. EU-kommisjonen var enig, men etter at tre år var gått hadde ikke et eneste prøveprosjekt blitt finansiert i Polen. I Ungarn la regjeringen frem forslag til omtrent 200 miljørettede prosjekter. Ikke et eneste av disse fikk finansiering. EU-kommisjonen finansierte i stedet opprettelsen av et naturvernområde, inklusive bygningene for de som skulle lede oppsynet over området.⁷⁶

I januar 1994 rettet EU-parlamentet kritikk mot Kommisjonen for manglende handling når det gjaldt miljøspørsmål og manglende støtte av de forslag som mottakerlandene hadde lagt frem. Blant mottakerlandenes forslag var planer for bedring av miljøet i Donau, Svartehavet og Østersjøen. Parlamentet kritiserte at PHARE-midler kun ble brukt til utredninger, og Kommisjonen ble oppfordret til å bruke lokale rådgivere hyppigere.⁷⁷ En slik kritikk er ikke berettiget innenfor sjokkterapiens rammeverk, for innen dette rammeverket er formålet med programmer som PHARE å støtte privatisering og vestlige direkte investeringer. Og mye av aktiviteten innen PHARE var innrettet nettopp mot slike formål. Det kom mye kritikk mot at PHARE i de første årene la så stor vekt på å la vestlige konsulenter samle inn informasjon om mottakerlandenes økonomier. Det vakte en del latter at det eneste produkt

av et «lån til bønder»-prosjekt i Polen var en studie av kooperativ bankvirksomhet.⁷⁸

Men når det gjelder direkte investeringer, er ikke den sentrale oppgaven å overføre kunnskaper fra Vest til Øst, men å få overført informasjon fra Øst til Vest. Slik informasjon ville være verdifull for eksempel hvis Crédit Agricole skulle overta finansieringen av Polens jordbruk. Tilsvarende studier av omtrent 40 av Polens industrier ble gjennomført av vestlige konsulenter i årene 1990-1991. Hundrevis av liknende studier ble gjennomført når man ser regionen under ett. Gang på gang ble det reist kritikk mot at studier som overførte informasjon vestover, ikke benyttet seg av østeuropeiske konsulenter. Men det er ikke sikkert at disse rådgiverne ville hatt kunnskap om hva de vestlige transnasjonale foretakene betrakter som profitable prosjekter i regionen. Og selv om de hadde hatt disse kunnskapene, er det ikke sikkert at sympatien ville ha vært på foretakenes side. PHARE-konsulentene ble kritisert av det Slovakiske Privatiseringsministerium for å ikke å ta hensyn til ministeriets behov.⁷⁹ Men ut fra sjokkterapiens perspektiv er en slik kritikk irrelevant. Privatiseringen måtte møte de behov som de globalt orienterte vestlige investorer hadde og ikke de, i sjokkterapiens perspektiv, snevre nasjonale behov.

Direkte investeringer i teori og praksis

Det er ingen overdrivelse å si at overfor befolkningen i regionen er de utenlandske direkte investeringene blitt fremstilt som en vidunderkur mot alle deres problemer. Ifølge både sjokkterapiens teoretikere og de vestlige multilaterale institusjonene skulle de direkte investeringene føre til omstrukturering av de statlige foretakene og utløse regionens potensial for dynamisk vekst og velstand. Påstanden om at omstruktureringen skulle skje gjennom direkte investeringer smaker av sirkelargumentasjon. Vestlig press skulle sørge for at direkte investeringer var det *eneste* instrument man hadde for å gjennomføre restruktureringen.

Det egentlige argumentet var at direkte investeringer for det første er det beste, det vil si optimale, middel for omstrukturering ved at de innebærer overføring av teknologi i vid forstand. Teknologioverføringene skulle i neste omgang resultere i en betydelig økning av foretakenes effektivitet i de strategisk viktige og teknologi-intensive sektorene som produserer varer med høy bearbeidingsverdi. I tillegg til dette argumentet ble det fremsatt en påstand av mer kvantitativ karakter: De direkte investeringene skulle skape vekst og velstand bare i kraft av mengden av slike investeringer som de enkelte land kunne trekke til seg.

Begge disse antagelsene kan holde, men bare under bestemte betingelser. Det slående var at sjokkterapiens forsvarere ikke betraktet den første antagelsen som en antagelse, men som en urokkelig sannhet, et ugjendrivelig

argument. Direkte investeringer var kongeveien til teknologisk modernisering, som om disse landene befant seg i en nærmest førindustriell tilstand. Den andre antagelsen kan oppfylles kun dersom en viktig forutsetning holder: Direkte investeringer vil strømme til et land kun dersom det har det institusjonelle rammeverk og fører den økonomiske politikken, som gjør investeringene tilstrekkelig lønnsomme. En institusjonell struktur som ikke er åpen for den globale kapitalen, vil ikke tiltrekke seg noen investeringer.

Vi sitter dermed igjen med noen spesifikke hypoteser:

- 1) Landets institusjonelle rammeverk og økonomiske politikk er den nøkkelvariabel som bestemmer størrelsen på de utenlandske direkte investeringene.
- 2) Direkte investeringer er en motor for økonomisk vekst og i stand til å øke den allmenne nasjonale velstand.
- 3) Direkte investeringer vil modernisere produksjonssystemet, eller mer spesifikt: de direkte investeringene vil være rettet mot produksjonen og oppgraderingen av denne.
- 4) Uten slike investeringer vil overgangen til en konkurransedyktig økonomi i den nye verdensordenens globale kapitalisme være umulig eller i det minste ekstremt vanskelig.

Disse antagelsene er dessverre enten uholdbare eller sterkt ensidige. Det viser seg nemlig at et institusjonelt rammeverk og en økonomisk politikk godkjent av IMF i seg selv ikke er nok til å skape noen betydelig innstrømning av direkte investeringer. UNCTADs grundige studie betrakter ikke institusjonell og politisk ortodoksi som avgjørende for direkte investeringer. En økonomisk vekst som overstiger befolkningsveksten, et stort hjemmemarked, en høy grad av økonomisk integrasjon og en høy profittrente er langt mer betydningsfulle faktorer.⁸⁰ De faktorer som ville ha tiltrukket de største direkte investeringene, ble faktisk underminert av sjokkterapiens depresjonsdrevne omforming.

Disse allmenne erfaringene med direkte investeringer ble bekreftet ved at hele den øst- og sentraleuropeiske regionen tiltrakk seg svært lite av direkte investeringer, så lite at de ikke hadde noen makroøkonomisk betydning. I 1993, et år da den strukturelle omformingen økte i omfang og styrke, falt de direkte investeringene i Ungarn og Tsjekkoslovakia. Som kontrast kan man se på Kina, et land som ikke har fulgt IMF's råd, og som ikke har gjennomført slike angivelig fundamentale institusjonelle reformer som å avklare eiendomsrettigheter og garantere kontraktens rettslige status: Bare i 1992 var de direkte investeringene i Kina større enn det hva det tidligere Sovjetunionen klarte å tiltrekke seg i løpet av hele perioden 1985-1993, og i det etterfølgende året ble de direkte investeringene i Kina doblet i forhold til 1992-nivået!

Kinas institusjonelle struktur er, selvfølgelig, en slik markeds sosialistisk tredje vei som Sachs forsøkte å diskreditere i 1990. Og de internasjonale

erfaringene etterlater liten tvil om at de direkte investeringene ville ha vært større dersom COMECON-regionen hadde forblitt integrert, adekvate handelsinstrumenter hadde blitt bevart, og sjokkterapiens tilbakeslag unngått.

Årsakssammenhengen mellom direkte investeringer og vekst er den motsatte av hva sjokkterapiens forsvarere har hevdet. Forutsetningen for at en region skal tiltrekke seg direkte investeringer er vekst i regionen. Det er, naturligvis, andre internasjonale finansstrømmer som ikke forutsetter noen vekst, for eksempel strømmen av store summer med spekulative «heite penger» som deltar i den lokale kasinokapitalismen. Dette er utvilsomt det mest dynamiske aspektet ved det som har fått merkelappen «globalisering», og fenomenet går som hånd i hanske med vidåpne økonomier som har brutt sammen. De gjeldstyngede statene i slike økonomier vil, desperate etter finansiering, legge ut obligasjonslån med kort løpetid og svært høy rente. Økonomiene blir dermed attraktive for global finanskapital. Selve ustabiliteten gir høy avkastning til pensjonsfondene i USA og til de enda mer spekulative investorene.⁸¹

Visegrad-økonomiene fikk føle konsekvensene av slike aktørers virksomhet. For eksempel det polske aksjemarkedets nominelle verdi ble tidoblet bare i løpet av 1993. I den tro at dette reflekterte reell verdiskaping, avsatte *The Economist* en hel leder til det de betegnet som en «svimlende» børsoppgang og føyde optimistisk til at: «Denne ekspansjonen er ikke noen døgnflue, den reflekterer fundamentale, og forbausende raske, endringer.»⁸² Børsen steg ikke fullt så mye etter den etterfølgende månedens børskrakk, etter at vestlige banker hadde trukket seg ut av markedet. De trakk seg ut etter å ha oppnådd rundt regnet 250 millioner amerikanske dollar i spekulativ profitt.

Hovedtyngden av de direkte investeringene i Visegrad-landene gikk til matvare-, tobakks-, sjokolade-, leskedrikk- og alkoholsektoene, foruten til sektorene for varige forbruksvarer og biler og den tjenesteytende sektor. Til tross for det generelle sammenbruddet i kjøpekraften hadde det blitt skapt ett nytt marked. Det var en følge av den sosiale differensieringen som, med Anthony Robinsons ord, produserte en «voksende klasse av nyrike forretningsfolk, entreprenører og selvstendig næringsdrivende.»⁸³ De direkte investeringene i produksjonssektorene har for det meste vært begrenset til en eller to større avtaler om investeringer i vertslandets bilindustri. Mer en halvparten av de direkte investeringene rettet mot Polens og Tsjekkias industri, var en følge av to slike enkeltavtaler, nemlig Volkswagens avtale med Skoda i Tsjekkia og FIAT's avtale med FSM i Polen.⁸⁴

Bilproduksjonen er naturligvis en viktig industrisektor, men sjokkterapien hadde ingen betydning for hvorvidt disse investeringene ble foretatt. Fem måneder etter kommunismens fall, og før noe sjokkterapiprogram var blitt annonsert, hadde Citroen, General Motors, Renault og Volvo alle meldt sin interesse for Skoda-verkene. Volkswagen vant konkurransen ved å love blant

annet at årsproduksjonen skulle økes til 450000 biler innen år 2000, at samtlige av Skodas 21000 arbeidere skulle få beholde arbeidsplassene sine, og at man i stor grad skulle bruke tsjekkiske underleverandører. Den tsjekkiske regjering svarte med å avskrive Skodas gjeld, gi Volkswagen fritak for skatter i to år, og ved å gi Volkswagen en handelsbeskyttelse som ga dem en monopolstatus på det lokale markedet. International Finance Corporation, et underbruk av Verdensbanken som yter gunstige lån til utviklingsland, trådte også til med støtte i form av rimelig finansiering.

Volkswagen brøt sine løfter allerede i 1993-94.⁸⁵ De planlagte investeringene ble redusert fra de lovede 7,1 milliard tyske mark til 3,8 milliarder. Planene om en ny bilmotorfabrikk ble skrinlagt, og man trakk seg fra forpliktelsen om å produsere 450000 biler pr. år innen år 2000. Arbeidsstokken ble kuttet ned til 15000, med planer om ytterligere nedskjæringer. Tyske underleverandører overtok stadig mer for de tsjekkiske, mer enn femten tsjekkiske underleverandører ble erstattet av tyske.

Slike kutt er nødvendige dersom et foretak ikke lenger kan konkurrere i verdensmarkedet, men det interessante med Skoda er at de klarte denne konkurransen selv om moderselskapet ikke tålte den. *The Economist* underselskap, *Business Central Europe*, skrev: «I 1993 var Skoda stjernen i Volkswagen, faktisk den eneste profitable avdeling på et tidspunkt da konsernet som helhet hadde et tap på 2,3 milliarder tyske mark. Volkswagens administrerende direktør Ferdinand Piech beskrev Skoda som 'den vakreste datteren' i selskapet, og la til at det var den eneste divisjonen som kunne konkurrere prismessig med japanerne.»⁸⁶ Uansett, Volkswagen's strategiske behov ble satt foran de behov den tsjekkiske økonomien hadde, og «i November 1993 besluttet Volkswagen å la Skoda dele den smerte» Volkswagen-Tyskland har følt.⁸⁷

Skodas negative erfaringer med å være innlemmet i et transnasjonalt selskaps strategi er ikke noe unikt. CKD Praha, det internasjonalt kjente tungindustriforetaket, utgjorde kjernen i den tsjekkiske industri. CKD Praha produserte lokomotiver, dieselmotorer, elektriske generatorer og transformatorer, og konsernet sto for en tredjedel av verdens produksjon av trikker. Foretaket ble hardt rammet av COMECONs oppløsning, men 40 % av produksjonen er fremdeles eksportorientert, med halvparten av eksporten til land i det tidligere Sovjetunionen. I 1993 bestemte CKD-ledelsen seg for å inngå en samarbeidsavtale mellom avdelingen som produserte trikker, CKD Tatra, og Daimler-Benz's underselskap AEG. Samarbeidsavtalen ble senere brutt. En forklaring på bruddet ble gitt av CKDs talsmannen Vaclav Brom til *Financial Times*:

«Mange utenlandske foretak kom til den tsjekkiske republikken med ett formål for øyet: Å gå inn i våre foretak, å kontrollere foretaket, å legge ned forsknings- og utviklingsarbeidet og overføre all forskning til seg selv, og å

bruke oss som billig arbeidskraft. Vi vil aldri akseptere slike holdninger. Vi er rede til å samarbeide med vestlige partnere, men på like vilkår.»⁸⁸

Man kan finne mange slike eksempler på teknologisk kannibalisme utøvd av kjente vestlige foretak. Jeg nevner noen: General Electric valgte, etter kjøpet av Tungstram i Ungarn, å legge ned Tungstrams produksjon av vakuumbutstyr, elektroniske komponenter, floppydisker og magnetbånd. Dette ble gjort selv om Tungstrams ledelse vurderte produksjonen av disse produktene som lønnsom. Den ungarske sementindustri ble kjøpt opp av utenlandske foretak som forhindret de ungarske underavdelingene fra å eksportere. Og en østerriksk stålprodusent kjøpte et av Ungarns større stålverk, bare for å legge det ned og overta eksporten til markedene i det tidligere Sovjetunionen.⁸⁹

Strømmen av direkte investeringer inn i regionen har vært liten, selv om et stort antall statlige foretak er blitt kjøpt opp ved direkte investeringer. Utenlandske investorer har kjøpt opp de fleste av de små og mellomstore foretakene som ble privatisert i Polen og Ungarn⁹⁰, og utenlandsk kapital dominerer de private investeringsfondene som eier og driver de store og mellomstore foretakene i Tsjekkia. Spesielt i Polen og Ungarn har vestlige selskaper vært i stand til å skumme fløten, og de har kjøpt foretak i stort omfang. Allerede ved utgangen av 1993 hadde vestlige selskaper kjøpt opp 55000 foretak i Øst-Europa. Innen strategiske sektorer som produksjon av utstyr for telekommunikasjon, turbinproduksjon, glass, sement og farmasøytiske produkter har vestlige transnasjonale foretak vært ivrige etter å skaffe seg kontroll for en billig penge uten å gå inn med noen investeringer på kort sikt.

Som UNCTAD påpeker, har den gjennomsnittlige prisen for foretakene vært minimal.⁹¹ I 1993 lå prisen på et øst- eller sentraleuropeisk foretaks egenkapital i gjennomsnitt på 260000 britiske pund eller ca. 2,6 millioner norske kroner. I Vesten lå derimot den tilsvarende prisen på gjennomsnittlig 18 millioner amerikanske dollar eller vel 125 millioner norske kroner. Gjennomsnittlig verdi på egenkapitalen til et vestlig foretaks underavdeling i et utviklingsland var 4 millioner amerikanske dollar, tilsvarende 28 millioner norske kroner. I Ungarn, som tiltrakk størstedelen av de direkte investeringene i begynnelsen av 90-tallet, oppnådde kun 4% av prosjektene en salgspris på over 1 million amerikanske dollar.⁹² Dette var et forutsigbart resultat av sjokkterapien. Hvis du hiver en region ut i den verste økonomiske krise siden andre verdenskrig, hvis du samtidig tvinger foretak til å erklære seg teknisk konkurs ved å rasere det innenlandske markedet og å innføre en hardhendt kredittpolitikk, og hvis du i tillegg forbyr regjeringene å omstrukturere foretakene før de legges ut for salg, da har du sørget for at vestlige investorer kan kjøpe foretakene for en slikk og ingenting.

Samspeilet mellom offentlige og private vestlige aktører

Det er urovekkende hvordan de disposisjoner IMF og Verdensbanken har foretatt, har virket sammen med de transnasjonale selskaperes mer kannibalske aktivitet. Dette har bidratt til å svekke de østeuropeiske statenes forhandlingsposisjon og deres evne til å få noe positivt ut av de direkte investeringene. Ikke bare har Verdensbanken motsatt seg en nasjonal mikroøkonomisk strategi som involverer målrettet industri- og eksportstøtte. Verdensbanken har også motsatt seg de mest elementære former for krisehåndtering av industripolitisk natur. Normal praksis i Vesten er å la bankene stå for «intensivbehandlingen» av sentrale industrisektorer under et økonomisk tilbakeslag.⁹³ I stedet har Verdensbanken krevd drakonisk harde konkurslover, nedskrivning av foretakenes aktivaverdier og reduksjon av antall ansatte. Den har tatt sine signaler fra et marked i sammenbrudd og krevd at : «Normalt vil omstrukturingsplanene innebære at tapsbringende produksjonsenheter nedlegges, at mindre viktig virksomhet skilles ut, at ikke-produktive og under-utnyttede aktiva selges, og at overflødig arbeidskraft sies opp.»⁹⁴

Hverken Verdensbanken eller IMF har vist den minste interesse for å beskytte infrastrukturen for utdanning, forskning og utvikling eller den infrastruktur som er nødvendig for å sikre fremtidig kapasitet til å absorbere og spre ny teknologi i økonomien. År etter år har budsjettene til helse og utdanning blitt redusert i Visegrad-landene.⁹⁵ I Slovakia ble utgiftene til utdanning redusert med 30% bare i 1993. Som en betingelse for å yte nye lån krevde Verdensbanken og IMF våren 1995 at Ungarn skulle innføre betaling for utdanning og medisinsk behandling.⁹⁶ Det er på denne bakgrunn man har sett et dramatisk fall i forskning og utvikling i regionen.

Sjokkterapi, demokrati, og det «sivile samfunn»

Det overordnede mål for sjokkterapien var, ifølge Sachs, å oppnå demokrati og frihet. Sachs understreket ikke at man skulle skape et «sivilt samfunn», men dette har vært et tema blant sjokkterapiens tilhengere. De overordnede mål har imidlertid vært betraktet som fjerne mål, ikke som middel til å nå et mål. Som mål har de stått sentralt i debatten fordi de er blitt brukt til å rettferdiggjøre sjokkterapiens midler. Operasjonelt sett har man imidlertid forkastet det liberale prinsippet at midlene skulle være underordnet målet. I stedet har man tatt en mer «dialektisk» tilnærming: De eksisterende sosiale, juridiske og politiske institusjonene ville forhindre at sjokkterapien ble iverksatt. På den annen side er sjokkterapien er den eneste, eller i det minste den beste, vei til et ekte demokrati med rettsstat og demokratiske sivile institusjoner. Dersom man skal oppnå et virkelig demokrati og et sivil samfunn, må man derfor negere de eksisterende institusjonene ovenfra og utenfra.

Det har vært kjernen i mye av det vestlige kondisjonalitets-diplomatiet. Det har også vært grunnlaget for finansieringen av pro-vestlige, spesielt sosial-demokratiske, partier. Og det har utgjort kjernen i sjokkterapiens praktiske prioriteringer. Folkeviljen og parlamentets beslutninger måtte underordnes oppgaven med å skape et raskt systemskifte til kapitalisme. Konstitusjonell utvikling, dannelse av sosial og politisk konsensus, utvikling av respekt for et minimum av økonomisk og sosial solidaritet; alt dette måtte settes til side. Som Sachs delvis har innrømmet, førte ignoreringen av disse forholdene til katastrofen i Jugoslavia. At man overså slike spørsmål, spilte også en sentral rolle i delingen av Tsjekkoslovakia – en deling som ikke ble vedtatt ved noen folkeavstemning. At utviklingen av demokrati skyves i bakgrunnen, har vært aller tydeligst i Vestens politikk overfor Russland og landene innen det tidligere Sovjetunionen.

Den mest direkte og brutale testen på forholdet mellom sjokkterapien og utviklingen av demokratiske institusjoner var kampen mellom Jeltsin og det russiske parlamentet i 1993. De viktigste demokratiske reformene fant sted under Gorbatsjov. Det var parlamentet valgt i 1990 som i 1991 ga Jeltsin ekstraordinære fullmakter for å gjennomføre de økonomiske reformene, dvs. sjokkterapien. I løpet av 1992 begynte flertallet i parlamentet å yte motstand mot reformene. Årsaken til endringen i parlamentets syn på reformene var de katastrofale resultatene, blant annet at reallønnen sank med 40% i løpet av ett år.

Stilt overfor motstand mot sitt økonomiske program bestemte Jeltsin seg for å oppløse parlamentet til tross for at det var uttrykkelig forbudt i grunnloven. Da parlamentet svarte på Jeltsins grunnlovsbrudd med å okkupere parlamentsbygningen, ble de omringet av Jeltsins spesielle sikkerhetsstyrke. De svarte – helt legitimt, men muligens taktisk uklokt – med å frata ham makten. Resten av historien er kjent; angrepet på parlamentsbygningen, arrestasjonen av parlamentets ledere og stengningen av høyesterett (som sannsynligvis hadde motsatt seg Jeltsins grunnlovsbrudd). Jeltsin innførte sensur og stengte kritiske aviser.

De vestlige regjeringene og tilhengerne av sjokkterapien støttet Jeltsins grunnlovsstridige og diktatoriske tiltak. *The Economist* forklarte leserne at håpet om at en demokratisk markedsøkonomi skulle la seg innføre med allmenn folkelig støtte sannsynligvis var «absurd». Russland var nå engang Russland. Bladet stolte åpenbart på folks dårlige hukommelse og ga inntrykk av at tilsidesettelsen av grunnloven var Jeltsins idé og aldri var blitt foreslått av Vesten. Men fem måneder før kampen mot parlamentet, hadde iallfall en innflytelsesrik vestlig kommentator, nemlig *The Economist* selv, oppfordret Jeltsin til å gå ukonstitusjonelle veier. I en leder reiste man spørsmålet om Jeltsin skulle fortsette utmattelseskrigen med parlamentet. Å gjøre det ville ha «mange tiltrekkende sider. For det første er det i tråd med loven... Men å fortsette skyttergravskrigen vil være en feiltakelse... Han (Jeltsin) bør oppløse

parlamentet, lage en ny grunnlov og utlyse nyvalg.» Dette fordi grunnloven var blitt «et våpen som parlamentet kynisk utnytter for å blokkere reformene».⁹⁷

Valgseirene til de eks-kommunistiske partiene har vært både sjokkerende og pinlige for tilhengerne av sjokkterapien. De er også blitt overrasket over at de partiene som kaller seg liberale, har opplevd tilbakegang i de fleste land. Det er et tegn på at velgerne forkaster sjokkterapien slik den har blitt gjennomført av Vesten hittil. Og dette skjer til tross for at det store flertallet av befolkningen opprinnelig stolte på Vesten og deres lokale støttespillere.

KONKLUSJONER

Uansett hvordan kapitalismen hadde blitt innført, ville den blitt litt av et sjokk for befolkningen i Øst-Europa. Illusjoner om kapitalismen og økonomisk liberalisme var utbredt. Arbeiderne visste ikke at kapitalisme ville medføre et fall i levestandard, en intensivering av arbeidsprosessene, kronisk usikkerhet og massearbeidsløshet, foruten fattigdom for et stort mindretall av befolkningen. Nå er det imidlertid fare for at man beskylder sjokkterapien for hva kapitalismen ville ha brakt med seg uansett.

Man hadde også illusjoner om hvilke former for kapitalisme Vesten kunne tilby. Mange intellektuelle i Øst-Europa ønsket seg en skandinavisk sosialdemokratisk kapitalisme. Uheldigvis la de ikke vekt på det forhold at dersom den kommunistiske verden avskaffet statssosialismen til fordel for sosialdemokratisk kapitalisme, ville dette ruinere mulighetene til å nå målet: Uten kommunisme ville sosialdemokratiet bli fjernet fra menyen. Det må også nevnes at i iallfall i Visegrad-landene hadde den offisielle mening bestemt seg for å følge den kurs sjokkterapien staket ut, til tross for voksende folkelig motstand i Polen og Ungarn. Iverksettingen av sjokkterapien skyldtes med andre ord ikke bare vestlig strukturell makt og press.

På den annen side kan man ikke ta seriøst påstanden om at det var regjeringene i Visegrad-landene som hindret Vesten i å velge enn annen politikk enn sjokkterapien. I begynnelsen av 1990-årene hadde den vestlige alliansen like store kollektive ressurser til å forme Øst-Europas fremtid som de ressursene USA kunne stille opp med overfor Vest-Europa på slutten av 1940-årene. Det ville ha vært mulig å orientere ressursene mot et genuint alleuropeisk prosjekt basert på å opprettholde de regionale forbindelsene øst i regionen, for så å forene de to halvdelene. En slik politikk ville ha vært både mulig og langt mindre kostbar for befolkningen i Øst-Europa. Den ble imidlertid ikke båret frem kollektivt av de vestlige maktene, rett og slett fordi det ikke var i disse maktenes økonomiske og politiske interesse å gjøre det.

Evaluering av sjokkterapiens resultater

Også fra et rent økonomisk synspunkt har kostnadene ved sjokkterapien vært langt større enn hva som var nødvendig. Dens mest ødeleggende kostnad og fundamentale kjennetegn var beslutningen om å fragmentere COMECON-regionen og erstatte den med en satelittstruktur hvor isolerte og spredte økonomier ble stilt overfor mektige vestlige økonomier. Alt annet fulgte av denne beslutningen.

Sjokkterapiens forsvarere har en tendens til å ignorere dette aspektet ved politikken. I stedet inviterer de oss til å foreta sammenlikninger av utviklingen i de ulike satellittenes BNP. På dette grunnlag, og ved å bruke vekstraten som kriterium, finner man at Polen fremstår som best og Ungarn som verst. I Polen økte nemlig BNP med gjennomsnittlig 5,5% pr. år i perioden 1992-96; i Ungarn med bare 0,8% pr. år.⁹⁸ Vi ledes dermed til å konkludere at Sjokkterapi = Polen = Suksess. Et slikt argument er uholdbart. Det forutsetter at Polen gikk gjennom en sjokkterapi, mens Ungarn ikke gjorde det. Men begge land liberaliserte prisene, reduserte lønningene og innførte frihandel. Og begge fikk problemer med privatiseringsprosessen. Men to store forskjeller mellom de to landene trer frem. Polens gjeld ble, og det var unikt, halvert. Ungarns gjeld ble ikke engang reforhandlet i nevneverdig grad. Ungarn tiltrakk seg rundt regnet halvparten av alle de direkte investeringer som strømmet til regionen. Polen tiltrakk seg knapt noen. Den eneste konklusjonen man kan trekke, er at ettergivelse av gjeld kan være svært viktig fra et makroøkonomisk perspektiv, og at direkte investeringer kan være irrelevante eller det som verre er. Og når det gjelder vitaliteten til den private sektor i Polen, så kan ikke den leses ut fra eksporttallene. I 1994 sto nemlig de diskriminerte statsforetakene for over 60% av Polens eksport.

En skarpere kontrast mellom ulik politikk får man ved å sammenligne Ungarn og Tsjekkia med Romania. Romania kan betraktes som et alternativt statskapitalistisk paradigme med en omformingsstrategi som står i kontrast til sjokkterapiens «åpenhet for globalisering». Iliescu-regimet avviste en generell liberalisering av prisene. Konkurser og masseoppsigelser skulle unngås. De store foretakene skulle beholdes. Privatiseringene ble innrettet mot at ledelsen og arbeiderne skulle kjøpe foretakene de arbeidet i. Utenlandsk kapital ble stort sett holdt borte. Regjeringen var også forsiktig med å foreta noen liberalisering av utenrikshandelen. Resultatet var at regjeringen i stor grad ble støtt ut i mørket av de internasjonale finansinstitusjonene.

I begynnelsen led Romania under de indre konflikter som fulgte etter Ceaucescu-regimets fall. I tillegg var det en desperat mangel på fremmed valuta. Men, likedan som Polen, hadde Romania sitt første år med vekst i BNP, på 1%, i 1993. I perioden 1992-96 hadde Romania en gjennomsnittlig

årlig vekst i BNP på 3,2%, mot 2,9% i Tsjekkia og 0,8% i Ungarn.⁹⁹ Det japanske finanskonsernet Nomura ga denne karakteristikken av Romanias økonomi i 1994: «Det er lite lagt merke til av Vesten at Romania i fjor presterte det som høyst sannsynlig var noe av det beste i hele Øst-Europa.»¹⁰⁰

Dette betyr ikke at Romanias erfaringer skal opphøyes til en strategi som er overlegen den vei de andre landene i Øst-Europa fulgte. Siden 1989 har det rumenske folk gått gjennom større lidelser enn for eksempel polakkene måtte bære. Men erfaringene peker på to forhold. For det første: Romania hadde ingen utenlandsgjeld, og det stiller landet på samme nivå som Polen etter gjeldsettergivelsen. Og for det andre: Sjøkkterapienes krav om at landet må åpnes for de internasjonale markedskreftene utgjør iallfall ingen vidunderkur for å få i gang den økonomiske veksten igjen. Romanias vekst har jo vært sterkere enn i de to vidåpne økonomiene Ungarn og Tsjekkia.¹⁰¹

Nå er alle slike forsøk på å avgjøre om et land er en suksesshistorie på bakgrunn av vekst over noen få år håpløse.¹⁰² Den virkelige målestokken er Sachs' egen: Gir sjokkterapien høyere levestandard enn den man hadde i 1989, og i tillegg frihet og demokrati? Selvfølgelig kan man ikke vite det allerede nå. Men man kan i det minste regne seg frem til hva som vil kreves for å oppnå en høyere levestandard.

IMFs egne beregninger viser at regionens mest lovende land, Polen, vil ikke komme tilbake på 1989-nivået av levestandard før tidligst år 2010. Rollo og Stern fant at man måtte ha en årlig vekst på 10% pr. år i perioden 1994-2000 dersom regionen som helhet skulle komme tilbake til 1989-nivået av levestandard innen år 2000. Fordi andre lands økonomier også vokser, så må man vente til rundt år 2010 før landene eventuelt når tilbake til sin gamle plass på rankinglisten over BNP pr. innbygger. Dersom to av de mest utviklede landene i regionen, Polen og Ungarn, skal klare å ta igjen henholdsvis Spania og Hellas, vil det kreves en vekst tilsvarende den man så i de asiatiske tigerøkonomiene i de siste ti årene før krisen i 1997.¹⁰³

Dette er svært deprimerende beregninger. De impliserer at selv i et land med vekst, slik som Polen i overskuelig fremtid, vil befolkningen måtte vente tyve år før man kommer tilbake til den gjennomsnittlige levestandard som et kommunistisk system i krise kunne levere. Og dette under de urealistiske antagelsene om at kasinokapitalismen ikke «sprekker», at de vestlige økonomiene ikke gjennomgår noen økonomiske tilbakeslag, og at Polen ikke utsettes for noen nye tilbakeslag over vekstperioden. Situasjonen er omtrent like ille som da Polen sist prøvde seg på kapitalisme. Landet opplevde knapt noen økonomisk vekst mellom 1913 og 1939. Det står i skarp kontrast til det Sachs liker å betegne som «de førti år med ødeleggende kommunisme». I disse førti årene ble polakkenes levestandard hevet betraktelig. For land som ikke opplevde noen vekst i løpet av de første fem årene med reformer, slik som Ungarn og Bulgaria, er fremtidsutsiktene enda mørkere.

Det kan selvfølgelig tenkes at fremtiden blir veldig annerledes. Det er mulig at disse landene vil kunne slå inn på en vekstbane lik den man har sett i Kina og Sør-Korea. Men det vestlige påtrykket har vært innrettet mot å forhindre at Øst-Europa benytter seg av tigerøkonomienes strategier. Når det gjelder Sachs' andre kriterium, demokrati og frihet, er det hensiktsløst å gi seg ut på noen spekulasjoner. Man kan imidlertid være temmelig sikker på at demokratiet i Vest-Europa neppe hadde overlevd dersom befolkningen i EU-landene hadde måttet gjennomgå de samme lidelser som befolkningen i Øst-Europa har vært igjennom i 90-årene.

Momenter til en forklaring av Vestens atferd

Sachs' modell utviser noen uvante asymmetrier. Hans økonomiske teorier viste seg å være uholdbare. Derimot så han klart hvordan man kunne bruke politisk makt til å få i stand en sosial omveltning i Øst. Hans forståelse av hvordan politikken skulle iverksettes i Øst går hand i hand med en total svikt i modellen når det gjelder hvordan man skulle få de vestlige aktørene til å opptre som ønsket.

På den økonomiske siden produserte modellen et økonomisk tilbakeslag som Sachs ikke forutså. Modellen produserte en kronisk statlig finanskrise som Sachs påsto modellen ville fjerne. Hans antagelse om at statsforetakene ikke var konkurransedyktige ble motbevist av den raske eksportøkningen før sjokkterapien ble iverksatt. Sjokkterapien førte til en importorgie og skadet økonomiene i stedet for å være en spore til vekst. Investeringene sank dramatisk i stedet for å skyte i været. Den veksten man fikk, var drevet av innenlandsk konsumeterspørsel, ikke eksport. De direkte investeringene fløt inn i landene som en puslete bekk, ikke som noen flod. Men økonomiprofessorens system av «gulrot og kjepp» som ble brukt til å trekke de østeuropeiske landene inn i sjokkterapien og manipulere de politiske systemene i disse landene, var en iøynefallende suksess, iallfall i begynnelsen. Derimot nektet de vestlige aktørene å spille de roller sjokkterapien hadde tilskrevet dem, unntatt det å utøve press og å pålegge begrensninger. Kun ett unntak finnes: ettergivelsen av Polens gjeld. For de andre landene sto ikke gjeldsettergivelse på dagsordenen. De fikk heller ikke noen generell økonomisk støtte eller en radikal åpning av EUs marked for deres eksportvarer. På den annen side iverksatte de vestlige statene en rekke andre tiltak, som subsidier til egen eksport, ulike proteksjonistiske tiltak som beskyttet deres hjemmemarkeder, og subsidier til direkte investeringer utenlands. Sachs virker genuint forbauset og irritert over dette. I en artikkel kommenterer han at: «Ikke bare den russiske økonomien, men også det russiske demokratiet står i fare for å bli ødelagt av Vestens forsømmelse.»¹⁰⁴ Han betegner USAs politikk overfor Russland som den største utenrikspolitiske katastrofen på flere tiår.

Samtidig har ikke målsettingene om *økonomisk og politisk regime* i Øst-Europa, som Sachs og de vestlige regjeringene deler, vært det eneste målet for Vesten når det gjelder utviklingen i Øst-Europa etter 1990. Et annet sentralt spørsmål for EUs regjeringer har vært hvordan den internasjonale arbeidsdelingen skal reorganiseres i Europa som en helhet. USA har også vært opptatt av denne problemstillingen, men da ut i fra egne interesser. I tillegg har USA vært opptatt av å endre den politiske maktbalansen på kontinentet.

Det er også bemerkelsesverdig at Sachs ikke klarte å fatte IMF's rolle. Han beskylder IMF's talsmenn for å være toskete byråkrater som ikke er villige til noen fleksibilitet når det gjelder å dele ut tilstrekkelige midler. Men IMF kan kun være så fleksibelt som dets styre av vestlige regjeringer tillater det å være. Og, som man så under krisen i Mexico vinteren 1994-95, kan USAs regjering overtale IMF til å være svært så fleksibelt så lenge man føler at vitale interesser er truet. Uansett, IMF's rolle er fremfor alt å holde det globale finans- og valutasystem sammen, ikke å produsere stabil vekst i en eller annen periferi. Under 1990-årenes ustabile og spente situasjon på finansmarkedet var ulike «kjepper» de virkemidler IMF kunne bruke. Sachs' tro på omfattende gjeldsettergivelse for hele Øst-Europa er meget naiv, tatt i betraktning at de vestlige maktene bruker gjeldsbyrden til hundrevis av land som et instrument for å holde noenlunde orden og disiplin i det internasjonale systemet. Hans eget prosjekt for en globalisert kapitalisme i Latin-Amerika kunne knapt ha blitt realisert hvis ikke disse landenes gjeldsbyrde var blitt brukt som «kjepp» til å tvinge prosessen gjennom.

Sachs' ideer om å omforme den østeuropeiske regionen passet særdeles godt med Bush-administrasjonens politisk-økonomiske målsettinger. De gikk ut på at de land som senere ble kjent som Visegrad-landene, skulle bryte sine forbindelser med Moskva, og at disse landene skulle gjennomgå en brå overgang til kapitalisme. Sovjetunionen skulle ekskluderes fra et reorganisert Europa, mens Øst- og Sentral-Europa skulle bringes inn i den vestlige innflytelsessfære. Tyskland skulle presses til å betale regningen for en rask overgang til kapitalisme i Øst- og Sentral Europa, noe Sachs også gikk inn for. Videre skulle et program utarbeidet av IMF omforme landene til eksportorienterte tigre med billig arbeidskraft som sin konkurransefordel, og dette skulle blåse EUs Felles jordbrukspolitik i filler. Med jordbrukspolitikken i ruiner ville EUs handelsregime falle. Dette skulle føre til at mye av produksjonen i Tyskland ble flyttet østover, foruten å presse EU til å omforme sine institusjoner etter USAs ønsker og etablere et minimalt sikkerhetsnett i form av en nyliberal sone i Øst-Europa. Sachs' plan omfattet hvert eneste av disse punktene, men var mer forsiktig formulert. Dette var en plan som også passet perfekt med tankegangen i London.

Bush-administrasjonens plan ville gjøre det nødvendig å bruke NATO til å konsolidere innlemmingen av Øst- og Sentral-Europa i den vestlige sfære,

og til å sikre at USA beholdt lederrollen. EUs motstand mot USAs angrep på Den felles jordbrukspolitikken og EUs handelsregime ville få USA til å fremstå som beskytteren av de økonomiske interesser til alle land mellom Tyskland og Russland. I en slik kontekst fremstår Polen som selve den geopolitiske nøkkelen. Polen hadde også en ny elite som var sterkt orientert mot de nyliberale ideer USA forfektet, og i Polen hadde det i lang tid vært mange som var sympatisk innstilt overfor USA. Ettergivelsen av Polens gjeld blir forståelig kun i en slik politisk sammenheng.

Den franske regjeringen var ikke i stand til å øve effektiv motstand mot Washington, først og fremst fordi Bush-administrasjonens politikk ga tilstrekkelig rom for Tysklands interesser. Spesielt forankringen av Visegrad-landene til den tyske økonomien var et av Bonns viktigste mål. Straks Bonn hadde kommet overens med Moskva om Tysklands gjenforening, sluttet den tyske regjeringen å hevde sin tidligere interesse av å holde Øst-Europa og Sovjetunionen samlet. Siden 1990 har derfor EU akseptert fragmenteringen av COMECON-regionen og konsentrert seg om å etablere sitt hegemoni over Visegrad-landene, samt Romania og Bulgaria. Samtidig har EU med stort hell prøvd å svekke USAs forsøk på å bruke statene i Øst-Europa som brekkstang for å bryte ned EUs handelsregime. For USA er oppgaven nå å sikre at EUs nye østeuropeiske sfære blir brakt inn under overordnet amerikansk kontroll. Dette målet blir oppnådd gjennom utvidelsen av NATO østover.

Samtidig som det har vært uoverensstemmelser mellom EU og USA om viktige forhold ved omformingen av de østeuropeiske økonomiene, har de hatt en sterk fellesinteresse: Kommunismens død har ledet Vesten til å forsøke å utrydde all økonomisk nasjonalisme i Øst til fordel for sine egne nasjonale og kollektive interesser overfor regionen. Men dette signaliserer ikke noen ny global æra. Det er tvert imot noe temmelig gammelmodig som vi i kommunismens dager brukte å kalle imperialisme.

Bearbeidet og oversatt fra engelsk av Lars Vik og Anders Ekeland

NOTER

- * Jeg takker Perry Anderson, Laszlo Andor, Robin Blackburn og Wendy Carlin for kommentarer til og kritikk av et tidligere utkast av denne artikkelen. Det betyr selvsagt ikke nødvendigvis at deres synspunkter er sammenfallende med de som fremsettes i denne artikkelen.
- 1) Det kan imidlertid hevdes at Alice Amsden fra MIT, sammen med Jacek Kochanowicz fra Warsawa og Lance Taylor fra New School of Social Research, har levert en ødeleggende kritikk av den konsensus som rådet når det gjelder reformer. I deres bok *The Market Meets its Match*, Princeton University Press, Princeton 1994, viser de at sjokkterapiens ortodoksi ikke samsvarer med de erfaringer som er gjort i Øst-Asia.

- 2) Jeffrey Sachs: *Understanding Shock Therapy*, Social Market Foundation, New York 1994, s. 25.
- 3) Ralph Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe*, London 1990.
- 4) Jeffrey Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, MIT-Press, Cambridge, Mass. 1990.
- 5) USAs politikk rundt 1990-92 var å opprettholde en Moskva-sentrert økonomisk sone i Øst-Europa, men den skulle ikke omfatte de baltiske statene.
- 6) Jeffrey Sachs: «What is to be Done?», *The Economist*, 13.01.90.
- 7) Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, op.cit., s. 25. Sachs påpekte at utfallet ville bli noe annerledes i Jugoslavia enn i Polen da man i Jugoslavia, i stor grad, ville beholde de arbeiderstyrte bedriftene.
- 8) Det fransk-tyske forslag om å holde Sovjetunionen og Øst-Europa samlet i en frihandelsregion ble forkastet. Det franske forslaget om en europeisk bank for gjenreisning og utvikling (EBRD), innrettet mot infrastrukturutvikling i Sovjetunionen og Øst-Europa, ble vingeklippet. Man forkastet franskmennenes forslag om en alleuropeisk konføderasjon som skulle omfatte både EU og Øst-Europa. Polen, og i en periode Jugoslavia, ble flaggskipene for den alternative tilnærming til regionen.
- 9) Richard Holbrooke: «America: a European Power», *Foreign Affairs*, March-April 1995, s. 40.
- 10) En vulgarisering av sjokkterapien er å blande sammen mål og resultat avhengig av hva som passer best når en evaluerer de resultater som er oppnådd. Denne propagandistiske vulgariseringen er en av de teknikker *The Economist* benytter seg av, eksempelvis i utgaven 03.12.94 med en oversikt over østeuropeiske økonomier.
- 11) Sachs skriver den underutviklede verden, men det må være en trykkfeil. Det fremgår fra sammenhengen at Sachs mener den utviklede verden. Se *Understanding Shock Therapy*, op.cit., s. 15.
- 12) Ibid., s. 15, uthevelse i originalen.
- 13) Sachs hevder at resultatet er kapitalisme i sin alminnelighet, og at han er politisk nøytral når det gjelder hvorvidt denne kapitalismen ender opp med å ligne på den man finner i Sverige, Sør-Korea eller Chile. Denne tilsynelatende nøytraliteten blir svekket når man ser på de spesifikke argumenter han kommer med.
- 14) Sachs: «Consolidating Capitalism», *Foreign Policy*, no. 98, Spring 1995.
- 15) Når det gjelder historien til USA's proteksjonisme, jfr. f.eks. Paul Bairoch: *Economics and World History – Myths and Paradoxes*, Harvester/Wheatsheaf, London 1993, s. 32-38.
- 16) Sachs: «Consolidating Capitalism», op.cit. Han lister opp seks kjernereformer, men listen ovenfor avviker noe fra den man finner i Social Market Foundation-pamfletten *Understanding Shock Therapy*. Gitt navnet på den organisasjonen han skriver for, så dropper han kriteriet om medlemskap i de internasjonale økonomiske institusjonene. I stedet kommer introduksjonen av et sosialt sikkerhetsnett som den sjettede nøkkelreform. Av pamfletten fremgår det imidlertid at medlemskap i disse institusjonene betraktes som et sentralt moment.
- 17) Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, op.cit., s. 3
- 18) Sachs: «What is to be done?», op.cit.

- 19) De internasjonale finansinstitusjonene er et samlenavn for Det internasjonale valutafondet (IMF), Verdensbanken med dens tilknyttede organisasjoner, samt de regionale utviklingsbankene, inkludert Den europeiske utviklingsbanken. O.a.
- 20) Direkte investeringer er utenlandske investeringer i produksjonsmidler, fabrikker, datterselskaper osv. En finansinvestering, også kalt porteføljeinvestering, består i at man kjøper aksjer, obligasjoner eller andre verdipapirer. O.a.
- 21) UNCTAD: *World Employment Report 1994. Transnational Corporations, Employment and the Workplace*, New York/Geneve, 1994, s. 98.
- 22) OECD: *Integrating Emerging Markets into the International Trading System*, Paris 1994. Den formulering som brukes, er i seg selv av interesse; den er i passiv form: «De utenlandske direkte investeringer betraktes å ha en nøkkelrolle i overgangen (transition) til en markedsøkonomi.» Det sies ikke hvem som betrakter de direkte investeringene som sentrale, man må selv utlede at OECD står for dette synspunktet.
- 23) Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, op.cit., s. xii
- 24) Ibid., s. 7.
- 25) Pussig nok legger han ikke særlig stor vekt på dem i *Understanding Shock Therapy*. Han unngår totalt en offentlig diskusjon om taktikken bak kondisjonaliteten selv om dette må ha vært et av hans sentrale arbeidsområder som rådgiver til regjeringene i regionen.
- 26) Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, op.cit., p. xii
- 27) Stanislaw Gomulka ved London School of Economics er tilhenger av dette synet. Hans poeng er at vestlig støtte og ettergivelse av gjeld kun vil bidra til sløsing og uforsiktig pengebruk i Øst.
- 28) Sachs: «Beyond Bretton Woods: A New Blueprint», *Economist*, 01.10.94, s. 28.
- 29) Jeffrey Sachs: «What is to be Done?», op.cit.
- 30) Jeffrey Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, op.cit., s. 46.
- 31) Ibid., p. 32.
- 32) Han forklarer ikke hva som menes med risiko. Se «What is to be Done?», op.cit.
- 33) Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, op.cit., s. 85.
- 34) Sachs: «What is to be Done?», op.cit., s. 26
- 35) Sachs: *Poland's Jump to the Market Economy*, op.cit., s. 89.
- 36) «Big Bang, Big Adventure», *Economist*, 23.12.89.
- 37) OECD: *Integrating Emerging Market Economies into the International Trading System*, Paris 1994.
- 38) Ibid.
- 39) «Tilbudssiden» består av de enkelte foretakene. Når prisene frigis under sjokkterapien, vil de varer som virkelig er etterspurt stige i pris. De foretakene som produserer de mest etterspurte varene blir de mest lønnsomme, og dette vil fungere som et signal om å øke produksjonen, dvs. øke tilbudet. Dette var i det minste tanken bak dereguleringen av prisene. Problemet er at økt produksjon vil kreve investeringer. Uten mulighet til å finansiere disse investeringene med kreditt vil økningen i produksjonen (tilbudet) bli minimal. Derav begrepet «manglende tilbudsside-respons». O.a.

- 40) Sachs: «Reply to Jan Adam», *Economics of Planning*, vol. 26, 1993.
- 41) En opprinnelseslandsklausul går ut på at en regions varer får gunstig tilgang til et marked utenfor regionen forutsatt en maksimal (i dette tilfellet meget lav) prosentandel av verdien til de komponenter som inngår i varen er produsert i land utenfor regionen. En avtale mellom de tidligere kommunistiske statene i Sentral og Øst-Europa og EU fører til at de varer som disse landene eksporterer til EU, ikke kan inneholde særlig mange komponenter produsert i Sovjetunionen. Man får med andre ord markedsadgang til EU under forutsetning av at man bryter handelen med Sovjetunionen. O.a.
- 42) Jfr. Patrick A. Messerlin: «The Association Agreements between the EC and Central Europe: Trade Liberalization vs. Constitutional Failure?» i: J. Flemming and J. M. C. Rollo (eds.): *Trade, Payments and Adjustment in Central and Eastern Europe*, RIIA and EBRD, London 1992.
- 43) *The Economist* har fulgt denne argumentasjonslinjen ved å hevde at « ... for en stor del var disse lidelsene et arvestykke fra kommunismens dager, og ikke et produkt av kapitalismens inntreden» (03.12.94, s. 24). Naturligvis har ingen hevdet at tilbakeslaget var en konsekvens av «kapitalismens inntreden». Andre har forsøkt å benekte eksistensen av et tilbakeslag ved å hevde at statistikken ikke ga noe riktig bilde av situasjonen før sjokkterapien ble satt ut i livet.
- 44) Stanislaw Gomulka: «The Role of International Financial Institutions: The Polish and Russian Experience 1989-93», artikkel, lagt frem på Conference on the Role of International Financial Institutions in Eastern Europe, München, April 1994, s. 23.
- 45) *Economist*, «A Survey of Russia», 12.07.97, s. 5.
- 46) *Economist*, 03.12.94, s. 24.
- 47) *Economist*, 15.08.92, s. 11-12. En russer som leser disse forklaringene, bør kunne tilgis dersom han/hun får følelsen av at *The Economist* har et hatforhold til den russiske økonomien.
- 48) Studien ble utført for EU-kommisjonen. Se G. Hughes and P. Hare: «Competitiveness and Industrial Restructuring in Czechoslovakia, Hungary and Poland», i: *European Economy*, special ed. no. 2, 1991.
- 49) Dette argumentet følger i utstrakt grad Holger Schmiedling: «From Plan to Market: The Nature of the Transformation Crisis», *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 129, 1993.
- 50) Schmiedling, *ibid.*, s. 225.
- 51) Janos Kornai er en internasjonalt anerkjent ungarsk økonom som har skrevet flere sentrale bøker om østeuropeiske økonomier. Mest kjent er han for boken *The Economics of Shortage*. Kornai har blant annet preget det nå mye brukte begrepet om «harde og myke budsjettrestriksjoner». O.a.
- 52) Intervju med Garton Ash, *The Oxford International Review*, Winter 1994, s. 5.
- 53) C. Randall Henning et al., (eds.): *Reviving the European Union*, Institute for International Economics, Washington D.C., April 1994, s. 173. Samlenavnet Visegrad-landene skriver seg fra at Polen, Tsjekkia, Slovakia og Ungarn inngikk en samarbeidsavtale på et møte i Visegrad i mai 1990, den såkalte Visegrad-avtalen.
- 54) *The Economist*, «A Survey of Russia», 12.07.97, s. 5.
- 55) UNICEF: *Economies of Transition Studies. Regional Monitoring Report, 1994: Crisis in Mortality, Health and Nutrition*, Firenze 1994.

- 56) Ibid.
- 57) Amsden et al.: *The Market Meets its Match*, op.cit., s. 89.
- 58) Igjen er dette et eksempel på at Sachs hevder at det innføres en vestlig modell, mens det egentlig er snakk om en vestlig *ideologisk* modell som ikke er i samsvar med vestlig *praksis*.
- 59) Sitert i Giles Merritt: *Eastern Europe and the USSR. The Challenge of Freedom*, London 1991, s. 111
- 60) Se Amsden et al.: *The Market Meets its Match*, op.cit. OECD støttet innføringen av finansiering og forsikring av eksportkreditt via eksportkreditt-byråer (ECAS), og under forutsetning av at de ville følge OECDs «Arrangement on Guidelines for Officially Supported Export Credit». OECD forklarte dette med at: «... landene i regionen er på samme nivå som andre OECD land, og det vil dermed ikke virke handelsvridende.» Dette er ikke korrekt da mange vestlige land ikke følger disse retningslinjene. I 1994 hadde flere østeuropeiske land etablert ECAS, men som OECD forklarer lakonisk, de har ikke fungert fordi: «finansieringen har vært begrenset». Jfr. OECD: *Integrating Emerging Market Economies into the International Trading System*, Paris 1994.
- 61) For en dyptpløyende analyse av de europeiske avtalenes handelsmessige effekter, se Patrick A. Messerlin: «The Association Agreements between the EC and Central Europe: Trade Liberalization vs Constitutional Failure?» i Flemming and Rollo (eds.): *Trade, Payments and Adjustment in Central and Eastern Europe*, op.cit.
- 62) Ibid.
- 63) I 1993, året etter at avtalen ble satt ut i livet, hadde Ungarns matvare- og jordbruksekspert til EU falt med 28%, Polens med 12%. Se OECD: *Agricultural Policies, Markets and Trade. Monitoring and Outlook 1994*, Paris 1994.
- 64) Stanislaw Gomulka: *The Role of International Financial Institutions*, op.cit.
- 65) Sachs: *Understanding Shock Therapy*, op.cit., s. 26.
- 66) See R. Vintrova: «The General Recession and The Structural Adaptation Crisis», *East European Economics*, vol. 13, no. 3, 1993.
- 67) Ibid., s. 83.
- 68) J. C. Brada, I. Singh og A. Torok: «Firms Afloat and Firms Adrift: Hungarian Industry and the Economic Transition», *Eastern European Economics*, Jan.-Feb. 1994.
- 69) Vintrova: «The General Recession ...», op.cit.
- 70) Brada et al.: «Firms Afloat ...», op.cit.
- 71) For en nyttig oppsummering av de vestlige regjeringenes syn, se OECD: *Integrating Emerging Market Economies into the International Trading System*, op.cit.
- 72) I septembeer 1990 ble også Bulgaria, Tsjekkoslovakia, Jugoslavia og Øst-Tyskland innlemmet i PHARE-programmet. Øst-Tysklands medlemskap opphørte ved gjenforeningen med Vest-Tyskland. Støtte til Jugoslavia ble suspendert i 1991, men fortsatte i form av humanitær støtte til Bosnia-Hersegovina og Makedonia. De baltiske statene og Albania ble medlemmer av programmet i slutten av 1991.
- 73) Artikkel 3, andre punktum i PHARE-forskriftene.
- 74) Portes, i: C. Randall Hanning et al. (eds.): *Reviving the European Union*, op.cit.

- 75) Revisorenes årsrapport for 1990, *Official Journal*, 13.12.91. Plantevernmidler gitt til Albania som støtte under PHARE-programmet ble av EU-parlamentet i mars 1994 erklært å ha omfattet eksport av giftig avfall. Parlamentet ba om at støtten ble trukket tilbake umiddelbart og ba Kommisjonen om å fremlegge en rapport om PHARE-støtten generelt og jordbruksstøtten spesielt. Se *Proceedings of the European Community*, 11.03.94; og *Bulletin of the European Community*, Mars 1994. Parlamentet ønsket også å vite om Kommisjonen hadde fått bekreftet at Albania hadde et behov for jordbrukskjemikalier.
- 76) Revisorenes årsrapport for 1992, *Official Journal*, 16.11.93, s. 185.
- 77) Parlamentet vedtok en resolusjon angående disse forholdene den 18 januar 1994. Se *Official Journal*, C 61, 14.02.94, og *Bulletin of the European Union*, 1994.
- 78) Revisorenes Rapport 1991, *Official Journal*, 15.12.92, s. 216.
- 79) *Ibid.*, s. 218.
- 80) UNCTAD: *World Investment Report 1994*, Geneve/New York, 1994.
- 81) I moderne finansmarkeder finner man finansinstrumenter, såkalte derivater, som gjør det mulig å spekulere i at avkastningen på en investering er høyst usikker, og at den ikke bare vil gi en tilstrekkelig høy avkastning. De spekulative investorene «kjøper risikoen», pensjonsfondene kvitter seg med den ved å «selge» den til spekulantene. Pensjonsfondene får en moderat, sikker avkastning. Spekulantene kan få enorme tap eller fortjenester. Risikable østeuropeiske verdipapirer kan dermed være svært attraktive, nettopp fordi de er så usikre. Jfr. for øvrig avsnittet om derivater i Rune Skarsteins artikkel «Globaliseringens politiske økonomi» i dette heftet av *Vardøger*. O.a.
- 82) *The Economist*, 08.01.94, s. 18
- 83) Anthony Robinson: «An Awesome Task», *Financial Times*, 13.01.92.
- 84) UNCTAD: *World Investment Report 1994*, op.cit., s. 100.
- 85) Denne informasjonen om Skoda er basert på Dean Calbreath: «Together Forever?», *Business Central Europe*, March 1995, s. 7-10.
- 86) *Ibid.*
- 87) *Ibid.*, s. 8.
- 88) Kevin Done: «Shock of the Free Market», *Financial Times*, 02.06.95, s. ix.
- 89) Se UNCTAD: *World Investment Report 1994*, op.cit., s. 106.
- 90) Kun 19 av de 65 foretakene som ble privatisert av Polens Privatiseringsministerium, ble kjøpt av polske foretak. Se *Privatization in Poland*, Information Centre at the Ministry of Privatisation, Warsaw, June 1993.
- 91) UNCTAD: *World Investment Report 1994*, s. 106.
- 92) *Ibid.*, s.100.
- 93) Bankene i Vesten ser ikke bare på om et foretak teknisk sett er konkurs, de ser også på foretakets potensielle inntjeningsevne. Banken vil kunne reforhandle lånene med foretaket dersom framtidig inntjeningsevne er høy. I norsk lov er dette formalisert. Forbigående betalingsvansker kan ikke alene regnes som grunnlag for konkurs. O.a.
- 94) World Bank: *Enterprise and Financial Sector Adjustment Loan to Poland*, Washington D.C., 1993. Sitert i Amsden et al.: *The Market meets its Match*, op.cit., s. 124.

- 95) Unntaket er Tsjekia hvor utgiftene til helse økte i 1993 som en følge av beslutningen om å privatisere helseforsikringene. Se *The Economist*, 28.05.94, s. 48 for en entusiastisk artikkel om denne privatiseringen.
- 96) Statsminister Horn ba, via private kanaler, kanslerene Kohl og Vranitsky om støtte for å motstå dette kravet. De svarte med å kreve at han måtte imøtekomme kravet fullt ut.
- 97) *The Economist*, 01.05.93, s. 14.
- 98) Jfr. European Bank for Reconstruction and Development: *Transition Report 1994*; og OECD: *Economic Outlook*, No. 61, June 1997, s. A-4.
- 99) Virginia Marsh and Kevine Done: «Unexpected Degree of Financial Stability», *Financial Times*, 25.05.95, s. 33; *Comisia Nationala de Statistica*, Bucuresti, February 1997; European Bank for Reconstruction and Development: *Transition Report 1994*, og OECD: *Economic Outlook*, No. 61, June 1997, s. A-4.
- 100) Sitert av March and Done, *ibid*.
- 101) Jfr. også Josef Poeschl: *The Czech Economy: Internal and External Developments since 1989 and Future Options*, The Vienna Institute for Comparative Economic Studies, January 1994.
- 102) Enda mer håpløse er de forsøk *The Economist* gjør på å bruke tall om budsjettunderskuddet til å fremstille enkelte østeuropeiske lands økonomier som sunnere enn de økonomiene man finner i Vest.
- 103) J. M. C. Rollo and J. Stern: «Growth and Trade Prospects for Central and Eastern Europe», *The World Economy*, no. 199. Deres beregninger viser at: «Vekst over hele perioden 1988-2010, selv i et optimistisk scenario, trolig ikke vil lede til noen betydelig forbedring av Øst-Europas relative levestandard.»
- 104) Sachs: «Consolidating Capitalism», *op.cit.*, s.60

Kristen Nordhaug

FINANSKRISA I ASIA: INNLEDNING TIL WADE OG VENEROSO *

Våren 1997 begynte spekulasjoner mot og flukt fra den thailandske baht i forventning om et framtidig kursfall. Da de transnasjonale investorene «oppdaget» at også andre land i regionen hadde store mengder kortsiktig gjeld og begrensede valutareserver, gled baht-krisa over i en regional krise i Øst- og Sørøst-Asia med onde sirkler av valutakursfall, økt utenlandsgjeld og finansiell kollaps. Med krisa følger massearbeidsløshet og fallende levestandard. I Indonesia truer hungersnød, siden landet er rammet av uår i jordbruket samtidig som prisene på importerte matvarer har økt kraftig målt i innenlandsk valuta. Endelig er det fare for at krisa skal spre seg i regionen og globalt.

Blant de hardest rammede landene er Thailand, Indonesia, Malaysia og Sør-Korea. Alle disse landene hadde liberalisert finanssektoren i 1990-årene. Det var særlig fatalt at de deregulerte finansbevegelser på tvers av landegrensene. Tidlig i 1990-årene mottok landene store mengder utenlandsk kapital i form av lån og porteføljeinvesteringer.¹ I neste omgang trakk investorer (både utenlandske og hjemlige) ut kapital i et så stort omfang at det ble vanskelig å få refinansiert gjelden som var blitt bygget opp, samt å opprettholde valutakursene.

Problemene oppsto i privat sektor etter en finansiell deregulering. Men i omtaler av krisa fokuseres det mer på statlig overregulering og korrumpert «kompiskapitalisme» (engelsk *crony capitalism*) enn overdreven deregulering. Den «ortodokse» løsningen som anbefales av Det internasjonale valutafondet (IMF), er ytterligere liberalisering sammen med institusjonelle reformer og skjerpede kontrollrutiner for finansinstitusjonene.

Thailand, Indonesia og Sør-Korea har måttet bite i det sure eplet og søke om store kreditter administrert av IMF som krever innstrammingspolitikk og liberale økonomiske reformer som motytelse. IMF, Verdensbanken, Den asiatiske utviklingsbanken og en rekke nasjonale regjeringer har hittil garantert krisekreditter inntil 17 milliarder dollar til Thailand, 43 milliarder til Indonesia og 57 milliarder til Sør-Korea. Om disse beløpene faktisk blir lånt ut gjenstår å se. Kredittene blir frigitt i mindre porsjoner for å disiplinere landene til å gjennomføre reformer, og eventuelle kreditter fra de nasjonale regjeringene må først ratifiseres av nasjonalforsamlingene.

IMF krever tiltak for å fremme eksport og redusere import, offentlig sparing og høynet rente. I tillegg forlanger Valutafondet dereguleringer, særlig innen finanssektoren. Dereguleringene inkluderer også økte rettigheter til utenlandske finansinstitusjoner til å kjøpe opp selskaper og finansinstitusjoner; de forgjeldete

nasjonale økonomiene skal revitaliseres gjennom tilførsel av «frisk» utenlandsk kapital. Wade og Venoroso ser dette som en spiker i likkista på den tidligere suksessrike «østasiatiske utviklingsmodellen» med høy gjeldsgrad i privat sektor, sterk statlig intervensjon i markedet, statlig kontroll over finansinstitusjoner og sterke begrensninger på finansbevegelser over landegrensner. Denne analysen av «en utviklingsstat for fall» passer bedre for Sør-Korea enn for de sørøstasiatiske landene. Jeg skal derfor se nærmere på nasjonale utviklingsstrategier og kriseforløp i Sør-Korea, Thailand og Indonesia, før jeg drøfter mer overordnede regionale og globale sider ved krisa.

Sør-Korea

I Sør-Korea begynte industrialisering og produksjonshevninger i jordbruket under det japanske koloniveldet (1910-1945). 1950-årene var preget av proteksjonistisk hjemmemarkedsorientert industrialisering (imports substitusjon) og utjevne jordreformer, mens landets store handelsunderskudd ble dekket gjennom bistand fra USA. Deretter fulgte eksportledet industrialisering i 1960-årene, mens omfanget av statlig intervensjon og beskyttelse av hjemmemarkeder fortsatte å være høyt. Banksektoren var statseid, og staten kanaliserte billig kreditt gjennom bankene til de koreanske store selskapsgruppene, *chaebolene*, som ble dypt forgjeldet. Samtidig ble det satt krav til at foretakene økte eksporten, reduserte produksjonskostnader, hevet produktkvalitet, etc.

Sør-Koreas industrielle eksport i 1960-årene besto av arbeidsintensiv og lite teknologisk krevende produksjon som tekstiler og enkel konsumelektronikk. Utover i 1970- og 1980-årene skjedde det en sterk teknologisk oppgradering med økt produksjon og eksport av kjemikalier, metall, maskiner, skip, biler og stadig mer avanserte former for elektronikk.

For markedsliberale kritikere er gjeldskrisa i Sør-Korea en følge av sterk statlig kontroll, tette og korrupte forbindelser mellom stat og selskaper, feilslått statlig dirigering av kreditt og en høy gjeldsgrad. Her kan de vise til Sør-Koreas forhistorie med statlig kontroll og høy forgjeldingsgrad blant chaeboler med tilgang på subsidiert kreditt fra de statskontrollerte bankene. Når det gjelder korrupsjon, har rettsundersøkelser vist at de tidligere presidentene Chun Doo Hwan (1980-88) og Roh Tae Woo (1988-93) sikret seg henholdsvis 900 og 600 millioner dollar «i politiske bidrag», hovedsakelig fra chaebolene.² Det er lite som tyder på et tilsvarende omfang av korrupsjon og politisk selvberikelse under Kim Yong Sam, som satt som president da krisa startet. Den statlige kontrollen over bankene og øvrig økonomi var da også mindre enn i 1980-årene. Likevel hevder kritikerne at det gamle systemet hang igjen og la grunnlaget for fadesen. Her vises det blant annet til «Hanbo-skandalen». Til tross for dårlige forutsetninger fikk Hanbo-gruppen lisens og politisk støttede høye lån til et stålverk, mens andre og bedre kvalifiserte chaeboler ble nektet lisens. Stålverket

gikk konkurs i januar 1997. Flere nære medarbeidere av Kim Yong Sam, inklusive hans egen sønn, er blitt dømt for å ha mottatt bestikkelser fra Hanbo.

Wade og Veneroso argumenterer derimot for at det koreanske systemet tidligere fungerte utmerket med høy gjeld. Gjennom låneopptak mobiliserte selskapene store mengder sparing fra husholdene som ble formidlet av banker under statlig kontroll. Men dette forutsatte at det koreanske finanssystemet var skjermet fra det destabiliserende internasjonale finanssystemet med raske bevegelser av kortsiktig kapital over landegrensene og at et kompetent økonomisk byråkrati koordinerte finansstrømmene. Hvis finanssystemet ble deregulert og det økonomiske byråkratiet ble svekket, kunne Sør-Korea bli en tikkende gjeldsbombe. Dette skjedde under Kim Yong Sams presidentperiode fra 1993.

Tidlig i 1990-årene skjedde det en deregulering av finanssystemet som skjøt fart fra 1993. Chaebolene fikk tillatelse til å ha majoritetseie i mindre regionale banker (men ikke i de store nasjonale bankene), slik at de fikk kontroll over egne banker og reguleringene av utenlandske lån ble myket opp. Dermed ble chaebolene langt mer uavhengige av staten enn tidligere, siden de nå hadde tilgang til ikke-statlige kilder til kreditt. Utenlandske låneopptak skjøt i været stimulert av forskjellene mellom et høyt innenlandsk og et lavt internasjonalt rentenivå. I følge myndighetenes tall steg utenlandsgjelden fra 44 milliarder dollar i 1993 til 120 milliarder i september 1997. En stor andel av disse lånene var kortsiktige med forfallstid under ett år.³

«Det økonomiske planleggingsrådet» som tidligere hadde vært førende i Sør-Koreas økonomiske politikk, ble i 1993 slått sammen med Finansdepartementet i et Departement for Finans og Økonomi. Regjeringen ga nå avkall på å koordinere investeringer, noe som førte til overinvesteringer, fallende priser, lav kapasitetsutnyttelse samt økt forgjelding innen ledende industrigreiner som halvledere, biler, petrokjemisk industri og skipsbygging. Svekkelsen av det økonomiske planbyråkratiet la også grunnlaget for tvilsomme former for «kompiskapitalisme» innen områder der statlige reguleringer hang igjen av den typen man så i «Hanbo-skandalen». Ha-Joon Chang hevder at favoriseringen av Hanbo var forskjellig fra det tidligere systemet med «politiske bidrag» der regjeringen favoriserte chaebolene over små og middels store foretak, men ikke gjorde forskjell mellom chaeboler.⁴

Konkursen til Hanbo Jern og Stål i januar 1997 innledet en serie konkurser blant koreanske chaeboler. Långiverne opplevde nå at staten ikke nødvendigvis garanterte for chaebolenes underskudd. Regjeringens ubesluttsomhet etter konkursen til Kia Automobil i juli 1997 svekket for alvor tilliten.⁵ Utover høsten begynte utenlandske kreditorer å innstille lån til sørkoreanske selskaper, og spekulasjonene mot wonen tiltok. Med fallet i kursen steg Sør-Koreas utenlandsgjeld.

Under den kalde krigen hadde Sør-Korea dratt nytte av sin viktige militære posisjon. Da Sør-Korea ble rammet av en gjeldskrise i begynnelsen av 1980-årene, ble Japan presset av USA til å gi en større bilateral kreditt. Begrunnelsen

var Sør-Koreas viktige rolle i forsvaret av Japan. I 1997 måtte det nybakte OECD-landet derimot tåle samme behandling som et hvilket som helst annet forgjeldet utviklingsland. Seouls bønnen til Washington og Tokyo om en bilateral kreditt ble avslått, og den 22. november måtte regjeringen henvende seg til IMF.⁶

For en nærmere redegjørelse om vilkårene for IMF's kreditt til Sør-Korea henviser jeg til Wade og Venoroso. Det er imidlertid verdt å merke seg at den sørkoreanske regjeringen har vist seg svært medgjørlig overfor IMF's krav, inklusive kravene om å åpne opp for utenlandske direkte investeringer og eierskap. Utenlandske investorer er nå i ferd med å ta godt for seg i det koreanske «brannsalget».⁷

Forøvrig har Sør-Korea oppnådd en avtale om refinansiering av den mest kritiske utenlandsgjelden som truet med å kjøre landet konkurs. De store aktørene blant de utenlandske kreditorene og de koreanske skyldnerne er blitt enige om refinansiering av rundt 22 milliarder av Sør-Koreas kortsiktige gjeld, og forfallstida for omlag 80% av denne gjelden er utvidet til to eller tre år.⁸ Med dette har Sør-Koreas økonomi fått et lite pusterom overfor utlandet selv om gjelden ikke forsvinner. Innenlands står det igjen et gjeldsberg anslått til 300 milliarder dollar, hvorav det meste er kortsiktig gjeld, mens IMF's tøffe krav om et høyt rentenivå og en høyere andel egenkapital for finansinstitusjoner forverrer situasjonen.⁹

Krisa og den påfølgende IMF-pakken kan ha gitt banesåret til Sør-Koreas gamle korporativisme med tette bånd mellom stat og selskaper, høy grad av statlig kontroll over selskapene, lavt omfang av utenlandske investeringer og eierskap og politisk eksklusjon av arbeiderklassen. Men det er mulig at den åpner for nye typer sosial korporativisme mellom næringsliv, fagbevegelse og stat. Som i Skandinavia i 1930-årene oppstår denne typen trepartsforhandlinger i en krisesituasjon forbundet med storstilte konkurser og massearbeidsløshet. Bakgrunnen for en slik styrking av den organiserte arbeiderklassen er ironisk nok IMF's krav om økt «fleksibilitet» på arbeidsmarkedet. Dette innebærer at det sterke oppsigelsesvernet i den koreanske lovgivningen blir fjernet, noe som Kim Yong Sam forsøkte, men måtte utsette. Den nye presidenten Kim Dae Jung har tatt initiativet til trepartsforhandlinger mellom regjering, representanter for chaebolene og fagforeninger. Det er oppnådd enighet om å avvikle oppsigelsesvernet. Motytelsen er en forsinket demokratisering av retten til faglig organisering blant offentlig ansatte, tillatelse for fagforeninger til å danne politiske partier, samt et statlig fond til arbeidsløshetsstøtte. I neste omgang er skytset blitt rettet mot de koreanske chaebolene. Regjering og fagbevegelse krever nå at chaebolene skal gjennomføre omfattende reformer.¹⁰

Thailand

Første generasjon av østasiatiske nyindustrialiserende land inkluderer Sør-Korea og Taiwan. De sørøstasiatiske andregenerasjonslandene Thailand, Malaysia og Indonesia hadde større forekomster av naturressurser enn førstegenerasjonen og kunne i sterkere grad basere seg på eksport av mineraler og råvarer. Mens førstegenerasjonen startet med industriell eksport i stort omfang i 1960-årene, kom ikke gjennombruddet for industrieksport i den sørøstasiatiske andregenerasjonen før i 1980-årene. Landene ble da rammet av fallende priser på råvareeksporten og la om den økonomiske politikken mot satsing på industriell eksport utover i tiåret.

De sørøstasiatiske landene hadde heller ikke like gode institusjonelle betingelser for industrialisering som førstegenerasjonen. Jordbruket var mindre kommersialisert, og det var en mer ujevn fordeling, særlig mellom by og land. Den industrielle hjemmebasen var gjennomgående svakere siden et primitivt jordbruk med et lavt inntektsnivå ga lite grunnlag for ringvirkninger mellom jordbruk og industri. Landene hadde også et relativt lavt utdanningsnivå.¹¹ Statsapparatene var gjennomgående mindre effektive enn i førstegenerasjonen. Imidlertid hadde især Thailand et sterkt og uavhengig makroøkonomisk byråkrati til å administrere pengepolitikk og offentlig budsjett og et godt utbygd privat banksystem.

De svake hjemlige forutsetningene for industrialisering ble kompensert med utenlandsk kapital og teknologi. Fra midten av 1980-årene opplevde Thailand sammen med Malaysia og Indonesia en sterk vekst drevet fram av direkte utenlandske investeringer, særlig fra japanske selskaper. Disse investeringene gikk nå i stor grad til bearbeidende industri.¹²

Tidlig i 1990-årene begynte de japanske direkte investeringene i Sørøst-Asia å avta. Thailand reagerte med nye metoder for å tiltrekke utenlandsk lånekapital, metoder som ble kopiert av Filippinene, Malaysia og Indonesia. Finanssektoren og finansielle transaksjoner på tvers av landegrensene ble liberalisert, og det innenlandske rentenivået ble holdt høyere enn det internasjonale for å tiltrekke utenlandsk lånekapital og porteføljeinvesteringer. Valutakursene ble bundet til den amerikanske dollaren (gjennom en fast kurs med begrenset slingringsmonn for avvik) som garanti for utenlandske investorer. Tidspunktet var gunstig, siden investeringsmulighetene var dårlige i Japan og Europa. Store mengder utenlandsk kapital strømmet inn.¹³ Den nye kapitalstrømmen var forskjellig fra den foregående i en viktig forstand. Den var ikke lenger dominert av langsiktige direkte investeringer i realverdier, men av «lettflytende» pengekapi tal som like fort kunne flyte ut som inn. Thailand hadde i stor grad kopiert Mexicos penge- og valutapolitikk. Finanskrisa i Mexico 1994-95 ga et forvarsel om farene ved en slik strategi.

Den totale mengden av utenlandske lån til Thailand vokste fra noe i underkant av 40 milliarder dollar i 1992 til 80 milliarder i august 1997. En stadig

større andel av disse lånene var kortsiktige med innløsningsstid under ett år og høye renter. Thailandske kredittinstitusjoner dro nytte av differansen mellom en lav internasjonal rente (6-8%) og en høy nasjonal rente (14-20%) og lånte videre til investeringsprosjekter eller investerte selv.

I Sør-Korea gikk de utenlandske lånene i stor grad til industrisektoren. I Thailand gikk det meste til spekulasjon i fast eiendom der mulighetene for en høy avkastning på kortsiktige investeringer var best.¹⁴ Eiendomsprisene ble drevet høyt opp for så å synke fra 1996. Dermed ble sikkerheten til lån basert på fast eiendom sterkt redusert.

I Sør-Korea ble det statlige økonomiske planbyråkratiet svekket forut for krisa. Thailand hadde i liten grad noe slikt økonomisk byråkrati orientert mot systematisk planlegging av industriutvikling; derimot hadde sentralbanken og andre makroøkonomiske styringsorganer tradisjonelt vært sterke og uavhengige. Sentralbankens autonomi ble svekket i 1988 og 1993. I 1996 satte regjeringen inn sine egne kandidater i Sentralbanken, Finansdepartementet og andre kjerneposter i byråkratiet. Både Sentralbanken og Finansdepartementet ble involvert i et forsøk på å berge den konkurstruede Bangkok Handelsbank som hadde gitt lån med utilstrekkelig sikkerhet til selskaper eid av bankens egne toppfolk og politiske eliter. Da dette ble kjent, skapte det stor oppstand i offentligheten, mens investorene begynte å ta en nærmere kikk på situasjonen i Thailand.¹⁵

I følge Jonathan Fuerbringer i *New York Times* ble baht-krisa utløst av en antydning fra den japanske sentralbanken våren 1997 om at den overveide å heve rentenivået for å styrke yenen. Dette alarmerte internasjonale investorer som hadde tatt opp lån i yen og lånt ut videre i Thailand. Den varslede rentehevingen i Japan ble aldri gjennomført, men snøballen var allerede begynt å rulle med en større flukt av investorer bort fra valutabeholdninger og verdipapirer i baht.¹⁶

Den thailandske regjeringen svarte med rentehevinger for å forsvare valutaen. Det høye rentenivået forsterket i sin tur gjeldsproblemene i finanssektoren. Det ble stadig klarere at Thailands finansselskaper var overeksponert i eiendomsmarkedet. Det ble forsøkt med reformer gjennom fusjoner av banker og finansselskaper og ved en gradvis overgang til flytende kurser gjennom mindre devalueringer, men disse reformforsøkene ble forsinket av politiske eliter med økonomiske interesser i status quo. Når regjeringen omsider handlet i slutten av juni og begynnelsen av juli 1997, var det for sent. Tilliten i markedet var rokket og kursen på bahten raste nedover. I august måtte Thailand henvende seg til IMF som blant annet krevde suspensjon av 42 av 75 finansselskaper.¹⁷

Krisa førte til et regjeringsskifte i Thailand. Den nye regjeringskoalisjonen ledet av Chuan Leekpai fra det Demokratiske Partiet går for å være både handlekraftig og samarbeidsvillig overfor IMF, men krisa ruller uansett videre. I desember 1997 ble 56 finansselskaper lagt ned for godt. Dette rammet industrien, siden finansselskapene har vært den viktigste kilden til konsumkreditt og til finansiering av småforetak. Flere av de gjenværende bankene og

finansselskapene vil sannsynligvis rammes etterhvert. Det forventes at antallet arbeidsledige i Thailand vil stige fra omlag 800000 før krisa til rundt 2 millioner ved midten av 1998 og over 3 millioner ved slutten av 1999. Regjeringen har reagert med utvisninger av illegale fremmedarbeidere, og forsøker på sin side å øke antallet thailandske migrantarbeidere.¹⁸ De utenlandske investorene venter foreløpig med å kjøpe seg inn i Thailands finansinstitusjoner til støvet har lagt seg.¹⁹

Indonesia

I Indonesia står IMF overfor en langt mer gjenstridig motpart enn i Sør-Korea og Thailand. Indonesias president, Suharto, kom til makten ved et militærkupp i 1965, under påskudd av å forhindre et kommunistisk kupp. Det nye regimet gjennomførte systematiske massedrap av kommunister og andre på venstresida. Landet fikk økonomisk støtte fra USA som var tilfreds med et sterkt anti-kommunistisk regime i et tidligere «upålitelig» land. Under den tidligere presidenten Sukarno hadde den økonomiske politikken vært preget av sterk økonomisk nasjonalisme. Under Suharto skiftet den til en selektiv åpning for utenlandske investeringer og begrenset handelsliberalisering, mens det makro-økonomiske styringsapparatet ble styrket. I perioden 1973-82 økte landets oljeinntekter, og den økonomiske politikken ble igjen mer nasjonalistisk med økt statlig eierskap og begrensninger av utenlandsk eie og investeringer. I 1982 ble det etablert et system med importmonopoler for statseide selskaper og for private selskaper med gode politiske forbindelser.

I perioden fra 1982 til 1986 falt oljeprisene, og Indonesias eksport og statsinntekter ble sterkt rammet. Dette ga støtet til en ny runde med åpning av økonomien for utenlandske investorer og sterkere satsning på private investeringer. Imidlertid var privat kapital fortsatt avhengig av statlige forbindelser. Storkapitalen i landet hadde tette allianser til Suharto, hans familie og allierte. I slutten av 1980-årene økte strømmen av utenlandske direkte investeringer, mens omfanget av utenlandske lån og portfolioinvesteringer økte utover i 1990-årene. Med dette steg også Indonesias utenlandsgjeld kraftig, særlig i den private sektoren.²⁰

Sammenliknet med Thailand og Sør-Korea hadde Indonesia et beskjedent underskudd på betalingsbalansen og relativt lite bankgjeld.²¹ Likevel startet spekulasjonen mot den indonesiske rupiahen fra juli 1997. Sentralbanken oppga å forsvare fastkursen i august. I september 1997 varslet myndighetene en rekke tiltak for å styrke tilliten til indonesisk økonomi og rupiahen, deriblant reduksjon av offentlige utgifter, utsettelse av diverse «mega-prosjekter» innen infrastruktur, liberalisering av handel og investeringer, samt bankreformer. Dette stabiliserte situasjonen inntil slutten av september da rupiahen igjen begynte å falle. I oktober innledet Indonesia forhandlinger med IMF og Verdensbanken.²²

I oktober/november ble det satt sammen en IMF-pakke med garanti av krisekreditter til Indonesia, mens indonesiske myndigheter ble avkrevd reformer innen penge- og fiskalpolitikk, restruktureringer i finanssektoren og en fortsettelse av de pågående dereguleringene og handelsreformene. Men regjeringen unnlot å gjennomføre en rekke reformer som gikk på tvers av etablerte interesser.

I november 1997 ble 16 insolvente banker stengt i samsvar med Valutafondets krav, deriblant en bank eid av en sønn av presidenten. Men sønnen overførte simpelthen bankens aktivaposter til en annen bank og fortsatte å drive som før. De kostbare infrastrukturprosjektene som var blitt lagt på is i september, fortsatte fra november – i stor grad med Suhartos familie og nære allierte som økonomiske interessenter.²³ I en lekket intern rapport fra IMF innrømmes det at stengningen av banker fungerte uheldig. Innskyterne reagerte med å trekke ut innskudd fra andre private banker da de forventet ytterligere nedleggelse. Indonesias sentralbank pumpet deretter store mengder kapital inn i disse bankene for å holde dem gående. Dette virket inflasjonsdrivende og svekket valutakursen.²⁴

I desember 1997 ble det publisert tall som viste at Indonesias kortsiktige gjeld var høyere enn tidligere antatt, og det gikk rykter om at presidenten var alvorlig syk med påfølgende fare for en politisk arvefølgekrise. I januar 1998 la myndighetene fram et statsbudsjett basert på en urealistisk høy valutakurs. Rykter om at B. J. Habibie – en «teknokrat» uten støtte i hæren – ville bli utnevnt til visepresident, uroet investorene. Valuta og aksjemarked gikk nå inn i fritt fall og foretakssektoren var teknisk sett konkurs.²⁵

I januar 1998 økte IMF og USA presset på den indonesiske regjeringen for å få fortløp i reformene og stramme inn budsjettet. Regjeringen forsøkte å styrke tilliten til økonomien ved å vise villighet til å innfri Valutafondets krav. En ny avtale ble inngått med IMF 15. januar. Et bilde viste Suharto som undertegnet avtalen, mens Valutafondets direktør Michel Camdessus sto og så på med korslagte armer. Lederen for «verdensborgerskapets eksekutivkomité» lot til å ha kontrollen.

I avtalen forpliktet den indonesiske regjeringen seg til å gi sentralbanken større uavhengighet, gjennomføre bankreformer, fjerne en rekke statlige og private monopoler knyttet til presidentens familie og allierte og avvikle subsidier på brensel, drivstoff og matvarer. Men rupiahen fortsatte å falle og gjemselsleken mellom IMF og Suhartos indre sirkel vedvarte. Monopoler og karteller ble formelt lagt ned, for så å dukke opp igjen i ny forkledning, og det var lite som tydet på at regjeringen vil holde seg innenfor de nye budsjetttrammene på ett prosent underskudd, blant annet fordi den var uvillig til å gi opp import-subsidier.²⁶

Den største hodepinen for IMF var Suhartos sterke interesse i et forslag om å binde rupiahen til en høy fast kurs med sikkerhet i Indonesias valutareserver (sannsynligvis i dollar), uten å forberede dette med økonomiske reformer. IMF

fryktet at «mirakelkuren» ville slå feil og at bunnen da ville gå ut av Indonesias økonomi. Det later til at Suharto har gitt opp disse planene. Underveis rakk han imidlertid å erstatte en sentralbanksjef som satte seg imot planene med sin egen lojale mann, på tvers av IMF's krav om en uavhengig sentralbankledelse.²⁷ Det er også mulig at Suharto brukte «trusselen» om en rigid fastkurspolitikk, sammen med velregisserte «hungeropptøyer» mot etniske kinesere som kontrollerer mye av Indonesias matvarehandel, som et forhandlingskort for å presse Valutafondet til å jenne på kravene om å fjerne subsidier på matvarer og brensel.²⁸

IMF utsatte utbetalingen av en ny kreditt, opprinnelig berammet til 15. mars, for å øke presset på Suharto. Kreditten ble frigitt etter at en ny avtale ble inngått 10. april. Her forplikter regjeringen seg til å gjennomføre en serie reformer i henhold til en detaljert tidsplan. Reformene omfatter blant annet avvikling av begrensninger på utenlandsk eie, utnevning av utenlandske «rådgivere» til sentralbanken, revisjoner av konkurslover, tiltak for å hjelpe selskaper til å betale utenlandsgjeld, salg av statsobligasjoner for å finansiere de kostbare redningsoperasjonene overfor bankene, anti-monopollover, en plan for privatisering av navngitte statlige selskaper og fjerning av subsidier på en rekke matvarer. Indonesia har imidlertid fått en relativt lang frist til å gjennomføre de mer sensitive reformene.²⁹ Det er for tidlig å si om IMF's «målstyring» vil fungere. La meg likevel komme med noen prinsipielle betraktninger om problemene Indonesia og IMF står ovenfor.

Indonesias utenlandsgjeld er mer «desentralisert», med flere långivere og låntakere enn i Thailand og Sør-Korea. Dette gjør det vanskeligere med en sentralisert reforhandling av gjelden som Sør-Korea har gjennomført, og Thailand er godt i gang med.³⁰ Indonesia mangler også korporative politiske institusjoner som kan koordinere stat, næringsliv og arbeiderbevegelse i et krisesamarbeid som i Sør-Korea. Statlig undertrykkelse har hindret dannelsen av interesseorganisasjoner som kan fungere i et slikt samarbeid.³¹

Den autoritære staten begrenser også IMF's muligheter til å tvinge gjennom nyliberale reformer. Suharto og IMF er involvert i et «chicken race» der Suharto ønsker støtte til å stabilisere valutaen uten videre innblanding i familiebedriften Indonesia A/S, mens IMF vil gjennomføre dyptgripende liberale reformer rettet mot «kompiskapitalismen» som det indonesiske regimet er fundert på. Suharto har sterke kort på hånda fordi det er vanskelig å tenke seg noe politisk alternativ til ham. Opposisjonen i Indonesia er kraftig svekket etter flere tiår med hard undertrykking, og hæren later til å være lojal overfor Suharto. Dette begrenser mulighetene for IMF til å presse Suharto. Valutafondet kan tvinge gjennom mindre reformer ved å holde tilbake kreditter, men ikke den typen liberalistisk økonomisk revolusjon det ønsker. Om krisa forverrer seg og Suharto setter hardt mot hardt, står valget mellom å frigi kreditten og akseptere fortsatt kompiskapitalisme, eller å risikere økonomisk, sosialt og politisk kaos.³² Min gjetning er at Camdessus da vil skjære tenner, men gi betingelsesløs støtte.

Fordypning av krisa regionalt og globalt?

Devalueringene skulle i prinsippet gjøre det enklere for de asiatiske landene å eksportere seg ut av krisa, men foreløpig har det ikke skjedd noen større økning i eksporten i dollarverdi. De fleste av de kriserammede landene har oppnådd en positiv handelsbalanse, men så langt har dette først og fremst vært en følge av sterkt redusert import, heller enn økt eksport. Imidlertid består landenes import i stor grad av innsatsfaktorer til produksjonen i form av kapitalvarer, råvarer og energi. Reduksjon av denne typen import vil skade eksporten. Det er derfor begrenset hvor lenge landene kan opprettholde høye handelsoverskudd ved å tyne importen, og devaluering er et tveegget sverd for de eksportprodusentene som har en høy importandel. En viktig årsak til den lave importen er simpelthen at gjeldskrisa og det høye rentenivået gjør at produsenter har vanskeligheter med å få driftskreditt til å importere innsatsfaktorer.³³

Mulighetene for å eksportere seg ut av krisa kompliseres ytterligere av at det er en regional økonomi som nå er rammet. To tredjedeler av tigrenes eksport går til andre asiatiske land, deriblant Japan.³⁴ Med en samtidig nedgang eller stagnasjon i de viktigste eksportmarkedene blir det vanskelig for landene å løse problemene gjennom eksport. De vil presse hverandre i konkurransen om eksportmarkeder utenfor regionen, først og fremst i vesten. Et storstilt østasiatisk eksportframstøt vil også øke sannsynligheten for proteksjonistiske mottiltak fra de vestlige landene.³⁵ Likevel vil landene være tvunget til å prøve å eksportere seg ut av krisa. Når eksportkreditten kommer i orden er det stor sannsynlighet for at vestlige produsenter rammes av konkurranse fra Asia, og at omfanget av handelskonflikter øker.

Det finnes flere skrekkscenarier for hvordan krisa vil spre seg. Det er fare for konkurrerende devalueringer i land i regionen som hittil ikke har vært videre rammet av krisa. Særlig er det engstelse for at Kina som så langt har opprettholdt en stabil kurs på yuanen i forhold til dollaren, vil devaluere for å styrke posisjonen sin i eksportkonkurransen. Kina står også overfor en potensiell finanskrisa. Omfanget av ubetjente lån i det kinesiske banksystemet utgjør omlag 25% av bruttonasjonalproduktet i henhold til konservative anslag. Denne prosenten er enda høyere enn i de kriserammede nabolandene.³⁶

Det britiske næringslivsbladet *The Economist* argumenterer likevel for at Kina neppe vil devaluere. Landet har liten grunn til å devaluere for å bedre konkurranseevnen overfor andre østasiatiske land. Arbeidslønnene er så lave at landet beholder sitt konkurransefortrinn innen arbeidsintensiv produksjon, også etter devalueringene i regionen. Kina har også tilgang til andre politiske virkemidler enn devaluering for å stimulere økonomien, for eksempel en rentereduksjon. Kina vil ikke tvinges til å devaluere som følge av spekulasjon, siden den kinesiske yuanen ikke er konvertibel. Kinesiske myndigheter vil nok haste langsomt med å gjøre valutaen fullt konvertibel etter å ha sett hva som har skjedd i nabolandene, og når yuanen eventuelt blir konvertibel har landet store

valutareserver til å forsvare seg mot spekulasjon. En devaluering ville også ha uheldige politiske følger. Kinesiske myndigheter har investert mye prestisje i forsikringer om at de vil opprettholde en stabil valutakurs. Med en devaluering ville Kinas aspirasjoner om politisk lederskap og krisehjelp i regionen svekkes, og Hongkong ville få problemer med å forsvare sin valuta. En devaluering ville øke Kinas handelsoverskudd med USA, og de påfølgende politiske friksjonene kunne sette i fare Kinas søknad til WTO.³⁷ Om dette resonnementet holder får tida vise.

Et annet «problemland» i regionen er Japan. Landet har tradisjonelt fungert som regionens økonomiske lokomotiv, men gjennom 1990-årene har det slitt med en langvarig økonomisk stagnasjon og liten vekst i innenlandsk konsum- og investeringsnivå. Dette er en ettervirkning av sammenbruddet i eiendoms-markedet tidlig i 1990-årene, der finansinstitusjonene ble sittende igjen med en rekke dårlige lån. Samtidig er Japan sårbart overfor virkningene av krisa. Japanske banker har 253 milliarder dollar (eller 34,5% av totale utenlandske lån i regionen) i utestående kreditter til låntakere i de kriserammede «tigerstatene».³⁸

En stor del av disse kredittene vil sannsynligvis gå tapt. Dette vil svekke det japanske banksystemet ytterligere. Videre har Japan tette handelsforbindelser med de kriserammede landene. Japansk eksport vil derfor rammes av de økonomiske innstramningene i regi av IMF.

En forsterket tendens til deflasjon i Japan vil raskt smitte over på de vestlige økonomiene. De første ofrene vil være bransjer som produserer tilsvarende produkter av lignende kvalitet som de sørkoreanske og japanske, spesielt bilindustrien, skipsbygging og halvlederindustrien. Ved å skape skjerpet konkurranse fra Øst-Asia, kan IMF's kriseterapi dermed slå tilbake på store deler av vesteuropeisk og amerikansk industri, i form av økt priskonkurranse, lavere kapasitetsutnyttelse, reduserte profitter og ytterligere press for kutt av lønns-kostnader og offentlige utgifter. Det er en reell fare for at denne situasjonen kan slå over i en deflasjonsprosess, med prisfall kombinert med fallende etterspørsel, synkende rente og raskt økende arbeidsløshet i Vest-Europa og USA.³⁹

En gjeldskrise i Japan kan også ha andre fatale virkninger. Japanske banker holder amerikanske statsobligasjoner (*Treasury Bills*) for 350 milliarder dollar. Hvis Japans banker i en panikksituasjon begynner å falby en stor andel av disse obligasjonene, ville det kunne utløse en verdensomspennende finanskriser.⁴⁰ Vil framtidens historikere drøfte krakket på eiendomsmarkedet i Thailand som utløsende faktor i en krise i verdensøkonomien, heller enn i en Asia-krise?

(10. april 1998)

NOTER

* Takk til Laurids Lauridsen, Rune Skarstein, Leni Stenseth og Olle Törnquist for kommentarer og hjelp med referanser.

1) Investeringer i alle slags verdipapirer, hovedsakelig aksjer og obligasjoner.

- 2) Meredith Woo-Cumings, «Bailing Out or Sinking In? The IMF and the Korean Financial Crisis», 02.12.1997 [online]. - URL: <http://www.asienhaus.org/asiancrisis/woo-cumings.htm>.
- 3) Ha Joon Chang, «Korea: The Misunderstood Crisis», University of Cambridge (UK), februar 1998. Utkast til artikkel i *World Development*, august 1998. Myndighetenes tall er for lave. I Wall Street ble gjelden anslått til 250 milliarder dollar. Jfr. Choon-Kweon Koo, «Tollkühn in die Schuldenfalle: Südkoreas kreditgestützte Globalisierungsstrategie», *Weltwirtschaft & Entwicklung*, nr. 1, 1998 [online]. - URL:- <http://www.weedbonn.org/we/korea198.htm>.
- 4) Chang, *ibid.*
- 5) Chang, *ibid.*
- 6) Woo-Cumings, *op. cit.*
- 7) Yoo Cheng-mo, «Foreign Investment in Private Firms Exceed \$8 Billion Since Last December», *Korean Herald*, 07.04.1998; Kim Kyung-ho, «Government Targets 222 Foreign Companies», *Korean Herald*, 08.04.1998.
- 8) Nouriel Roubini, «Chronology of the Asian Currency Crisis and its Global Contagion: 1997» [online]. URL: <http://www.stern.nyu.edu/~nroubini/asia/AsiaChronology1.html>, dato 30.12; Nouriel Roubini, «Chronology of the Asian Currency Crisis and its Global Contagion 1998» [online]. URL: <http://www.stern.nyu.edu/~nroubini/asia/AsiaChronology1998.html>, datoer 09.01, 16.01, 29.01 og 16.03.98. Dato-henvisningene refererer til datoer oppført i kronologiene. Heretter refereres det til de to kronologiene med Roubini 1997 og Roubini 1998.
- 9) Stephanie Strom, «In Korea Domestic Loans said to Be Serious Problem», *New York Times*, 10.02.1998.
- 10) Charles S. Lee, «Kim Turns Up the Heat», *Far Eastern Economic Review*, 19.02.1998, s. 61; Chon Shi-yong, «President Kim Dae-jung Turns Up Heat on Chaebol Reforms», *Korea Herald*, 14.04.1998. Ideen til å parallellisere Sør-Korea med Skandinavia i 1930-årene har jeg fra Olle Törnquist.
- 11) Jfr. «Frozen miracle: a survey of the East Asian economies», *Economist*: 07.03.1998, vedlegg, s. 14; Bruce Koppel, «Is Asia Emerging or Submerging: Perspectives on the Future of the Asian Miracle», *NIASnytt*, nr. 4, 1997, s. 5-10.
- 12) Strømmen av direkte investeringer fra Japan skyldtes Plaza-avtalen i 1985, der yenen ble revaluert i forhold til den amerikanske dollaren. Japans konkurransevne ble følgelig svekket og japanske investorer trappet opp direkte investeringer i bearbeidende industri i Sørøst-Asia. Også Sør-Korea og Taiwan begynte å investere stort i Sørøst-Asia, da valutaene deres også ble revaluert som følge av press fra USA.
- 13) Waldo Bello, «Addicted to Capital: The Ten-Year High and Present-Day Withdrawal Trauma of Southeast Asia's Economies», november 1997, [online]. - URL: http://www.focusweb.org/focus/library/addicted_to_capital.htm.
- 14) Bello, *ibid.*; Laurids S. Lauridsen, «The financial crisis in Thailand - causes, conduct and consequences», Roskilde Universitet, februar 1998. Utkast til artikkel i *World Development*, august, 1998.
- 15) Lauridsen, *ibid.*
- 16) Jonathan Fuerbringer, «How Asian Currencies Tumbled So Quickly», *New York Times*, 10.12.1997.
- 17) Lauridsen, *ibid.* I tillegg hadde 16 finansselskaper blitt suspendert 27. juni.

- 18) *Economist Intelligence Unit*, «Country Report: Thailand», første kvartal 1998, ss. 20-21.
- 19) *Economist Intelligence Unit*, *ibid.*, ss. 27-29.
- 20) Richard Robison & Andrew Rosser, «Resisting Reform: Why Indonesia's New Order Will Overcome the IMF», Asia Research Centre, Murdoch University, Perth. Utkast til artikkel i *World Development*, august 1998.
- 21) Jfr. Steven Radelet og Jeffrey Sachs, «The Onset of the East Asian Financial Crisis», utkast, 10.02.1998, s. 14; [online]. URL: <http://www.stern.nyu.edu/~nroubini/asia/AsiaHomepage.html#intro1>.
- 22) Robison & Rosser *op. cit.*; *Economist Intelligence Unit*, «Country Report: Indonesia», fjerde kvartal, 1997, s. 17-22.
- 23) Robison & Rosser *ibid.*; *Economist Intelligence Unit*, *ibid.*, s. 27-28.
- 24) Davide E. Sanger, «I.M.F. Reports Plan Backfired, Worsening Indonesia Woes», *New York Times*, 14.01.1998.
- 25) Robison & Rosser *op. cit.*; Roubini 1997, *op. cit.*, datoer 09.12, 12.12, 24.12; Roubini 1998 *op. cit.*, dato 07.01.
- 26) Geoffrey Barker, «Secret report damns Indonesia»; «Leaked Department of Foreign Affairs Report on Indonesia», begge i *Australian Financial Review*, 20.03.1998.
- 27) Davide E. Sanger, «Risking I.M.F. Aid, Suharto Dismisses Central Banker», *New York Times*, 18.02.1998.
- 28) John McBeth, «Playing with Ire», *Far Eastern Economic Review*, 05.03.1998, s. 18.
- 29) «Highlights of Latest Indonesia-IMF Agreement», *Dow Jones Newswire*, 10.04.1998; «Suharto pledges consistent reforms», *South China, Morning Post*, 13.04.1998.
- 30) Mari Pangestu, «More Misery Ahead», *Far Eastern Economic Review*, 19.02.1998.
- 31) Dette argumentet har jeg fra Olle Törnquist.
- 32) Olle Törnquist, «The Wild Beast and the Sleeping Beauty», Foredrag Utrikesministeriet, Stockholm 16.03.1998.
- 33) Se for eksempel Michael Vatikiotis, «Bailout Blues», *Far Eastern Economic Review*, 19.02.1998, s. 57; Charles S. Lee, «Aftershocks Rumble», *Far Eastern Economic Review*, 26.02.1998, s. 56; Rahul Jacob, «So where's the boom», *Time Magazine*, 09.03.1998.
- 34) «Frozen Miracle», *Economist*, *op. cit.*, s. 8.
- 35) Jfr. *Economist Intelligence Unit*, «Thailand», *op. cit.*, s. 33.
- 36) Edward Steinfeld, «China's Looming Crisis», *Washington Post*, 27.03.1998, s. A25.
- 37) «Frozen Miracle», *Economist*, *op. cit.*, s. 7. Argumentet om kinesisk lederskap og krishjelp har jeg fra Leni Stenseth.
- 38) «Ernst der Lage», *Der Spiegel*, 16.02.1998, s. 93.
- 39) Dette argumentet har jeg fra Rune Skarstein.
- 40) «Schockwellen aus Fernost», *Der Spiegel*, 19.01.1998, s. 85. Wade og Veneroso redegjør i note 7 i sin artikkel for avtalen mellom USA og Japan som lå til grunn for at japanerne kjøpte opp store mengder amerikanske statsobligasjoner.

Robert Wade og Frank Veneroso

KRISA I ASIA: HØYGJELDSMODELLEN I KONFLIKT MED TREKANTEN IMF-USAs FINANSDEPARTEMENT-WALL STREET *

Hvordan kunne de thailandske bankenes problemer i 1996 og 1997, som var grunnet i spekulasjon i fast eiendom, utløse en så omfattende gjelds- og utviklingskrise i hele regionen? Etter devalueringen av den thailandske baht i juli 1997 fulgte valutakriser eller finansiell uro i Indonesia, Filippinene, Taiwan, Hongkong, Sør-Korea, Estland, Russland, Brasil, Australia og New Zealand. Det var få forhåndstegn på en truende internasjonal krise. Rentnivået holdt seg stabilt i G-7-landene. Baht-krisa førte heller ikke til at kapitaloverføringer til utviklingsland ble avbrutt. Tvert i mot steg internasjonale banklån til Asia i tredje kvartal 1997. Det japanske Senter for internasjonal finans, som i praksis fungerer som den japanske regjeringens organ for kredittvurderinger, ga Sør-Korea en av de høyeste vurderingene noe utviklingsland fikk i juni 1997. Det internasjonale valutafondet (IMF) og Verdensbanken skamroste regjeringene i regionen, deriblant også Sør-Korea, så sent som september 1997.

Det som begynte som en gjeldskrise er nå en full utviklingskrise. I den asiatiske regionen som har vært den mest vellykkede av samtlige u-landsregioner, faller nå levestandarden overalt, arbeidsledigheten stiger, og de kraftige devalueringene slår ut i høyere importpriser. Mange millioner fattige står i en kritisk situasjon, og millioner av andre mennesker som trodde de levde i en trygg middelklassetilværelse, føler at de er blitt fratatt sin sosiale trygghet. Dette er ikke en menneskelig tragedie på linje med det som skjer i Nord-Korea, men tapet av sikkerhet og produktivitet er tragisk nok, nesten like grusomt som en krig. Sør-Korea, Thailand og Indonesia sklir nå inn i en depresjon som kan sammenliknes med den som rammet Europa og Nord-Amerika i 30-årene.

Finanskriser i form av spekulasjonsbobler med påfølgende sammenbrudd har gjentatt seg gjennom kapitalismens historie. Tidlig i 1980-årene ble Latin-Amerika, også det en u-landsregion med sterk vekst, rammet av en gjelds- og utviklingskrise, og regionens klatring opp det internasjonale økonomiske hierarkiet stoppet opp. Blant analytikerne var det generell enighet om at regjeringene i området hadde mye av skylda for krisa fordi de hadde ført en dårlig makroøkonomisk politikk og tatt opp store lån. Det førte til ekstravaganse og korrupsjon fordi det var stater som tok opp lånene, ikke

private foretak som konkurrerer på markedet. Men gjeldskrisa i Asia arter seg stikk motsatt. Det meste av gjelden i Øst- og Sørøst-Asia er privat, og grunnleggende makroøkonomiske forhold så gode ut forut for krisa. De aktuelle landene hadde lav inflasjon, statlige budsjettoverskudd, eller bare små underskudd, og inntil nylig stabile eller økende valutaeserver. De har hatt en sterk vekst. Øst- og Sørøst-Asia har stått for en fjerdedel av verdens produksjon og halvparten av verdensøkonomiens vekst i 1990-årene. Foretak i regionen har vært i stand til å lage produkter som selger i de mest kresne markeder – såfremt valutakursen er korrekt.

Det er mye uenighet om hvorfor krisa har antatt et så stort omfang, hva som må til for å komme ut av den, hvem som vil tjene og hvem som vil tape, og hvilke endringer som må gjøres i internasjonale regimer for å redusere sannsynligheten for gjentakelser. Dette er emner som burde gjennomgås nøye i internasjonale fora. Denne diskusjonen vil være like viktig som Bretton-Woods-konferansen ved utgangen av andre verdenskrig.

I følge IMF er det nødvendig med to typer tiltak mot krisa; for det første innstrammingspolitikk for å gjenopprette landenes kapasitet til å betjene utenlandsk gjeld; for det andre radikale institusjonelle reformer, inklusive ytterligere liberalisering av finanssystemet. Mange analytikere har sagt seg uenige i dette.¹

En utbredt oppfatning blant kritikerne av IMF er at det dreier seg om en likviditetskrise og ikke en krise preget av insolvens. De internasjonale kreditorene har flyktet fra landenes valutaer og verdipapirer. Tilbake står låntakerne som nå er ute av stand til å refinansiere lånene sine. Krisa skyldes i stor grad en overdreven deregulering av finansvesenet der banker og firmaer fikk adgang til å ta opp lån i utenlandet uten å være underlagt statlig kontroll og koordinering. Det internasjonale bankvesen, som også er uregulert, oversvømmet gladelig asiatiske selskaper med store mengder usikrede kortsiktige lån. Krisa startet ved at noen av kreditorene forsøkte å trekke ut lånene sine. De ble fulgt av stadig flere kreditorer, mens selskapene forsøkte å redusere sine driftskostnader og selge deler av sine aktiva. Med dette steg arbeidsløsheten, mens aktivaprisene raste nedover.

Jeffrey Sachs sier at «Valutafondet lot være å helle vann på flammene, i stedet ropte det ut at teatret sto i brann».² IMF insisterte på å stenge en rekke banker til tross for at det knapt nok finnes noen innskuddsgaranti i disse landene. Dette førte til at paniske innskytere trakk pengene sine ut av sunne banker. IMF's insistering på å redusere etterspørsel og likviditet har akselerert antall konkurser og ført til store tap av verdier for selskaper som var effektive og profitable, såvel som for de som ikke var det. Valutafondets press for å gjennomføre institusjonelle reformer av finanssystemene, av korporativistiske styringsordninger og arbeidsmarkeder overbeviste kreditorene om at de asiatiske økonomiene var grunnleggende usunne.

Den første oppgaven nå må være å gjenopprette tilliten. Det forutsetter at man overvinner det kollektive handlingsproblemet der ingen kreditor våger å refinansiere lån av frykt for at de andre ikke vil gjøre det. Etterspørsel og likviditet må økes, ikke reduseres, for å holde selskapene i gang. IMF burde derfor konsentrere seg om å samordne og organisere refinansiering, for så å bistå i organisering av finansielle reguleringer, spesielt overfor utlandet. Dette vil bidra til å redusere risikoen for en tilsvarende krise i framtida.

Vi er enig i disse argumentene. Vi vil imidlertid gå lengre og argumentere for at de langsiktige skadevirkningene av IMF's håndtering av krisa er enda verre enn kritikerne antar. Årsaken til det ligger i en dimensjon ved krisa som er blitt ignorert, nemlig at finanssystemene i Øst- og Sørøst-Asia er helt forskjellige fra de landene som IMF har erfaringer med. Som følge av disse forskjellene vil IMF's økonomiske innstramning og finansielle liberalisering ha færre fordeler og større ulemper i Asia enn andre steder. Til tross for at IMF's krisepakker til Thailand, Indonesia og Sør-Korea har vært de største i organisasjonens historie, har det gått tregt med å gjenopprette markedets tillit. Dette skyldes ikke bare at IMF forlanger urealistisk ambisiøse reformer, men også at disse reformene ikke er tilpasset asiatiske finansstrukturer.

Den asiatiske høygjeldsmodellen

I vestlige land – inklusive de latinamerikanske – er selskapenes gjeld vanligvis betydelig lavere enn verdien av deres aksjekapital. I henhold til vanlige forsiktighetsregler bør ikke banker gi lån til selskap med høyere gjeld enn egenkapital. I Øst- og Sørøst-Asia, og spesielt Japan og Sør-Korea, har selskapene høyere gjeld enn egenkapital. Det er vanlig at forholdet mellom gjeld og egenkapital, dvs. gjeldsgraden, er 2:1 eller enda høyere.³

Hvorfor har selskapene i disse landene så mye høyere gjeldsgrad enn i vesten? For det første skyldes dette at sparingen i disse landene er så mye høyere. Bruttosparingen utgjør en tredjedel eller mer av bruttonasjonalproduktet (BNP), mens denne andelen ligger på 15-20 prosent i vestlige land. Denne sparingen skjer hovedsakelig innen husholdene, og det meste av den i form av bankinnskudd som er langt mindre risikabelt enn verdipapirer.⁴ Banker må i sin tur låne ut. Hverken husholdene eller staten låner i særlig grad, så systemet er i stor grad orientert mot utlån til selskaper. (Lån og investeringer til utlandet ville være et mulig alternativ, men dette vil vanskelig kunne skje i et stort nok omfang til å absorbere den store mengden innenlandsk sparing.)

For det andre vil selskaper som ønsker å hevde seg innen verdens ledende industrisektorer (noe som særlig har vært tilfelle i Japan, Sør-Korea og Taiwan), måtte skaffe seg tilgang til store ressurser, og dette er bare mulig ved lån. For å kunne gå inn i disse raskt ekspanderende eksportmarkedene, må selskapene få tilgang til en stor andel av den innenlandske sparingen, som

altså er i form av bankinnskudd. Hverken aksjemarkedet eller selskapenes akkumulasjon av kapital er realistiske alternativer.

Husholdenes store bankinnskudd og bankenes høye utlån målt som andeler av BNP, samt en høy gjeldsgrad i selskapene er karakteristiske trekk ved de asiatiske økonomiene, spesielt Sør-Korea. Et slikt finanssystem vil være sårbart overfor sjokk som forstyrrer kontantstrømmene eller tilgangen på lånekapital. Jo høyere disse forholdstallene er, desto mer sannsynlig er det at økonomiske sjokk vil føre til likviditetskrise, mislighold av lån og konkurser.

En slik finansiell struktur må være basert på samarbeid mellom bankene og selskapene og en betydelig grad av statlig støtte. Det gjelder om å opprette buffere mot «systemiske sjokk» som kan forstyrre selskapenes kontantstrøm og tilgang på kapital, uten at selskapene dermed beskyttes mot konsekvensene av feil beslutninger og mislighet. Begrensninger på selskapenes og bankenes frihet til å ta opp lån i utlandet og statlig koordinering av slike låneopptak er en nødvendig del av et slikt system.

Vestlige observatører anser oftest et slikt system som en korrumpert form for «kompiskapitalisme». Det finnes imidlertid gode finansielle grunner til å opprettholde langsiktige nære forbindelser mellom selskaper, banker og stat i et system som videreformidler store mengder sparing og dermed skaper høy gjeldsgrad i selskapene. (Kommentatorene har dessuten en tendens til å glemme den amerikanske varianten av kompiskapitalisme basert på finansiering av valgkamper.) Siden selskapene og bankene har behov for statlig støtte, blir staten i stand til å påvirke deres beslutninger i samsvar med nasjonale strategier for industriutvikling. Staten kan holde tilbake støtte til banker og selskaper som opererer i strid med den nasjonale industristrategien. Systemet kan disiplineres ved at incentiver til investeringer knyttes til eksportfremgang eller til selskapenes evne til å redusere gapet mellom egne priser og internasjonale priser.

En høy grad av sparing i husholdene pluss høy gjeldsgrad i selskapene pluss incentiver til investering som knyttes til internasjonal konkurranse-dyktighet, er lik den asiatiske «utviklingsstaten».⁵ Til tross for en rekke «hvite elefanter» og korrupsjon (noe som er uunngåelig i et system som formidler en tredjedel av nasjonalinntekten) har dette systemet gjort det mulig for selskapene å ta opp lån som er flere ganger større enn deres egenkapital. Med dette klarte landene å gjøre et «kvantesprang» oppover i det globale teknologiske hierarkiet og å forbedre folkenes levekår i et omfang som overgår praktisk talt alle andre land.

Konsekvenser av økonomiske sjokk

På den andre siden har imidlertid disse selskapene svært høy gjeld. Gjeldsgraden til sørkoreanske selskaper er 30 til 50 prosent høyere enn i USA.

Dette har skapt et fjell av gjeld som ligger til grunn for krisa i Sør-Korea. Gjeldsgraden er kanskje ikke så høy i andre asiatiske land, men den er gjennomgående langt høyere enn i vestlige land.

For å forstå farene med høy gjeldsgrad, kan vi sammenligne systemer med lav og høy grad. Lav gjeldsgrad, som er vanlig i Latin-Amerika og Nord-Amerika, gjør at selskapene ikke kan investere i så stort omfang som i Øst-Asia, men til gjengjeld er disse systemene mindre sårbare overfor økonomiske sjokk og kan tåle en sterk økning i rentenivået over en periode. Det er bedre muligheter for at selskapenes bruttoprofitt før betaling av renter og skatter er høy nok til at de er i stand til å betale økte renteutgifter fra sin kontantstrøm, dvs. sine løpende inntekter. Det reelle gjeldsnivået vokser langsommere ved en renteøkning enn når gjeldsgraden er høy. I tilfelle selskapene ikke klarer å dekke gjeldsbetjeningen med sine løpende inntekter eller reserver og må finansiere den med nye lån (dvs. at gjeldsgraden øker), gir balansene deres likevel rom for å høyne gjeldsgraden uten dermed å sette på spill hele deres egenkapital.

I systemer med en høy gjeldsgrad må selskapene bruke mye mer av bruttoprofitten til å betale renter på lånene sine. De kan derfor ha liten eller ingen mulighet til å ta av bruttoprofitten for å dekke økte utgifter ved en sterk renteøkning. I så fall må de økte rentekostnadene konverteres til ny gjeld. Imidlertid kan en ytterligere økning av gjeldsgraden true selskapenes eksistens. Og enda verre: Hvis store deler av gjelden er i utenlandsk valuta og landets valuta devalueres, slik som i Asia, så vil devalueringen medføre ytterligere økning både av rentekostnadene på utenlandsgjelden og selve gjelden. Endelig vil en høy gjeldsgrad ikke bare øke risikoen for låntakere, men også for långivere, med mindre IMF går inn og betaler dem ut.

Krisa i 1997-98

De samme forholdene som tidligere fremmet høy vekst i Asia, har ført til eller iallfall forsterket krisa. I 1990-årene har vestlige og japanske banker pøst ut lån til selskaper i Asia. Til tross for all historisk erfaring med vekst-rater lot de til å anta at den raske veksten (fire ganger høyere enn gjennomsnittet i OECD-landene) ville fortsette, og at valutakursene derfor ville forbli stabile. Hver enkelt utenlandsk kreditor lot være å følge de vanlige forsiktighetsreglene om å begrense sine utlån til selskaper med høy gjeldsgrad, fordi alle andre kreditorer unnlot å følge disse reglene og fordi det gjaldt om å vinne markedsandeler. Internasjonale banker har en sterk flokk-mentalitet. De som ikke tjener penger der andre gjør det, risikerer å bli ansett som inkompetente. Derimot blir ikke en banks anseelse ødelagt av tap som også rammer alle andre.

I mellomtiden gjennomførte de asiatiske regjeringene storstilte dereguleringer av finanssektoren etter sterk oppmuntring fra IMF, OECD, vestlige stater og transnasjonale banker og konsern. Statlig kontroll over selskapers låneopptak i utlandet ble fjernet eller liberalisert i betydelig grad, alle former for statlig koordinering av lån og investeringer ble avskaffet, mens liberaliseringen av finanssektoren ikke ble fulgt opp med en styrking av kredittilsynet i de enkelte landene. Med dette brøt de østasiatiske regjeringene med en av betingelsene for stabilitet i den asiatiske høygjeldsmodellen; grunnlaget for krisa var lagt.

Den raske liberaliseringen av kapitalbevegelser uten seriøs institusjonell støtte i begynnelsen og midten av 1990-årene var den mest uansvarlige handling forut for krisa. Ansvaret for dette hviler både på nasjonale regjeringer og internasjonale organisasjoner. For eksempel gjennomførte sentralbanken i Thailand kapital-liberaliseringer på et tidspunkt da den og andre aktuelle statlige institusjoner hadde hendene fulle av en rekke andre spørsmål og var involvert i politiske konflikter. Deretter strømmet utenlandsk kapital inn i landet helt uten oppsyn, for ikke å snakke om kontroll.⁶ I Sør-Korea ble nøkkelpersoner bestukket av japanske og vestlige finansinstitusjoner for at de skulle bryte med den tidligere utviklingsfremmende koreanske politikken. I tillegg var regjeringen opptatt av å oppnå medlemskap i OECD, og betingelsen for dette var finansiell åpenhet. Som en del av de påkrevde reformene avviklet regjeringen Det økonomiske planleggingsrådet, den viktigste institusjonen i utformingen av landets økonomiske strategi siden tidlig i 1960-årene. I stedet ble Finansdepartementet nå den dominerende aktøren i utformingen av landets økonomiske politikk.

De sørkoreanske selskapene oppdaget nå at de kunne låne utenlands til halv pris av hva det kostet å låne innenlands. Utenlandsgjelden vokste, hovedsakelig i form av private, kortsiktige lån (med forfallstid på 12 måneder eller kortere). Bankenes og selskapenes utenlandsgjeld eksploderte fra et meget lavt beløp tidlig i 1990-årene til ca. 160 milliarder dollar ved slutten av 1997.

Kina devaluerte i 1990 og 1994. Sammen med Kinas lavere inflasjon og sterkere produktivitetsvekst svekket dette eksportsektorens konkurranseposisjon i de øvrige landene i Øst- og Sørøst-Asia. Siden 1995 har den amerikanske dollaren blitt styrket i forhold til japanske yen.⁷ Dette svekket de østasiatiske landenes konkurransedyktighet ytterligere siden deres egne valutaer var bundet til dollaren, slik at deres valutakurser steg i takt med dollarkursen. I 1996 opplevde Thailand nullvekst for eksporten, den langsomste vesten i BNP i løpet av et tiår og et svulmende underskudd på driftsbalansen overfor utlandet. Kursene på den thailandske børsen falt med en femdel i løpet av de første ni månedene av 1996, og veksten i utenlandske investeringer avtok betraktelig. I Sør-Korea sank industriproduksjonen i

1996. Landet fikk en kraftig økning i underskuddet på driftsbalansen overfor utlandet, og det forekom flere konkurser i industrien.

Straks de utenlandske kreditorene begynte å tenke over muligheten for at valutakursene kunne falle, «oppdaget» de hver for seg at de hadde store utlån til selskaper med en gjeldsgrad langt over den vanlige forsiktighetsgrensen for utlån. Og hver enkelt kreditor visste at de andre kunne gjøre den samme «oppdagelsen». Dette ville føre til svekket tillit til de lokale valutaene og fallende valutakurser, noe som i sin tur ville svekke selskapenes evne til å betjene den høye gjelden. Kreditorene forsøkte derfor å få utlånene sine innfridd, og de unnlot å gi nye lån. Dette gjaldt særlig de japanske bankene som hadde gitt store lån til selskaper i Øst- og Sørøst-Asia. Nå trengte de dessuten pengene for å håndtere sine egne økonomiske problemer hjemme.⁸

Kapitalflukten fra Øst- og Sørøst-Asia ble derfor overraskende sterk. De internasjonale bankene kuttet kredittlinjene til alle låntakere, også til eksportorienterte selskaper som ellers ville ha vært i stand til å dra nytte av devalueringen. Til og med de store koreanske chaebols med internasjonalt kjente merkenavn har fått problemer med tilgang på handelskreditt for å dekke import av innsatsvarer til eksportproduksjon. Dette var forskjellig fra Latin-Amerika i 1980-årene, der selskapene hadde mye lavere gjeldsgrad. De latinamerikanske selskapenes gjeldsnivå lå innenfor de utenlandske långivernes forsiktighetsgrenser, selv om statene ikke var kredittverdige. Den private sektoren opplevde derfor ikke noen tilbaketrekning av bankkreditt, og problemet med å refinansiere gjelden i Latin-Amerika ble løst raskere enn det som nå later til å være tilfelle i Asia, selv om de latinamerikanske statene altså var langt mindre kredittverdige enn de asiatiske.

Hjelp fra IMF?

Det internasjonale valutafondet (IMF) er organisert for å bistå med finansiering til land som har problemer med betalingsbalansen inntil disse problemene er blitt løst. IMF's programmer for forgjeldete land søker normalt å redusere underskuddet på driftsbalansen overfor utlandet, senke inflasjonen og redusere innenlandsk etterspørsel. Disse målsettingene er også listet opp i de første linjene i Valutafondets overenskomst med Sør-Korea, datert 5. desember 1997:⁹

«Programmet tar sikte på å begrense underskuddet på driftsbalansen overfor utlandet til under en prosent av BNP i 1998 og 1999, og å begrense inflasjonen til fem prosent eller lavere. Med en rask styrking av tilliten til den koreanske økonomien håper man å begrense fallet i veksten i BNP til omlag tre prosent i 1998, etterfulgt av en gjenetablering av fullt vekstpotensial i 1999.»

I fortsettelsen går imidlertid programmet lengre enn det som har vært vanlig for IMF. Det kreves større finansielle omstruktureringer i Sør-Korea for å få

finanssystemet til å operere som et tilsvarende vestlig, uten at dette sies direkte. Programmet omfatter avvikling eller refinansiering av utsatte finansinstitusjoner, adgang for utenlandske finansselskaper til fritt å kjøpe opp koreanske finansinstitusjoner, krav om at bankene følger vestlige standarder («Basel-standarder») for forsiktighet ved utstedelse av lån, og «internasjonale» (les «vestlige») regnskapsstandarder, samt at finansinstitusjonene skal bruke internasjonale revisorfirmaer. Videre må regjeringen forplikte seg til ikke å blande seg inn i de kommersielle bankenes utlånsbeslutninger, statsdirigerte utlån må opphøre, og staten må gi avkall på støttetiltak til enkeltforetak, inklusive subsidiert kreditt og skatteprivilegier.

Valutafondet forlanger også at Sør-Korea går til totalt frislepp av kapitalbevegelser overfor utlandet for å fremme fri flyt av kapital – i form av både porteføljeinvesteringer og direkte investeringer – inn og ut av landet. Alle begrensninger på selskapenes låneopptak i utlandet skal fjernes. Handelsregimet skal også liberaliseres gjennom fjerning av handelsrelaterte subsidier og restriktive lisenser på import. Institusjoner og lovgivning innen arbeidsmarkedet skal reformeres med sikte på å «fremme omstilling av arbeidskraften».

Valutafondets programmer for andre asiatiske land varierer noe fra tilfelle til tilfelle, men i alle tilfeller stiller Valutafondet de tradisjonelle kravene om tiltak for å bedre driftsbalansen overfor utlandet, inklusive høye realrenter, samtidig som de går utover sitt tradisjonelle mandat med krav om institusjonell reform i form av liberalisering av kapitalbevegelser og deregulering av finanssektor og arbeidsmarked.

Når det gjelder målsettingen om å redusere underskuddene på driftsbalansen og oppnå makroøkonomisk balanse, har flere av de østasiatiske landene allerede nå oppnådd store handelsoverskudd, godt hjulpet av drastisk devaluering. Sør-Korea hadde et overskudd på driftsbalansen på 3,7 milliarder dollar i desember 1997. Over et år ville et slikt månedlig overskudd utgjøre 9 prosent av Sør-Koreas BNP, beregnet ut fra valutakursen etter devalueringen, dvs. 1600 won pr. dollar. Også Thailand og Malaysia hadde overskudd på driftsbalansen de siste månedene i 1997. Hittil har disse overskuddene hovedsakelig vært en følge av redusert import, heller enn økt eksport. Men det meste av landenes import består av kapitalvarer, råvarer og energi, heller enn konsumvarer. Reduksjon av denne typen import vil skade eksporten. For øvrig må landene ha enorme handelsoverskudd for å kunne betale forfalte renter de kommende årene.

Problemerkene med å eksportere seg ut av krisa blir enda vanskeligere som følge av Valutafondets krav om radikale institusjonelle reformer, spesielt innen finanssektoren. En radikal liberalisering av finanssystemet vil innebære betydelige «overgangskostnader»; og selv om landene klarer å etablere et mer «vestlig» finanssystem, vil ikke dette være stabilt i økonomier med en høy

sparerate. En slik endring ville også innebære at utviklingsfordelene ved høy gjeld blir oppgitt.

Overgangsproblemene har å gjøre med den eksisterende gjelden. Før det kan bli mulig å innføre vestlige typer forsiktighetsstandarder og finanssystemet kan begynne å fungere på vestlig vis, må gjelden reduseres. Det later ikke til at Valutafondet har tenkt igjennom dette. Fra historien kjenner vi til fire metoder til å redusere store mengder gjeld. Den første metoden er inflasjon. Gjelden fordunster ved at inflasjonen fører til negativ rente og reduksjon av lånets realverdi. Den andre måten å fjerne gjeld, er ved konkurs. Kreditorerne mister da noe av verdien på sine fordringer i selskapene ved at gjelden blir skrevet ned, mens nye kreditorer kommer inn og omorganiserer selskapenes aktiva slik at de (forhåpentligvis) blir i stand til å operere lønnsomt igjen på et lavere gjeldsnivå. Den tredje metoden er tilbakebetaling av gjeld fra løpende inntekter. Den fjerde metoden er å bytte gjeld mot aksjer.

Alle disse metodene har sosiale kostnader, men noen mer enn andre. Et land som må gjennomgå konkurser i stor skala, vil lide under sosial destabilisering og redusert produksjon i en periode mens ressurser (inklusive mennesker) reallokeres. De viktigste långiverne er banker som alltid har en svært høy gjeldsgrad. Når bankene skriver ned gjelden til selskaper som de har gitt lån, svekker de samtidig sin egen aktivabase, noe som truer deres egen evne til å oppfylle gjeldsforpliktelser overfor innskyterne. Kanskje må de slutte å refinansiere sunne selskaper som så blir insolvente. Presset mot insolvens overføres så til disse selskapenes leverandører og kunder. Dessuten faller aktivaverdiene når kreditorer begynner å selge unna sine skyldneres aktiva. I neste omgang fører det til et press nedad på aktivaverdiene i andre selskaper. Frykt for sviktende bankinnskudd gjør at bankene øker sin etterspørsel etter lån i fremmed valuta i forhold til innenlandske bankinnskudd. Banksystemet rammes da av stadige kontraksjoner av innskudd og utlån. Restrukturering gjennom konkurser fører til massive oppsigelser og redusert konsum, og de deflatoriske tendensene forsterkes.

Alle større depresjoner har vært preget av et stort omfang av konkurser. Irving Fisher skrev at den avgjørende utløsende mekanismen i 1930-årskrisa i USA var økende realverdier på gjeld i dollar og en økende realrente. Mens prisnivået sank, steg realverdien på gjelden. Selskapene slet med stadig større forgjeldning og gjeldsforpliktelser, mens bankene kalte tilbake lånene sine og nektet å gi nye lån. Resultatet var et stort omfang av konkurser som førte til en ytterligere fordypning og utbredelse av den deflatoriske dynamikken.

Reduksjon av gjeld gjennom tilbakebetaling fra løpende inntekter vil normalt være en langvarig prosess som forutsetter at gjeldsnivået er tilstrekkelig lavt til at dette lar seg gjøre fra begynnelsen av. Siden selskapene bruker det meste av den løpende inntekten til å betjene sine lån, vil investeringene deres avta. Denne løsningen er derfor forbundet med langvarig stagnasjon. I Sørøst-Asia vil det ta mange år å nedbetale gjelden til et

nivå som tilsvarer vestlige forsiktighetsstandarder. Japan har forsøkt dette gjennom hele 1990-årene. Vi ser kostnadene i form av en svært langsom vekst i den japanske økonomien siden bobla i aksje- og eiendomsmarkedet sprakk i 1990.

Det inflasjonsbaserte alternativet har også sosiale kostnader, men historisk har disse kostnadene vært lavere enn kostnadene ved det andre og tredje løsningsalternativet. Hvis den årlige inflasjonen holdes på 30-40 prosent eller mindre, er de sosiale kostnadene forholdsvis små. Dette forutsetter at prisnivået stiger hurtig nok til at realrentene blir negative, og det krever en effektiv kapitalkontroll eller andre tiltak for å hindre kapitalflukt. Valutafondets krav blokkerer for en inflasjonsdrevet vei ut av krisa. IMF krever et høyt realrentenivå, ikke bare for å holde nede etterspørselen, men også for å få snudd kapitalstrømmen inn i landet igjen, og de insisterer på helt fri kapitalflyt over landegrensene.

Den fjerde metoden, bytte av gjeld mot aksjer, ble brukt for å redusere gjeldsnivået i Latin-Amerika i 1980-årene. I Asia hvor selskapenes gjeldsgrad er så mye høyere, er det usikkert om denne metoden vil kunne brukes i stort nok omfang til at den får praktiske konsekvenser. Hvis det lar seg gjøre, vil metoden kreve et stort omfang av utenlandsk eierskap i asiatiske selskaper og banker, og store deler av foretakssektoren vil måtte ende opp på utenlandske hender. Vi ser allerede at japanske og amerikanske selskaper skifter fra minoritetseie til majoritetseie i en rekke asiatiske selskaper i bytte for nedskrivning av gjeld. Bortsett fra spørsmålet om bytte av gjeld mot aksjer, så gjør devalueringene det mulig å kjøpe opp selskaper til spottpriser (eller som koreanerne sier, «IMFs kaldfronts-priser»). Allerede nå har den raske økningen i utenlandske eierandeler skapt en politisk reaksjon. Koreanske og sørøstasiatiske aviser bruker uttrykk som «den andre Opiumskrigen» og «USA/IMF-imperialisme».

Hvis aksjer i selskapene blir byttet mot gjeld til lokale banker, ville bankene ende opp som store aksjeeiere, noe de ikke skal være i henhold til landenes lovverk. Hvis gjeldsbrevene blir overført til staten og staten gjennom bytte av gjeld mot aksjer får påvirkningsrett over selskapene, ville det bety nasjonalisering, noe hverken Valutafondet eller det amerikanske Finansdepartementet ønsker å støtte. Morgan Bank har foreslått statlige garantier for private utenlandske lån i håp om at dette ville anspore utenlandske lånegivere til å gi nye lån til gjeldstyngede selskaper. Gjelden vil da se ut som statsgjeld, men gjeldsberget vil fortsatt være der og kanskje vokse.

Dersom IMF's resept for å omskape de asiatiske finanssystemene til noe mer likt de vestlige modellene forutsetter en sterk reduksjon av selskapenes gjeld og den inflasjonære måten å oppnå dette på utelukkes, vil de sosiale kostnadene sannsynligvis bli høye. Omstillingen vil også bli langvarig siden selskapssektoren har en enorm gjeld i forhold til BNP som må slankes ned til vestlig nivå. Inflasjon er det eneste middelet til å redusere en slik gjelds-

mengde uten mangfoldige år med stagnasjon, nasjonalistisk reaksjon eller kaos.

Hvis Valutafondets oppfordring om en økning av realrentenivået blir fulgt, vil dette føre til at mange selskaper med en høy gjeldsgrad går konkurs. For at bankene skal leve opp til vestlige standarder må de foreta sterke reduksjoner i sin egen gjeldsgrad, og dermed skjære sterkt ned på utlånene sine. Resultatet vil bli at mange selskaper går over ende. En åpning av finanssektoren for utenlandske banker vil føre til overtakelser i stort omfang, siden utenlandske banker og selskaper vil være de eneste med tilgjengelig kapital til å refinansiere lokale banker etter det lokale raset av konkurser og avhendelser. Men det er stor sannsynlighet for at utenlandske banker vil være uvillige både til å låne ut til lokale selskaper med en høy gjeldsgrad og til å delta i den typen allianser mellom stat, banker og selskaper som en finansstruktur med høy gjeldsgrad forutsetter. Hvis Citibank kjøper opp koreanske banker og bruker sine normale standarder for utlån (der lån til selskaper med en gjeldsgrad over 1:1 ansees som risikabelt), vil for eksempel ikke gigantkonsernet Daewoo (med en grad på 5:1) få noe lån. Omfanget av restrukturering som ville være nødvendig før Daewoo skulle komme nær en rate på 1:1 er vanskelig å forestille seg.

Det virker spesielt uklokt av IMF å insistere på at selskaper skal ha enda større frihet enn tidligere til å låne på internasjonale kapitalmarkeder på egen hånd uten statlig koordinering. Det var denne formen for ukoordinerte låneopptak som skapte krisa i første omgang. Dette vil gjøre at landet blir mer sårbar enn noensinne overfor kapitalflukt.

På grunn av den kortsiktige og uforutsigbare frie kapitalflyten, vil Valutafondets tilnærming sannsynligvis medføre store sosiale kostnader lenge før det har skjedd noen særlig reduksjon av gjelden. Etterhvert vil de asiatiske økonomiene begynne å vokse igjen. Deres nåværende økonomiske forutsetninger, de såkalte «fundamentals», er gode. Men Valutafondets krav vil gjøre at disse forutsetningene etterhvert svekkes. Landene vil slite med mangel på intern stabilitet forårsaket av forsøkene på å integrere store mengder bankinnskudd fra husholdene i et finanssystem basert på vestlige standarder for forsiktighet når det gjelder gjeldsgrad. Eierstrukturene vil også endres med en høyere andel utenlandske eiere, særlig fra USA. De utenlandske eierne vil få større økonomisk kontroll og en langt høyere andel av profitten enn før. Landene må da gi opp utviklingsfortrinnene ved en høygjeldsmodell basert på samarbeid mellom stat, banker og selskaper. Når krisa er over, vil landene i sterkere grad forsøke å omgjøre avtalene med IMF. Men da kan utenlandske banker og andre finansinstitusjoner være godt etablert, og det blir vanskelig å gjenopprette det tidligere systemet med høy gjeldsgrad.

En alternativ utvei

Husholdenes høye banksparing i Asia innebærer et finansieringssystem preget av høy gjeldsgrad i selskapene. Husholdenes sparerate kan kanskje avta i de neste tiårene, etterhvert som den økonomiske veksten i større grad blir basert på intern etterspørsel heller enn eksport. Imidlertid vil sparerater langt over de vestlige være et særtrekk ved disse økonomiene i lang tid framover, og den pågående krisa vil bare intensivere husholdenes ønske om å spare.

Husholdenes risikoaversjon gjør det uaktuelt å bruke mer enn en liten del av sparingen til kjøp av aksjer og andre verdipapirer. Selvfølgelig vil aksjemarkedene vokse etterhvert som det blir etablert en infrastruktur for et velutviklet verdipapirmarked. Men til og med i de høyest utviklede nasjonale markedene for verdipapirer er det bare en liten del av den totale sparingen som går til kjøp av verdipapirer. I USA hvor markedet for verdipapirer er en veletablert nasjonal institusjon, utgjør den årlige nettosparing i husholdene som kanaliseres til næringslivet gjennom kjøp av verdipapirer, mindre enn en prosent av BNP. Siden husholdenes sparing utgjør bare fire prosent av BNP i USA, kan en slik strøm være viktig nok, men den vil være triviell i land der husholdenes sparing utgjør 20 prosent av BNP eller mer. Dessuten har den pågående asiatiske krisa påført de husholdene som har begynt å delta i de nasjonale aksjemarkedene store tap. Følgelig er det lite trolig at det blir noen betydelig vekst i aksjemarkedet det nærmeste tiåret. Japans erfaringer demonstrerer dette. Siden krakket i 1990 har over 90 prosent av aksjefondene som ble bygget opp i 1980-årene, blitt innløst.

Det er heller ikke sannsynlig at et system med egenfinansiering basert på selskapenes tilbakeholdte overskudd vil fungere i land der selskapene har ambisjoner om å styrke posisjonen sin innen internasjonalt ledende former for industriproduksjon. Slike systemer med lav gjeldsgrad på grunn av reinvesteringer av store deler av profitten finner man i noen få utviklingsland. Men slik intern finansiering er ofte basert på en svært skjev samfunnsmessig fordeling av inntekt og formue: Akkumulasjonen av rikdom er knyttet til en liten gruppe av eiere av selskaper med svært høye profitttrater. De høye profitttratene vil ofte være en følge av proteksjonisme, statlig subsidiering eller monopoler. Et slikt regime kan oppnå en høy grad av finansiell stabilitet, men prisen for dette er at kapitalakkumulasjonen begrenses til et fåtall etablerte selskaper uten de formene for disiplinering som oppstår gjennom konkurranse på markedet eller en nasjonal industristrategi.

Hvis asiatiske hushold fortsetter å opprettholde et sparenivå tilnærmet like høyt som det nåværende, kommer man ikke forbi problemet med hvordan disse midlene skal investeres produktivt. Dette er ironisk tatt i betraktning at Asias høye sparing har vært avgjørende for regionens raske vekst og har vakt beundring i andre utviklingsland.

Vi mener at et høyt sparenivå i husholdene og en tilsvarende høy gjeldsgrad i næringslivet innebærer en betydelig fordel for nasjonal utvikling. Det høye gjeldsnivået vil under normale omstendigheter ikke skape større problemer, forutsatt at banker og selskaper har avtaler om refinansiering av gjelden og staten støtter dem. Dette forutsetter i sin tur fremfor alt kontroll med kapitalbevegelser over landegrensene, slik at finanskapital ikke kan flyte fritt inn og ut av landene.¹⁰ Slike land med høy sparing trenger dessuten ikke utenlandsk kapital. Det er allerede vanskelig nok å allokere hjemlig sparing til effektive investeringer. De institusjonelle ordningene som mobiliserer hjemlig sparing til investeringer er nok mindre utviklet i de fleste av landene i Sørøst-Asia enn i utviklingsstater som Japan, Taiwan og Sør-Korea, men de har kommet et stykke på vei i denne retningen, og de er ikke tilpasset IMF's modell for hvordan et finanssystem bør se ut.

Inflasjon er den minst kostbare måten å redusere gjelden i Asia. Det vil sikre negative eller i det minste svært lave realrenter, noe som også ville redusere faren for konkurser og finansiell labilitet. Sparerne i de asiatiske husholdene har vært tilfredse med de lave rentene de har fått, så det er ingen grunn til å heve rentenivået over inflasjonsraten. Regjeringene måtte da la valutakursene flyte, noe som ville fjerne behovet for å heve rentenivået for å opprettholde en stabil valuta. IMF antar at et lavt rentenivå vil føre til kapitalflukt og økte problemer med refinansiering av gjelden. Imidlertid er det godt mulig at et høyt rentenivå vil ha enda verre konsekvenser når det gjelder kapitalflukt, siden det vil øke antall konkurser og øke den finansielle usikkerheten i et system med en høy gjeldsgrad. Dilemmaet mellom et høyt og et lavt rentenivå bør i det minste undersøkes nærmere. IMF unnlater å gå nærmere inn på dette spørsmålet og fortsetter i stedet med å resitere fra et manuskript skrevet for økonomier med en lav gjeldsgrad.

Staten bør presse svake banker til å fusjonere med sterkere innenlandske banker, og ellers bruke sin sterke økonomi til å støtte eksisterende banker, ikke tvinge dem til å legge ned eller bli kjøpt opp av utenlandske banker. Omfanget av bankkonkurser vil avhenge av hvilke standarder man legger til grunn. Mange av disse bankene er konkurs i henhold til vestlige standarder, og under de betingelsene som råder ved en forbigående krise, men ikke i henhold til utviklingsstatens standarder og med en rimelig sterk økonomisk vekst.

Følgelig bør staten gjeninnføre kontroll med kapitalbevegelser og skape kreditt for å dekke den økte utenlandsgjelden som er en følge av devalueringen (forsyne bankene med aksjekapital, kjøpe opp gjeldsposter fra utenlandske investorer, etc.). Med dette kunne staten sette i gang en kontrollert inflasjon som ville føre til at kostnadene ved gjeldskrisa blir spredt til hele befolkningen av sparere og forbrukere av importerte varer. I det minste er det nødvendig med omfattende reforhandlinger av gjelden i den

private sektoren. Sør-Korea og Thailand har fått noe hjelp til dette, men trenger mye mer. Indonesia har knapt nok fått noe slik hjelp overhodet. Landet står overfor en større politisk krise, og et stort antall kreditorer av forskjellig nasjonalitet banker på døren. Det er derfor vanskelig å få til reforhandling av gjelden. Dette har ført til finansiell lammelse og et sterkt fall i nasjonalproduktet. Med mindre det skjer en storstilt reforhandling av gjeldsbetjeningen, vil Indonesia bli en av de største og mest nødvendige økonomiske tragediene i vår tid.

Hvorfor kan ikke Sør-Korea gå foran med å erklære et nasjonalt gjeldsmoratorium og så sette i gang med å eksportere seg ut av krisa gjennom nasjonal finansiering basert på landets høye sparing? Den sterke økningen i kostnadene for betjening av gjeld i utlandet er en nasjonal katastrofe, og disse kostnadene bør bæres kollektivt. Livreimene bør strammes inn i den grad at man ikke tillater noen ny avhengighet av ekstern finansiering. Uansett vil det ikke ta lang tid før Sør-Korea igjen blir i stand til å ta opp lån i utlandet. Regjeringen bør da la være å forsøke å tekkes OECD og bli mer opptatt av regionen, ta et initiativ for å bringe inn Kina og bistå med å organisere et gjeldskartell sammen med Thailand og Suhartos arvtaker i Indonesia, et kartell som kan forhandle med Valutafondet og vestlige banker om bedre vilkår. Mislighold av lån er for øvrig i høyeste grad i samsvar med viktige amerikanske verdier. Personlige konkurser i USA steg fra 30 til 40 milliarder dollar fra 1996 til 1997. I enhver amerikansk avis finner en annonser med dette budskapet: «Personlig konkurs kan være en vei ut av dine problemer. Ring nå: 212-BANKRUP».

En tid så det ut til at den japanske regjeringen beveget seg i retning av IMF-modellen, spesielt ved at den tillot konkurser, selv i store banker og fondsselskaper. Men nå later det til at den igjen har skiftet kurs. I en nasjonal fjernsynssending i desember 1997 sa Japans viseminister for internasjonal finans: «Vi vil gjøre det klart for den japanske offentligheten at vi ikke vil tillate banker å gå konkurs. Vi vil heller ikke tillate dette for fondsselskaper over en viss størrelse. USA og Storbritannia har heller ikke tillatt dette. Det er den globale standarden.»¹¹ Han sa videre at det er byråkratenes og politikernes oppgave å sikre at bankene ikke faller, og bankenes oppgave å sikre at selskapene ikke går konkurs.

Det japanske Finansdepartementet har annonsert et fond på 98 milliarder dollar til å kjøpe ut den gjeldstyngede japanske finanssektoren. Regjeringen vil bruke dette fondet til å forsyne bankene med kapital og dermed overvinne lammelsen av bankene som nå strever med å møte vestlige standarder for egenkapital i en situasjon hvor aktivaverdiene deres faller. Staten kan også bruke fondet til å stimulere aksjemarkedet, noe som vil heve aktivaverdiene. Den er i gang med en kraftig økning av pengemengden for å fremme økonomisk vekst og selskapenes løpende inntekter, foruten å skape inflasjon som vil redusere gjeldsbyrden. Staten kan også anmode finansinstitusjoner

om å kjøpe innenlandske obligasjoner, og kanskje selge noe av sin portefølje av utenlandske obligasjoner, hovedsakelig amerikanske statsobligasjoner. Forhåpentligvis vil den japanske regjeringen bli mer aktiv når det gjelder å organisere de mest utsatte landene i regionen, slik at de kan koordinere sin forhandlingsstrategi. Også Kina må inkluderes i denne prosessen.

Fri kapitalflyt og trekanten Wall Street-US Treasury-IMF

Hva er det som ligger bak IMF's krav, og som gjør at organisasjonen nå ikke bare konsentrerer seg om tiltak for å rette opp betalingsbalanseproblemer, som tidligere, men også om nyliberale institusjonelle reformer? IMF krysset denne grensen allerede i forhandlingene med det tidligere Sovjetunionen og Øst-Europa. Det var åpenbart at disse landene trengte råd om etablering av fungerende markedsinstitusjoner. De fulgte imidlertid Valutafondets råd fordi det ga god uttelling i form av økt ekstern finansiering. Med den neste storstilte intervensjonen i Asia har IMF fortsatt å operere med utvidede fullmakter. Organisasjonen forsøker å påtvinge Thailand, Indonesia og Sør-Korea markedsliberale reformer som er like omfattende som i Russland, selv om slike reformer ikke er nødvendige for å dra i gang strømmen av finansiering i Asia.¹²

IMF's operasjoner i det tidligere Sovjetunionen og Øst-Europa kan ha etablert en presedens som legitimerer en utvidelse av organisasjonens tradisjonelle fullmakter. Men for å fatte de dypere beveggrunnene til Valutafondets krav, må vi trekke inn interessene til eierne og forvalterne av internasjonal kapital. Valutafondets reformkrav innebærer at de asiatiske økonomiene åpnes ytterligere for internasjonal kapital. Hvorfor insisterer Valutafondet på fri kapitalflyt inn i land som flommer over av innenlandsk sparing? Hvorfor har IMF gjort så lite for å organisere reforhandlinger av lån, og i stedet valgt å gi midler til utløsning av gjelden i bytte mot strukturelle og institusjonelle reformer? James Tobin, nobelprisvinner i økonomi, har observert at «Sør-Korea og andre asiatiske land er, på samme måte som Mexico i 1994-95, ... ofre for et defekt internasjonalt valutasystem ledet av USA som prioriterer fri kapitalflyt over alle andre hensyn».¹³ Jagdish Bhagwati, professor i økonomi ved Columbia University og en sterk forkjemper for frihandel, er enda mer uttalt. På spørsmålet om hvorfor Valutafondet forsøker å åpne finansmarkedene overalt svarte han:

«Wall Street har fått en svært sterk innflytelse når det gjelder å finne fram til nye markeder. Morgan Stanley og alle disse andre enorme selskapene ønsker å være i stand til å gå inn i lokale markeder. De anser fri kapitalflyt som avgjørende for å være i stand til å operere overalt i verden. På samme måte som det før i tida eksisterte et militært-industrielt kompleks, har vi nå et «Wall Street-US Treasury-kompleks», fordi ministre i det amerikanske Finansdepartementet (Treasury), som Rubin,

kommer fra Wall Street. ... Så i dag er det Wall Street som bestemmer hvordan verden bør se ut. De ønsker å ha adgang til fritt å flytte kapital ut og inn i alle land. Dette er også i samsvar med IMF's eget ønske om å fungere som verdens lender of last resort (långiver i ytterste nødsfall). Valutafondet betrakter seg selv som en topporganisasjon som administrerer hele det internasjonale finanssystemet, med oppgaven å opprettholde fullstendig frihet for kapitalbevegelser». ¹⁴

Bhagwati fortsetter med å påpeke at mange land har hatt en sterk vekst uten fri kapitalflyt, deriblant det nåværende Kina og tidligere Japan og Vest-Europa: «Ut fra min vurdering er det ideologisk humbug å påstå at verden på noe vis ikke er i stand til å fungere uten fri kapitalflyt, og at kapitalkontroll vil føre til at vekstratene faller.»

Bhagwatis «Wall Street-Treasury kompleks» har det siste året vært en pådriver for at IMF i avtalene sine skal kreve av medlemsland at de fjerner kapitalkontroll og innfører fri kapitalflyt. ¹⁵ Likedan har det utvidete Wall Street-US Treasury-IMF-komplekset medvirket aktivt til Verdens Handelsorganisasjons (WTO) avtale om å liberalisere finanstjenester, som ble utformet i 1996-97. Regjeringene i mange utviklingsland, også i fram-tredende asiatiske land, var motstandere av dette framstøtet for å liberalisere finanstjenester. Som svar på dette «besluttet en gruppe ledere av internasjonale finansinstitusjoner som inkluderte Barclays, det tyske Dresdner Bank, det franske Société Generale, samt de amerikanske Chubb Insurance, Citicorp og Ford Financial Services ... at de på diskret vis skulle innprente finansministre rundt om i verden fordelene ved en slik WTO-avtale». ¹⁶ Deretter kom finanskrisa som rikosjerte rundt i regionen fra et land til et annet. I desember 1997 ble de asiatiske lederne enige om å oppgi sin motstand, og 12. desember 1997 undertegnet mer enn 70 land en avtale som forplikter dem til å åpne sine markeder innen bank, forsikring og verdipapirhandel for utenlandske selskaper. På dette tidspunktet følte de gjenstridige landene i Asia, deriblant Malaysia og Thailand, at de ikke hadde noe valg. Hvis de ikke undertegnet, ville det bli vanskelig å få finansiell støtte fra IMF. I mellomtiden har OECD påskyndet forhandlinger om en «Multilateral avtale om investeringer» (MAI) som fjerner alle direkte begrensninger på utenlandske investeringer og krever at landene som signerer, behandler utenlandske og hjemlige investorer helt likt. Dette vil utelukke en økonomisk politikk av den typen vi har sett i asiatiske utviklingsstater.

Revisjonen av IMF's avtalevilkår (de såkalte articles of agreement), WTO-avtalen om finanstjenester og OECDs MAI er deler av en offensiv i regi av internasjonale organisasjoner med støtte fra den rike verdens regjeringer og store transnasjonale selskaper for å instituere et verdensomfattende regime for fri kapitalmobilitet, for å muliggjøre hurtig flyt av kapital til og fra ethvert sted. Hvis avtalene vedtas og settes igjennom, vil dette innebære en betraktelig styrking av makten og legitimiteten til eiere og forvaltere av

kapital over hele verden. Til tross for de implikasjonene dette vil ha for suverenitet, demokrati og sosial stabilitet, er avtalene blitt forhandlet fram nesten uten noen offentlig debatt. De er blitt skjermet fra offentligheten, blant annet ved at forkjemperne for friere kapitalbevegelser og opphevelse av offentlige reguleringer har klart å rettferdiggjøre sine mål med slagord om å «sette en stopper for korrupsjon». Vi blir bedt om å tro at frie kapitalbevegelser stopper korrupsjon å la asiatisk «kompiskapitalisme», og at de derfor opplagt må være en bra ting. Neste skritt vil være en internasjonal avtale for å deregulere arbeidsmarkedene, slik at disse kan bli mer «fleksible» (et nyord for frihet til å ansette og si opp) uten at det vil gå så langt som å åpne for fri arbeidsmigrasjon. Med dette vil kapitalens globale makt bli ytterligere konsolidert.

Det er en hårfin grense mellom interessebasert teori og konspirasjonsteori. Det er vanskelig å avgjøre hvorvidt og når hendelser knyttet til i krisa i Asia bevisst ble påskyndet av de som ville tjene på at Asias stater plutselig tapte store ressurser og at selskapene i disse landene kunne kjøpes til spottpriser. Det er dokumentert at Finansdepartementet i USA har spilt en viktig rolle i å ståsette IMF's krav om en radikal liberalisering av kapitalbevegelser i Sør-Korea. Finansdepartementet gjorde det klart for Sør-Koreas regjering at finansiell liberalisering var en betingelse for at USA ville bidra med midler til IMF's redningsfond. Finansdepartementets forståelse var at finansiell liberalisering ville være til fordel for amerikanske selskaper, og at dette ville sikre politisk støtte for USAs bidrag.¹⁷

Finansdepartement i USA klarte også å forpurre Japans forsøk på internasjonalt lederskap i løsningen av finanskrisa. Sommeren 1997 foreslo Japan å opprette et asiatisk fond for landene som var utsatt for krisa. Amerikanerne ønsket ikke at japansk kapital skulle flyte til Asia i stedet for til USA (japanske finansinstitusjoner holder amerikanske statsobligasjoner – Treasury Bills – for 350 milliarder dollar), eller at Japan skulle ta lederskapet i en asiatisk redningsoperasjon. USAs visefinansminister Lawrence Summers insisterte på at IMF måtte lede en slik operasjon. Japanerne ga etter i et møte i Manila i november 1997.¹⁸

Avslutning

Finansielle kriser har alltid ført til at eiendom og makt er blitt overført til dem som har beholdt sine aktivverdier intakte og kan gi kreditt. Krisa i Asia er ikke noe unntak. Uavhengig av spørsmålet om delaktighet og strategisk kalkulasjon i forbindelse med krisa, er det ingen tvil om at vestlige og japanske selskaper er de store vinnerne. Som vi har allerede har nevnt, har overføringen til utenlandske eiere begynt. Stemningen er euforisk. Denne kommentaren fra lederen av en britisk investeringsbank er talende: «Det er spennende når noe som i går var verdt en milliard dollar, plutselig bare er

verdt 50 millioner dollar».¹⁹ Kombinasjonen av drastiske devalueringer og liberalisering av finanssystemene ledet av IMF, samt en rekonvalesens kontrollert av IMF, kan bidra til den største overføringen av aktivaverdier fra nasjonale til utenlandske eiere i de siste femti årene, enormt mye større enn de tilsvarende overføringene fra nasjonale til amerikanske eiere i Latin-Amerika i 1980-årene eller i Mexico etter 1994.²⁰ Man minnes et utsagn som tillegges Andrew Mellon: «Under en depresjon blir aktivaverdiene returnert til sine rettmessige eiere».²¹

Krisa har også vært god for de multilaterale økonomiske institusjonene, inkludert IMF, Verdensbanken og WTO. Ved at IMF og Verdensbanken har bistått refinansieringen og koblet vilkårene for refinansiering til de asiatiske regjeringenes aksept av WTOs regler, har alle tre organisasjoner bedret sin forhandlingsposisjon og mulighet til å overtale asiatiske regjeringer til å omstrukturere de nasjonale økonomiene i vestlig retning. For dem var krisa en kjærkommen anledning. På den andre siden kan både disse organisasjonene og de asiatiske regjeringene som skal administrere krisa, rammes av politisk motstand. Selv Henry Kissinger advarte nylig mot en slik eventualitet: «Til og med asiatiske venner som jeg respekterer for deres moderate synspunkter, hevder at Asia nå står overfor en amerikansk kampanje for å svekke konkurransen fra Asia. ... Når Asia ved utgangen av denne krisa gjenoppstår som en dynamisk del av verden, vil det være av avgjørende betydning at USA blir regnet som en venn som ga konstruktive råd og hjelp ut fra allmenninteresser, ikke som en bølge som ut fra amerikanske egeninteresser påtvang disse landene en bitter sosial og økonomisk medisin.»²²

Hvor lang tid vil det ta før landene som er rammet av krisa gjenvinner produksjonsnivået og nasjonalinntektene fra 1996? Sør-Korea slapp ut av gjeldskrisa i 1980-årene i løpet av et par år fordi landet raskt var i stand til å gjenoppta den kraftige eksportveksten. De latinamerikanske landene var ute av stand til å øke eksporten raskt nok til å unnsnippe inflasjon og problemer med betalingsbalanse og vansmektet i mer enn et tiår. Hvilket av disse eksemplene er det som viser framtida for de asiatiske skyldnerne? En delårsak til at den sørkoreanske økonomien klarte å gjenvinne seg så raskt var at de latinamerikanske landene i stor grad falt ut av verdensmarkedet. Nå vil derimot de asiatiske landene forsøke å eksportere seg ut av problemene samtidig.

Hvor lenge krisa vil vare, er delvis avhengig av hvordan de lykkes med dette, noe som i sin tur avhenger av veksten i japanske, amerikanske og europeiske markeder og de asiatiske økonomienes tilgang til dem. Det vil også avhenge av i hvilken grad internasjonale utlånere samarbeider med hverandre og låntakerne om å refinansiere lånene. Dette vil i sin tur forutsette at IMF oppgir kravene om finansiell omstrukturering og konsentrerer seg om å organisere gjeldslette. Hvis Asia klarer å gjenoppta sin raske vekst i løpet

av de neste to årene, og hvis USA går inn i sin egen nedgang når boblene i aksje- og eiendomsmarkedet brister, må kanskje USA igjen forsøke å lære fra den asiatiske modellen om hvordan den farefulle amerikanske kapitalismen bør reformeres.

Uansett hva som skjer i framtida, er lærdommen fra krisa i Asia at det må stilles spørsmål ved ønskeligheten av frie bevegelser for kortsiktig kapital. Det er en tendens til at vi blander sammen liberalisering av handel og kapital og antar at de kan behandles på lik linje. Men Bhagwatis poeng er at de to har fundamentalt ulike virkninger. Innflytelsesrike røster som Verdensbankens seniorrådgiver Pieter Bottelier og Martin Wolf i *Financial Times* ønsker også å ta opp spørsmålet om frie kapitalbevegelser til fornyet debatt.²³ Da er kanskje ikke ideen om en ny Bretton Woods-konferanse så fjern om den først kunne virke.

Her kan det være grunn til å minne om John Maynard Keynes sitt berømte utsagn: «Ideer, kunnskap, kunst, gjestfrihet, reiser – dette er fenomener som ut fra sin natur bør være internasjonale. Men la varer være hjemme produsert når det er fornuftig og praktisk mulig, og se framfor alt til at finansene hovedsakelig er nasjonale».²⁴ Nå står vi imidlertid overfor en mektig stormtropp av internasjonale organisasjoner og multinasjonale selskaper som vil maksimere friheten for internasjonal kapital på hele kloden. Spørsmålet er om de som ser en slik uhemmet frihet som en fare for menneskelig velferd, kan mønstre nok institusjonell muskelkraft til å kjempe i mot.

Oversatt fra engelsk av Kristen Nordhaug

NOTER

- * Vi takker Adrian Wood, Manfred Bienefeld, Martin Wolf, Robert Brenner, J.D. von Pischke, Francis Daniels, Paul Streeten, Richard Doner, David Seckler, Ronald Dore, Bruce Scott, Peter Evans, Robert K. Merton, Albert Fishlow, Devesh Kapur og David Hale for kommentarer til et første utkast av denne artikkelen.
- 1) For eksempel Jeffrey Sachs: «The wrong medicine for Asia», *New York Times*, 03.11.97; Alice Amsden og Yoon Dae-Euh: «Behing Korea's plunge», *New York Times*, 29.10.97; Joseph Stiglitz: «More instruments and broader goals: moving toward the post-Washington Consensus», 1998-forelesning, WIDER, Helsinki. Stiglitz er sjefsøkonom i Verdensbanken. Han har ikke lagt skjul på sin uenighet med Valutafondets innstrammingspolitikk. I *Wall Street Journal* blir han sitert for dette utsagnet: «Man må ikke dytte disse landene inn i en alvorlig nedgang, men fokusere på forhold som førte til krisa og tiltak mot dette, ikke tiltak som gjør det mer vanskelig å løse problemene». Artikkelen nevner også at «Stiglitz sin kritikk er et unntak fra den vanlige praksis at konflikter mellom de to organisasjonene foregår bak lukkede dører». IMF's finanssjef David Williams sier at «en meningsutveksling kan være sunt, men nært sammenknyttede organisasjoner bør ikke gå ut med ulike makroøkonomiske analyser». Se «World Bank questions IMF plan: austerity in Asia may worsen crisis», *Wall*

Street Journal, 08.01.98. Imidlertid er ikke ledelsen i de utøvende delene av Verdensbanken enig med Stiglitz. Deres synspunkter ligner mer på Valutafondets.

- 2) Jeffrey Sachs: «The IMF and the Asian flu», *The American Prospect*, mars/april 1998, s. 17.
- 3) Som regel består egenkapitalen hovedsaklig av aksjekapital. I tillegg kommer tilbakeholdt profitt som på passivasiden i selskapenes balanser gjerne blir kategorisert som fond av en eller annen type. Det er vanskelig å finne pålitelige data for den gjennomsnittlige gjeldsgraden i de asiatiske økonomiene. Når dette skrives, er vi fortsatt på leting etter mer sikre data. Men at den er mye høyere enn i vestlige land, er det ingen tvil om.
- 4) Årsakene til den høye sparingen i husholdene er lite kjente.
- 5) Se Robert Wade: *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton University Press, Princeton 1990; Chalmers Johnson: *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*, Stanford University Press, Stanford 1982; Stephan Haggard: *Pathways from the Periphery: The Politics of Growth in Newly Industrializing Countries*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1990; Linda Weiss og John Hobson: *States and Economic Development*, Polity Press, London 1995. Modellen med høy gjeld og nært samarbeid mellom privat og offentlig sektor er mer passende for Øst-Asia enn for Sørøst-Asia. Innad i Sørøst-Asia er den mer treffende for Malaysia og Singapore enn for Thailand og Indonesia.
- 6) Richard Doner and Ansil Ramsay: «Thailand: from economic miracle to economic crisis», paper, Policy Forum for School of Advanced International Studies, Washington DC, 05.02.98.
- 7) Dette var del av en avtale mellom det amerikanske og japanske Finansdepartementet. Devalueringen skulle hjelpe Japan til å eksportere seg ut av problemene sine. Japanerne skulle så bruke av eksportoverskuddet til å kjøpe amerikanske statsobligasjoner (*Treasury Bills*). Dette skulle bidra til å holde det amerikanske rentenivået nede på et politisk ønskelig nivå og fremme Bill Clintons gjenvalg som president. Se Klaus Engelen: «How Bill Clinton really won», *The European*, 14-20.11.96; Chalmers Johnson, «Cold war economics melt Asia», *The Nation*, 23.02.98, s. 16-19.
- 8) Men japanske banker har fortsatt å gi eksportkreditter til japanske filialer i Sørøst-Asia og til «lokale selskaper» knyttet til japansk dominerte nettverk.
- 9) «Republic of Korea: IMF Stand-by Agreement: Summary of the Economic Program, December 5, 1997».
- 10) Jagdish Bhagwati er enig i dette: «[Kapitalmarkeder] er svært ustabile. Forventninger kan plutselig endre seg. Kanskje er du sunn og frisk, men blir likevel smittet av lungebetennelse. Og da må du gjøre unevnelige ting med økonomien din for å gjenvinne tillit fordi du nå er hektet på systemet ... Markedet kan reagere mot deg når du ikke har gjort noe galt, og du må kanskje gjøre noe som virkelig er galt for å overbevise markedet om at du gjør det rette! ... Jeg ville utsette frihet for kapitalbevegelser i lang tid framover». Intervju, *Times of India*, 31.12.97.
- 11) Eisuke Sakakibara sitert av Reuters, 28.12.97.
- 12) Martin Feldstein: «Refocusing the IMF», *Foreign Affairs*, mars/april 1998, s. 20-33.

- 13) James Tobin: «Why we need sand in the market's gears», *Washington Post*, 21.12.97.
- 14) Intervju, *Times of India*, 31.12.97
- 15) Denne prosessen har pågått omtrent et år. Under IMF's og Verdensbankens årsmøter i Hong Kong i september 1997 ble interim-komiteen i prinsippet enig om at Valutafondet i sin politikk framover skal påvirke og anspore landene til å etablere full valutakonvertibilitet.
- 16) Guy de Jonquie's: «Vision of a global market: WTO members are hoping to deregulate financial services», *Financial Times*, 10.04.97, s. 28.
- 17) Se Paul Blustein og Clay Chandler: «Behind the S. Korean bailout: speed, stealth, consensus», *Washington Post*, 28.12.97, s. 1.
- 18) Se Calmers Johnson: «Cold war economics melt Asia», *The Nation*, 23.02.98, s. 16-19. Jfr. også våre merknader i note 7).
- 19) Clay Harris & John Ridding: «Asia provides golden buying opportunities», *Financial Times*, 26.02.98, s. 16.
- 20) Se «South Korea: Bargains galore», *Economist*, 07.02.98 for en gjennomgang av tidligere eksempler.
- 21) Andrew Mellon, amerikansk finansmann og politiker, var finansminister i USA i perioden 1921-32. (o.a.)
- 22) Henry Kissinger: «The Asian collapse: one fix does not fit all economies», *Washington Post*, 09.02.98, Op-Ed, s. A19.
- 23) Jfr. Martin Wolf: «Caging the bankers», *Financial Times*, 20.01.98; og Pieter Botteliers foredrag på Verdensbankens konferanse om finanskrisa i Asia, gjengitt av Reuters, Paris 02.02.98.
- 24) John Maynard Keynes: *Collected Writings of John Maynard Keynes*, bd. XXI [1933], «Activities 1931-39», redigert av Donald Moggeridge. London: MacMillan og Cambridge University Press, 1982, s. 237.

Arne Overrein

BEMERKNINGER OM KULTUR OG GLOBALISERING

Historias globale slutt eller krig mellom kulturene?

Ingen herskende klasse i trygg maktposisjon vil eller kan akseptere tanken på at verden vil forandres radikalt og dens egne maktposisjoner tapes. Man postulerer følgelig at historia er kommet til sin lykkelige slutt. Intet radikalt nytt kan skje. Man er allerede i den beste av alle mulige verdener. Slik tenkte de sjøltilfredse overklassene i Victoria-tidas England i slutten av forrige århundre. Og slik tenker USAs establishment i slutten av dette århundret. I 1989 fremsatte amerikaneren Francis Fukuyama tesen om at historia hadde nådd sin slutt i og med Sovjetunionens sammenbrudd. Hans tese vakte oppsikt på begynnelsen av 90-tallet som et halvoffisielt uttrykk for USAs syn på verdenssituasjonen. Det var en optimistisk tese om den nyliberale globalismens totale seier.¹

Victoria-tidas establishment var imidlertid splittet. Det fantes en fløy av liberale «optimister» som mente at kapitalismen og imperialismen ville nøytralisere trusselen fra arbeiderklassen og kolonifolkene gjennom en viss heving av deres levestandard. På den andre siden var det en fløy av konservative «pessimister» som betvilte dette og så nødvendigheten av et mer aggressivt forsvar for det bestående og utelukkelse av store deler av menneskeheten fra «sivilisasjonen». Også i dagens amerikanske establishment finnes en tilsvarende intern konflikt. Den mest kjente på den «pessimistiske» fløy er Samuel Huntington med sin tese om at den kommende epoken risikerer å bli en epoke av sivilisasjonskriger («clash of civilizations»)².

Ifølge Huntington vil det 21. århundre bli mer preget av det som splitter enn det som samler menneskeheten. Og det som splitter er de kulturelle skillelinjene: religion, etnisitet, nasjonalisme, språk og tradisjon. Huntington ser konflikter av denne typen i Bosnia, i Israel/Palestina, i Tadsjikistan, på Filippinene osv. Hovedmotstandere er særlig den islamske og den kristne/-amerikansk/europeiske kulturen. Islamsk fundamentalisme framstilles sjølsagt som prototypen på det onde. I og med at Huntington ser verden ut fra standpunktet til USAs maktelite, blir hans råd til USA å ikke vike unna denne «kampen mellom kulturene» og ikke innta en nøytral, «flerkulturell» holdning. (USA er jo sjøl et fleretnisk samfunn og vil i økende grad bli preget av ikke-hvite grupper: afro- og spansk-amerikanere og asiater.³) USA må søke allierte blant land som de står kulturelt nært, USA skal fortsette å spre

sine «verdier» til resten av verden, men ikke forlite seg på at verden vil ta imot disse verdiene uten konflikter.

Som vi ser er dette noe ganske annet enn Fukuyamas optimisme. I prinsippet er Huntingtons perspektiv ikke et globaliseringsperspektiv, men et perspektiv for innkapsling og forsvar av den kapitalistisk-kristne hvite kultur mot det flertall av jordas befolkning som lever utafor denne kulturen og som viser klare tendenser til anti-vestlig motmobilisering.⁴

At verden består av ulike kulturer eller sivilisasjoner er det enighet om. Spørsmålet blir hvor autonome vi anser dem å være. Dersom de er sjølstendige størrelser med særegne kulturelle, politiske og økonomiske systemer, da finnes det grenser for globaliseringa. Den mister sitt grunnlag som politisk prosjekt. Gjennom de siste 500 år har den vestlige kulturen vært på offensiven og ødelagt eller integrert i seg talløse svake lokale kulturer og i tillegg satt de store ikke-vestlige kulturene under hardt press. Kulturelt sett har denne prosessen fortsatt med uforminsket styrke i vårt århundre, sjøl om tidligere tiders brutale metoder ikke kan anvendes i dag. De fleste vil mene at denne prosessen har passert sitt toppunkt. Vi er nå inne i en fase som er mindre vestlig dominert – den kulturelle vitaliseringa vi har sett over hele verden både når det gjelder storkulturer og minoritetskulturer – er et uttrykk for dette. Kulturalistene vil i tillegg argumentere med at de etablerte storkulturene – som er langt eldre enn den vestlige kapitalismen (islam, hinduisme, konfusianisme, buddhisme for å nevne de viktigste) – ikke vil bli ødelagt av den kapitalistiske utviklinga. Den kommende verden vil derfor ikke bli en vestliggjort verden, men vil være preget av disse storkulturene som vil danne kjernen i ulike regioner. Enten vil vi ha kulturell sameksistens eller vi vil ha konflikter mellom disse kulturene. Verden vil ikke utvikle seg mot en felles, global kultur.

I dette standpunktet ligger det ofte et bøl. Verden bør ikke globaliseres fordi det vil innebære fortsatt ødeleggelse av både lokale kulturer og angrep mot store kulturer (som islam) og dermed skape konflikter av hittil ukjent rekkevidde. I stedet bør man tilstrebe en flerkulturell verden hvor retten til kulturell integritet og gjensidig respekt mellom kulturer er instituert som en internasjonal rettsorden. Heller ikke dette standpunkt er uproblematisk for det betyr jo i det minste at visse internasjonale rettsnormer og dermed internasjonale institusjoner skal etableres som et globalt system. Men skal slike rettsnormer – internasjonalt anerkjente menneskeretter – ha realitet, kan ikke en kultur ansees som absolutt sjølstendig. Grunnen til dette er at slike rettsordninger betyr adgang til å regulere de indre forholdene i en kultur. En kultur kan ikke sies å ha rettigheter – rett til å bli bevart, rett til å være annerledes osv. – på samme måte som vi vil si at et individ har rettigheter. Kulturelt mangfold må sikres ved å sikre *individene* rett til å uttrykke sin kulturelle identitet, men ikke ved å garantere kulturenes bevaring i den form de i et gitt historisk øyeblikk eksisterer.⁵ På den politiske venstresida er

tanken om en flerkulturell verden i fredelig sameksistens utbredt. Den kombineres da med det syn at økonomisk utjevning og rettferdighet først må etableres globalt før en slik sameksistens vil være mulig. Og dermed er vi igjen tilbake til diskusjonen om kapitalismens globalisering.

Levi-Strauss, fremskrittet og globaliseringa

Det mer gjennomtenkte kulturalistiske standpunktet, innser at det er vanskelig å forene dette standpunktet med en ide om generelt fremskritt eller evolusjon for hele menneskeheten. Etnologen Claude Levi Strauss er en av de store anti-evolusjonistene og anti-historistene i vårt århundre. Han forsøker å tenke konsekvent relativistisk, dvs. ikke anerkjenne noen annen målestokk for bedømming av en kultur enn den som er utviklet innen kulturen sjøl. I det hele tatt anerkjenner han ingen felles, global målestokk på kulturelt fremskritt. (Med andre ord: rettigheter knytta til en internasjonal rettsorden kan aldri utgjøre en slik målestokk.) Hans analyser representerer utvilsomt en viktig utfordring, især for alle globaliseringsteorier. Likevel synes det som han får store problemer med sin egen relativisme, fordi han – med støtte i feltstudier av noen av de siste gjenværende «ville» samfunn på kloden – antyder at han kan finne en «urokkelig basis» for menneskesamfunnet og derigjennom «avdekke de prinsippene for sosialt liv som det vil være mulig for oss å anvende for å reformere våre egne skikker.»⁶ Men da er han på vei mot en teori om det «normale» og «gode» menneskesamfunn.

Huntington synes å ha en naiv korsfarertro på riktigheten av sin egen kulturs verdier. Levi Strauss forstår derimot at det kan være sterke indre konflikter i en kultur og at enhver kultur nødvendigvis stadig endrer seg og i verste fall går til grunne gjennom disse konfliktene. Levi Strauss innser også at kulturer endrer seg gjennom påvirkning fra andre kulturer, og at dette er normaltstanden så å si. Det skjer en diffusjonsprosess mellom kulturene. Den kultur overlever best som har en høy lærekapasitet. Enhver kultur har både tendensen til å opprettholde seg ved å verne om sin identitet og en tendens i retning av kontakt og konvergens med andre samfunn. Blir alle kulturer helt like betyr det stagnasjon. Isolerer det enkelte samfunn seg fra omverdenen (etnosentrisme) betyr også det stagnasjon. Det er «menneskehetens hellige plikt» å styre unna disse to ytterlighetene.⁷

Lærekapasitet er et like karakteristisk og sikkert like positivt trekk ved den europeiske kulturen som dens evne til ekspansjon og påvirkning av fremmede kulturer. Blant annet var Europa på viktige tidspunkter i stand til å motta en vitenskapelig lærdomstradisjon fra araberne, oppfinnelsene av papir, krutt og kompasset fra kineserne og potet, kautsjuk, tobakk og kokaplanten fra indianerkulturene i Amerika, bare for å nevne noe. Det finnes ikke bare en, men flere typer «kumulativ historie» – indianerne var plantekjennere og planteforedlere på et høyere nivå enn europeerne. Det finnes ikke kun ett

fremskrittsbegrep – «menneskeheten utvikler seg ikke i en retning» (Levi Strauss). Problemet er imidlertid at Europa i kraft av sin lærekapasitet og sin militære og teknisk-økonomiske ekspansjon også påtvinger resten av verden sitt fremskrittsbegrep og at fremskritt reduseres til økonomisk, teknisk og kulturell *ekspansjon*. Elitene i de andre kulturene opplever at de er tvunget til å ta etter Vesten og konsentrere kreftene på disse områdene eller risikere å forsvinne eller forvandles under trykket fra en sterkere kultur. Både disse elitene og de vestlige eliter vil ikke anerkjenne noen andre former for fremskritt enn det som er tilknyttet det kapitalistiske og industrielle systemet. I internasjonale fora – påpeker Levi Strauss – blir ikke Vesten anklaget for imperialism og «vestliggjøring», men derimot bedt om å hjelpe til for en raskere vestliggjøring. Og da blir det meningsløst om en etnolog fra Vesten skal forsvare de andre kulturenes sjølstendighet imot dem sjøl.

Levi Strauss benytter ikke ordet globalisering men ordet verdenssivilisasjon. Han konstaterer (1952) at vi lever i en verdenssivilisasjon. Han er likevel skeptisk både til karakteren og varigheten ved denne verdenssivilisasjonen. Tre muligheter står åpne: enten en total vestliggjøring av hele verden. Eller en ny blandings-sivilisasjon, med elementer av islam og asiatiske kulturer ved siden av det vestlige. Eller den vestlige verdenssivilisasjon når sitt høydepunkt og trekker seg tilbake igjen som følge av konflikter som er uforenelige med sivilisasjonens eksistens.⁸ Levi Strauss nevner ikke hva dette kan være, men ut fra det vi i dag vet kan det for eksempel være økologiske grenser for økonomisk og teknologisk ekspansjon, sterke klassekonflikter mellom vinnere og tapere i den globale kapitalismen eller at spredningen av det individuelle profittbegjæret til alle sosiale sjikt ødelegger og stopper dannelsen av en solidaritetsmoral som trengs for å holde systemet sammen. Det kan tenkes at en slik prosess av Vestens tilbaketrekning til seg sjøl begynner som en forsiktig økonomisk og politisk-kulturell regionalisering, slik vi mot slutten av dette århundre ser konturene av.

Kultur som politisk instrument

Nasjonalstaten er en politisk institusjon som i etnologiens tidsperspektiv hører den aller siste tid til. Etnologene har en tendens til å betrakte kun de lokale kulturene som «virkelige» samfunn. Dermed risikerer de å miste av syne at kultur og politikk, kultur og statsbygging i dagens verden er vevd inn i hverandre. Kultur har både politiske implikasjoner og brukes i dag bevisst i politiske strategier. I allfall siden nasjonalstatens oppkomst har kultur vært et politisk redskap. Kultur er definitivt ikke et område som er nøytralt i forhold til interesse- og klassekonflikter. Individualiseringa fører til at kulturene blir mer porøse og flytende. Menneskene får et mer velgende forhold til kultur – det er ikke noe de kun er født inn i og som gir dem en bestemt gruppe-

identitet. Reformasjonen i Europa var et gjennombrudd i retning av en slik velgende holdning: religionen ble etter hvert noe som individene valgte og ikke autoritene bestemte. Den ble en privatsak, og dermed ikke lenger avgjørende for kulturell og nasjonal identitet. I en moderne verden blir den kulturelle identiteten mer usikker, samtidig som staten har behov for en stabil og homogen kultur. Globaliseringa fremskynder denne prosessen og setter de ulike kulturene under press. En moderne kultur på et sekulært grunnlag vil eksistere videre. Mer usikkert er det med religioner, tradisjoner, språk og litteratur som ikke er knytta til det moderne samfunnets behov.

Et generelt forsvar for all «kultur» er i seg sjøl ikke noe progressivt. Elitene – særlig i den tredje verden – henviser i økende grad til den felles kulturen for å dempe interessekonfliktene i samfunnet. Slik fungerer også de nasjonalistiske ideologiene i Vesten, med USA som det tydeligste eksemplet.

Asiatiske verdier og andre myter om fellesskap

Teorien om at det er en kulturell egenart som preger hvert samfunn og som bestemmer konfliktene mellom samfunn, slik Huntington hevder, blir ofte bevisst fremmet og propagandert. Teorier om kulturell egenart bidrar til den nasjonalstatlige mobilisering og identitetsdannelse. Således er henvisninga til «asiatiske verdier» – orden fremfor individualisme, respekt for autoriteter, lojalitet osv. – nesten blitt et fast inventar i den dominerende politiske retorikken i Asia.⁹ I Japan har det, ifølge Karel van Wolferen, i de siste tiåra vært en klar tendens til å forsterke kollektivet og samholdet i samfunnet og bedriftene, sammenlignet med de første etterkrigsåra da USAs innflytelse var større. Man distanserer seg fra «individualismen» og «materialismen» og den tilhørende åpne interessekampen i arbeidslivet som preger de vestlige samfunn. Man betrakter den japanske nasjon som en evig verdi og verner om den etniske renhet ved å forby immigrasjon.¹⁰ Revitaliseringa av ikke-vestlig kultur i de siste tiåra, må også sees i dette perspektivet. Ja, i virkeligheten har argumentasjonen mot vestlig materialisme og individualisme – og dermed svært ofte imot demokrati og individuelle rettigheter – gått i de samme baner i hele dette århundret, hva enten det er islam eller konfusianisme (f.eks. Singapores tidligere statsminister Lee Kuan Yew¹¹) som er det kulturelle utgangspunktet. Men dette idealistiske standpunktet om at orden og harmoni vil bli gjenopprettet dersom man bare igjen går tilbake til visse kulturelle verdier – de kristne fundamentalistene i Vesten, ja endog Bondeviks Krf i Norge hevder det samme – kan ikke bli et standpunkt venstresida identifiserer seg med. Vi må alltid når det blir snakk om fellesskap spørre: hva slag fellesskap, hva slags grunnleggende rettigheter preger dette fellesskapet, hva slags sosial struktur? osv. Sosialismen deler i virkeligheten de borgerlige moderniseringsteoriens premiss om at et fellesskap bør ha plass for individuell frihet og mangfold.

En appell til fellesskapet oppstår gjerne når de eksisterende fellesskap er i ferd med å oppløses. Innen den politiske filosofien har den såkalte kommunitarisme/liberalisme-debatten bakgrunn i reaksjonen mot oppløsningstendenser i de vestlige samfunn. Men appellen til fellesskap er i seg sjøl ikke progressiv. Både «moderne», fremmedgjort individualisme og «romantisk» lengsel etter sosialt fellesskap er kompletterende sider ved en ideologisk motsigelse. Ifølge Marx vil den forfølge kapitalismen til dens «salige slutt». ¹² For så vidt er det å være i samfunnet og det å være distansert og fremmedgjort fra samfunnet og de sosiale bånd, to sider av det å være menneske. Det er ikke fremmedgjøringa i seg sjøl som skal eller kan avskaffes ved politiske midler. Det er heller de sosialt uakseptable følgene som økt fremmedgjøring *kan* ha i et samfunn, som må forhindres. Det ligger altså ikke noe fruktbart politisk prosjekt i det å bekjempe vestlig individualisme ved hjelp av østlig inspirasjon og asiatiske verdier – like lite som å gjøre det motsatte. Begge er rent ideologiske og retoriske posisjoner.

De lettvinde kulturteoriene benekter de indre motsigelsene i enhver kultur og ser kun på motsigelsene mellom kulturer. Konfliktene i verden blir *verdikonflikter* – deres sosiale og politiske karakter forsvinner. Kulturen oppfattes som en ubrytelig enhet. Dette feilaktige perspektivet deles i realiteten av både tilhengerne av sameksistens og toleranse mellom ulike kulturer og tilhengerne av kulturell krigføring. Vi mener i stedet at det i alle samfunn i dag finnes sosiale konflikter og en dyp kulturell usikkerhet. Dette er også tilfellet i land som tilsynelatende er dominert av en kultur og ikke av kulturell pluralisme. Som eksempel vil jeg nevne Pakistan, et dypt fattig islamsk land med 145 millioner innbyggere. En omfattende spørreundersøkelse foran valget i 1997 viste ikke bare at politikerne, byråkratene og generalene ble ansett som fullstendig korruperte, men også følgende: 72% mente at «religiøse partier har vært til skade for Pakistan», 47% tror at Jinnah (Pakistans «landsfader» i 1947) mente at landet skulle være et demokrati, 52% tror derimot han mente det skulle være en religiøs stat. Kun 70% tror Pakistan vil overleve de neste 15 år. ¹³ Disse tallene vitner om en splittet kulturell identitet.

Svært ofte er det kun eliter som appellerer til tradisjonell kultur enten som reaksjon mot en truende modernisering (særlig tydelig innen islam) eller som ledd i en politisk maktstrategi (the American way, japanisme, asiatiske verdier). Den kulturelle reaksjonen kommer ofte nettopp fordi breie folkemasser orienterer seg mer mot moderne livsformer og «materielle» verdier. Vestlig livsstil og konsumstandard blir ansett som etterstrebellesverdige i forhold til den fattigdom de lever under. Globaliserings-trykket har derfor ikke kun den internasjonale kapitalismen som drivkraft, men også behov for materiell velferd og trygghet i folkemassene. Et samfunn eller en kultur kan ikke forstås fullt ut dersom vi ser bort fra det globale trykket samfunnet er utsatt for. Immanuel Wallerstein har gått svært langt i denne retning og sagt

at de enkelte land i dagens verden bare kan forstås som elementer av det samme kapitalistiske verdenssystem, dvs. bare kan forstås globalt. Hans konkrete eksempel er at dagens Kina og dagens Brasil har mer til felles enn dagens Kina og Han-epokens Kina. Den sivilisatoriske kontinuitet er etter Wallersteins mening en kulturell myte, mens Kina og Brasil i dag er to store underutviklede nasjoner i det samme verdenssystemet. Om kineserne i dag tror på denne myten, hevder Wallerstein, betyr ikke det at samfunnsvitenskapen skal velge det samme perspektivet som analyseperspektiv.¹⁴

Toynbees kulturkritikk

Levi Strauss' kulturteori er en vitenskapelig teori som ikke er særlig nyttig når vestlige interesser skal forsvares. Det samme gjelder kultur- og sivilisasjonsteorien som Arnold Toynbee utviklet for over femti år siden. Han argumenterer for at det er de store kulturene som må være analyseenheten når vi skal forstå verdenshistoria. Det finnes til tross for Vestens globalisering av sitt økonomiske og politiske system, fire gjenlevende ikke-vestlige kulturer: ortodoks kristendom (Øst-Europa), islam, hinduismen, konfusianismen. Han analyserer de indre motsigelsene i hver kultur og kommer frem til at de alle vil gjennomgå fire faser: opprinnelse, vekst, sammenbrudd og oppløsning. Oppløsningsprosessen er preget av at «barbarene» utafør kulturen ikke lenger lar seg integrere inn i kulturens livssyn, men gjør motstand og blir et «ytre proletariat». Oppløsningsprosessen er også preget av en overgang fra differensiering og mangfold til standardisering og enhetliggjøring. Toynbee spør hvor Vesten befinner seg i denne sammenhengen. Han finner at et aspekt som hører til oppløsningsfasen mangler: dannelsen av et universalrike. Heller ikke et halvt hundre år etter Toynbee ser vi antydning til noe nytt imperium eller universalrike.¹⁵ Verken USA eller Kina ser ut til å kunne bli det. Toynbee – som på sine eldre dager opptrådte som kritiker av USAs Vietnamkrig – ender opp med å spørre om vår vestlige kultur står foran en *sin* oppløsningsfase. Denne teorien forener kulturanalysen med globale perspektiver. Men det globale perspektivet er uvisst og skeptisk – han tror ikke det ligger noen lysende modernisering eller evig fremskritt i forlengelsen av det vestlige hegemoniet.

Max Weber som modernitetsteoretiker

Mens Toynbee er blitt glemt og avskrevet som en spekulativ historiefilosof, har sosiologen Max Weber hatt enorm innflytelse, ikke minst på amerikansk samfunnsvitenskap. I sin berømte bok *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*, inntok Weber et standpunkt i tråd med det vi her har kalt kulturalisme. Ved siden av Durkheim var Weber en av de første som gjennomførte et alvorlig studium av den ikke-vestlige verden på et tidspunkt

da denne ikke-vestlige verden var i ferd med å bli et akutt problem. Hans problem var å finne egenarten til den moderne kapitalismen, som han mente hadde en spesifikk rasjonell karakter med vekt på bedriftsmessig effektivitet, korrekt regnskapsførsel og i det hele tatt en rasjonell mål-middel-atferd. I oppfatninga av kapitalismen som system var han langt på vei enig i Marx' analyse i *Kapitalen*. Når det gjaldt kapitalismens genese, fokuserte Marx og Weber på forskjellige sider. Marx tegnet et lite idyllisk bilde av den såkalte opprinnelige akkumulasjon, dvs. det terroristiske regime som ble utøvd over de lavere klasser for å gjøre dem «tilpasset» til kapitalistiske forhold. Heller ikke for Weber hadde kapitalismen særlig idylliske trekk. Likevel blir Webers kapitalismebilde et heltepos for det europeiske borgerskapet og en hyllest av det Weber anså som de borgerlige dyder: askese, rasjonalitet og moralsk strenghet. Kapitalismes genese lå i den spesifikke religiøsitet som hadde behersket det tidlig-moderne Europa, nemlig protestantismen i sine ulike varianter. Denne hadde utviklet en asketisk og rasjonell mennesketype som var drivkrafta bak den kapitalistiske akkumulasjon. Også utafor Vesten fantes det kapitalisme, men dette var en «før-rasjonell», «eventyr- og røverkapitalisme» orientert mot å utnytte politiske forbindelser. Bare i Vesten fantes et borgerskap som kunne gjennomføre en rasjonell arbeidsorganisering.¹⁶

Det særegne ved det vestlige samfunn lå altså ifølge Weber på det kulturelle området, i den spesifikke rasjonelle mennesketype som her var utviklet. Særlig de asiatiske religionene hadde ikke maktet å utvikle en økonomisk etikk som i seg sjøl ga grobunn for et sjølstendig borgerskap. I de asiatiske samfunn var religionens holdning til verden preget av passiv tilpasning og verdensflukt. I den kristne tradisjon av verdensbeherskelse, og dermed også aktiv utryddelse av den tradisjonelle magiske forestillingsverden som behersket folkemassene og som var et hinder for en rasjonell kapitalisme. (Jfr. protestantismens magi- og ritualfiendskap og også hekseprosessene.) Ifølge Weber var det altså kulturelle skranker for kapitalismens utbredelse, iallfall for den moderne, rasjonelle kapitalismen. Fordi han ikke trodde på noen fortsatt dynamisk kapitalisme, men derimot en byråkratisk stagnasjon, utviklet han ikke noen tanker i retning av hvordan de kulturelle skrankene i den ikke-europeiske verden kunne brytes ned. Han var først og fremst nasjonalist, ikke globalist. Spørsmålet om hva staten og politikken kunne gjøre for å stimulere den økonomiske veksten var jo dessuten et ikke-tema i Webers levetid (han døde i 1920).

Derimot fikk Weber stor betydning – og det er interessant i vår sammenheng – da han seinere ble resipert av amerikansk samfunnsvitenskap, særlig av Talcott Parsons, og ble en inspirasjon for de såkalte moderniserings-teoriene etter andre verdenskrig. Moderniseringsteorien var aktuell blant annet i forbindelse med at samfunnsforskerne kastet seg over problemet hvordan de frigjorte koloniene skulle få i gang en økonomisk vekst som

kunne bringe dem ut av fattigdommen. En lignende problemstilling var også oppstått ved avslutninga av andre verdenskrig. Spørsmålet som da reiste seg var hvordan okkupasjonsmaktene gjennom institusjonelle endringer kunne modernisere og demokratisere de fascistiske land, Tyskland og Japan. Samfunnsforskerene ble trukket inn i disse diskusjonene.¹⁷

Fra tidlig i 50-åra ble søkelyset satt på problemet omkring modernisering og økonomisk vekst, mens de ikke-europeiske kulturene før dette tidspunktet først og fremst hadde vært gjenstand for antropologisk forskning (blant andre av Levi Strauss). Moderniseringsteorien la vekt på at den tredje verden måtte bryte med sine tradisjonelle kulturelle hindre for økonomisk vekst. (Et av hovedverkene i denne tradisjonen er W.W. Rostows *The Stages of Economic Growth*, publisert i 1960.) Man antok at det var viktig å skape en elite av entreprenører psykologisk preget av aktivitet og kreativitet, ikke av fatalisme. Denne entreprenør-eliten skulle så iverksette et økonomisk «take off» som ble antatt å være irreversibelt. Weber var viktig for moderniseringsteorien fordi han representerte et alternativ til Marx; han fokuserte på hovedpersonen i særlig den amerikanske kapitalisme-forståelsen, nemlig entreprenøren og hans karakteregenskaper. At Weber sjøl mente at disse asketiske karakteregenskapene forlenget hadde veket plassen for en rent sekulær økonomisk-egoistisk holdning, ble i denne sammenhengen oversett.¹⁸ Også på et annet viktig punkt var det en klar motsetning mellom moderniseringsteorien og Weber, nemlig i spørsmålet om sammenhengen mellom kapitalistisk utvikling og utviklinga av demokrati og frihet. Weber var her realistisk, for ikke å si pessimistisk. Det 20 århundres kapitalisme ville ifølge han føre til større ufrihet. Om dette skrev han i 1906, altså før den russiske revolusjon: «Det er høyst latterlig å tilskrive vår tids høykapitalisme, slik den nå blir importert til Russland og slik den består i Amerika, ... slektskap med 'demokrati' eller endog med 'frihet'». ¹⁹ Moderniseringsteorien såvel som nyliberalismen påsto derimot en ubrytelig sammenheng mellom markedsfrihet og politisk frihet.

Webers vektlegging av indre kulturelle hindre for økonomisk vekst og tilsvarende mindre vekt på det internasjonale økonomiske systems innvirkning og statens betydning, passet også inn med de herskende holdninger på femtitallet. Dette kommer til uttrykk når Weber analyserer utviklinga av kapitalismen i Japan. Her manglet de kulturelle betingelsene for en kapitalistisk økonomisk etikk, og her manglet egentlig en kapitalistklasse. Han nøyer seg med å si at kapitalismen ble innført på kunstig måte, altså ikke var resultat av en indre utvikling. Hva han ikke går inn på, var den japanske statens enorme rolle (siden Meiji-reformene på 1860-tallet). Heller ikke bemerker han det forhold at Japan var et av meget få ikke-vestlige land som aldri ble kolonisert eller okkupert av imperialistiske makter. Uansett var det i den japanske utviklinga svært lite å se til den sjølstendige og innovative entreprenøren. Delvis eide staten sjøl bedriftene, delvis ble kapitaleierne –

som Paul Baran sier – bestukket og på andre måter presset til å kanalisere sine investeringer i produktiv retning.²⁰ Japan – ved siden av Sovjetunionen – representerte derfor i virkelighetene andre industrialiseringsmodeller, men disse modellene passet dårlig inn i moderniseringsideologien på 1950-tallet.

Ironisk nok finnes det i Japan sjøl en lære om at årsaken til den japanske arbeidsmoral er å finne i at japanerne betrakter arbeidet som en asketisk praksis til Buddhas ære. Et vanlig syn i Japan er at denne læra ikke har noe med maktforhold og politisk interesse av streng arbeidsdisiplin å gjøre. Den er et ubesmittet kulturelt uttrykk for Japans særegenhet. Japanologen Herman Ooms har påvist at de japanske makthaverne siden slutten av 1700-tallet aktivt støttet en slik lære og gjennom tilsvarende lovgivning skapte en autoritær arbeidsdisiplin på landsbygda (som er kilden til den opprinnelige akkumulasjon i Japan) og i bedriftene. Men dette er sjølsagt noe som ikke passer inn i den japanske sjølbevisstheten.²¹

Vi bør ikke overse at det er en kjerne av riktighet i moderniseringsteorien, nemlig forsøket på å forstå oppbruddet fra tradisjonelle samfunnsformer overalt i verden. Likevel ble moderniseringsteorien altfor lett bundet opp i snevre politiske og kulturelle verdier knytta særlig til USA som en eviggyldig modell for modernisering. Moderniseringsteorien var på en og samme tid en teori om global endring og en teori som forsvarer Vestens kultur som grunnlaget for modernisering. Som sådan må den kritiseres. Den ble både en teori som legitimerte kapitalisme og spredning av vestlige kulturverdier. Moderniseringsteoriens implisitte sluttmaal var det amerikanske samfunnet. USA i de første tiåra etter krigen var moderniseringas «realiserte utopi», som Hans Ulrich Wehler har bemerket.²² Tradisjonalismen var historias begynnelse – moderniseringa var historias slutt. Og denne slutten var det «rasjonelle» vestlige, nytte- og profittmaksimerende individ. Slik sett er det en slående kontinuitet mellom det amerikanske establishments tanker på 1950-tallet om seg sjøl som menneskehetens «normaltilstand» og Fukuyamas visjon om historias slutt på 90-tallet.

Sluttbemerkning

Av de tre hovedområdene økonomi, politikk og kultur er det innen området kultur vi finner de klareste uttrykkene for tradisjonelle makt- og livsformer. Alle mennesker har del i en kultur, alle er kulturpreget. Politikk og økonomisk virksomhet er noe vi har mulighet til å forme og omforme, iallfall under demokratiske vilkår, mens kultur er noe vi overtar fra tidligere generasjoner. Vi sosialiseres og oppdras inn i kultur før vi er i stand til å ha noe kritisk og velgende forhold til den. Kultur er menneskenes umiddelbare livsverden. Vi lærer språk og finner vår identitet som medlemmer av en kultur. Disse tingene – språkinnlæring, oppdragelse osv hører med til det som spontant gjetas fra generasjon til generasjon. De har derved en konservativ

karakter. De forandres ikke gjennom vedtak og avstemninger. En kultur verken kan eller bør forandres gjennom tvang. Men den kan heller ikke bevares gjennom ganske enkelt å vedta at den skal bevares. Globalisering betyr en økende sammenligning mellom og refleksjon over kulturer. Vi vil få en relativisering av kultur. Det blir vanlig å se på fremmede kulturer som like «verdifulle» som ens egen. Dermed vil kulturen miste sin absolutte betydning i menneskenes liv. Den vil bli noe «interessant» på det private plan som vi «dyrker», slik som man i moderne samfunn leser romaner eller går på kino uten å ha noe forpliktende forhold til det vi opplever. Det er ikke noe kollektivt forpliktende i den moderne kulturen, den er fragmentert og ulike mennesker velger ulike fragmenter. Våre politiske rettigheter og sikring av vår tilvante konsumstandard betyr langt mer for oss. Alle land som moderniseres, vil oppleve dette problematiske forholdet til den tradisjonelle kulturen – slik også Europa opplevde det til fulle under religionskriger og hekseprosesser og i den seinere sekularisering.

Når det derimot gjelder økonomi og stat, så stiller det seg annerledes. Økonomi og stat er i seg sjøl moderne fenomener. Kapitalismen og nasjonalstaten er de viktigste drivkreftene bak globalisering og modernisering. Kulturen kan bli «porøs» og miste sin absolutte betydning. Økonomisk effektivitet og politisk orden er derimot absolutte betingelser for et moderne samfunn. Dessuten er en moderne stat en langt viktigere betingelse enn kapitalisme og privat eiendomsrett. Vi kan tenke oss vesentlige endringer av det økonomiske systemet. Men det er vanskelig å tenke bort staten noenlunde i den form den har i dag, med sentral makt- og styringskapasitet som blant annet sikrer økonomiens kontinuitet, med demokratiske og sosiale retter som er forutsetninga for individuell frihet. Staten kan sjølsagt delegere makt til internasjonale organer. Men staten vil ikke oppheve seg sjøl til fordel for en global regjering eller ingen regjering i det hele tatt. Det vil møte motstand. Og det er dessuten mildt sagt lite tenkelig at de politiske elitene i Kina, Japan, USA – for å nevne tre viktige land – vil avskaffe sitt eget maktgrunnlag til fordel for deltakelse i en slags verdensregjering.

Striden mellom kapitalistiske og sosialistiske prinsipper i økonomien er en strid innafor ramma av det moderne samfunnet, det er en strid om hva økonomisk effektivitet egentlig er og hva denne effektiviteten skal tjene. På det politiske området er det en strid mellom de som mener at nasjonalstaten har utspilt sin rolle og de som ikke er enige i dette. Men denne striden er også en strid innafor ramma av det moderne samfunn (til tross for at norske EU-tilhengere i siste EU-strid anklaget norske EU-motstandere for å være førmoderne nasjonalister). At det er en strid innafor ramma av det moderne samfunnet kan blant annet avleses ved at striden dreier seg om hva slags statstype som ivaretar demokratiet og menneskerettene på den beste måten.

NOTER

- 1) Jfr. Francis Fukuyama: «The End of History?», *The National Interest*, vol. 16, Summer 1989, s. 3-18. Fukuyama videreutviklet sin tese i boka *The End of History and the Last Man*, New York 1992.
- 2) Jfr. Huntingtons artikkel «The Clash of Civilizations?», *Foreign Affairs*, vol. 72, nr. 3, 1993, s. 22-49.
- 3) Sammenligner man de «hvite» med disse tre nevnte gruppene, vil ifølge en prognose de hvites andel i USA gå ned fra 80% i 1980 til 53% i 2050. Se *New York Times*, 14.02.1996.
- 4) Samuel Huntington uttrykte tidlig skepsis til påstanden om at de nye stater i den tredje verden ville utvikle politiske systemer som var beslektet med de vestlige og især med det amerikanske, som han tegner et idealisert bilde av i boka *Political Order in Changing Societies*, New Haven, Conn., 1968. Huntington var senere et sentralt medlem av Den trilaterale kommisjon.
- 5) Jfr den kritiske kommentaren mot flerkulturalisme av Pierre Birnbaum: «From Multiculturalism to Nationalism», *Political Theory* Vol 26, februar 1996, s. 33ff. Dersom flerkulturalisme innebærer en ubegrenset rett til ikke-innblanding i sin kulturelle identitet, så vil de fleste si at dette er fornuftig når det gjelder en rekke undertrykte minoritetskulturer. Men mer problematisk blir det dersom det samme prinsipp brukes til å legitimere slagord som «Frankrike for franskmenn» og «Norge for nordmenn». Retten til å være seg sjøl, til å være «annerledes» kan altså ikke bety rett til å ekskludere «fremmede» eller rett til å undertrykke andre, «mindreverdige» kulturer. Heller ikke retten til å undertrykke individer innen kulturen som «avviker» fra den etablerte kulturelle identiteten. (Jeg har utviklet dette resonnetet nærmere i en upublisert stensil: *Om flerkulturalisme, demokrati og moralsk fornuft*, Filosofisk Institutt, Universitetet i Tromsø, 1996)
- 6) Claude Levi-Strauss: *Tropisk elegi*, Oslo 1973 s. 338 og 340. Se også den interessante polemikken mot J. P. Sartre i Levi Strauss: *Das wilde Denken*, Frankfurt M., 1968.
- 7) Claude Levi Strauss: *Rasse und Geschichte*, Frankfurt M.1972, s. 79. Denne boka ble skrevet for UNESCO i 1952.
- 8) Ibid, s. 48ff.
- 9) I en spørreundersøkelse blant toppsjefer i det private næringsliv i ni østasiatiske land og Australia, svarer i gjennomsnitt 64% at Asias økonomiske vekst ikke hadde vært så høy uten «asiatiske verdier». Høyest er troen på asiatiske verdier i Malaysias business-elite. Den er også høy i Japan, 67%. Den er lavest i Australia, men dog 40%. Se *Far Eastern Economic Review*, 19.02.1998.
- 10) Se van Wolferen: *The Enigma of Japanese Power*, New York 1990, s. 290ff., og kap. 10: «Power in the Guise of Culture».
- 11) Se «Culture is Destiny. A Conversation with Lee Kuan Yew.» *Foreign Affairs*, Mars-april 1994. Her argumenterer Lee så svakt og retorisk at det for den amerikanske intervjueren (i et etterord) blir svært enkelt å imøtegå han med et innlysende og kritisk spørsmål: dersom konfusianismen er årsaken til Øst-Asias og Singapores økonomiske suksess, må den da ikke også være forklaringa på Asias århundrelange stagnasjon?
- 12) K. Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Øst-Berlin 1953, s. 80.
- 13) *Klassekampen* 21.02.97.

- 14) Immanuel Wallerstein: «Hold the Tiller Firm» i: St. K. Sanderson (ed.): *Civilizations and World Systems. Studying World-Historical Change*, Walnut Creek 1995, s 246. Wallerstein er den fremste eksponenten for den såkalte verdenssystem-analysen på den internasjonale venstresida. Den første presentasjonen av teorien ble gitt i *The Modern World System*, 1974.
- 15) Arnold Toynbee: *Historien i nytt lys*, Oslo 1949. Om analyseenheten, s. 1ff; om Vestens «ytre proletariat» s. 365ff.
- 16) Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972, s 826; og *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie Bd I*, Tübingen 1986, s. 10.
- 17) Se særlig Talcott Parson: «The Problem of Controlled Institutional Change» og «Population and Social Structure of Japan». Begge i *Essays in Sociological Theory*, New York. 1964, s. 238-297. For Japan anbefaler Parsons økt integrering i verdenshandelen, økt kulturell utveksling, bekjempelse av de mektige kapitalistgruppene - «Zaibatsu-familiene – og deres nære bånd til staten. Men metodene som benyttes må ikke være «too abruptly revolutionary». (s. 291 og 295.)
- 18) Jfr. Max Weber: *Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1981, s. 314-15, og avslutninga av *Den protestantiske etikk*. Weber ender her opp med å analysere det kulturelle forfallet i den moderne kapitalismen.
- 19) Max Weber: «Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland», *Gesammelte politische Schriften*, Tübingen 1971, s. 63-64.
- 20) Weber om Japan, se *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Bd. II, Tübingen 1978, s. 296ff . Paul Baran: *The Political Economy of Growth*, New York 1968 s. 151ff. (om Japan). Van Wolferens nyere analyse (op.cit., s. 375ff.) er i tråd med Baran. De nyere erfaringene fra tigerlandene svekker heller ikke tesen om statens betydning for den økonomiske utviklinga.
- 21) H. Ooms: «Ideology and Cultural Arguments of Japans Distinctivness: The Case of Japan's Work Ethic.» i: *Rethinking Japan* Vol. II, Sandgate 1990, s. 312-18.
- 22) Hans-Ulrich Wehler: *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975, s. 18.

Rune Skarstein

DEN NORSKE OLJESTATEN I DEN GLOBALISERTE ØKONOMIEN

Norge skiller seg fra de andre industrilandene ved det sterke innslaget av råvarer eller lite bearbejdede industriprodukter i den samlede vareeksporten. Fisk og fiskeprodukter, treforedlingsprodukter, trevarer, kjemiske råvarer, kjemiske og mineralske produkter og metaller (hovedsakelig aluminium, dvs. importert bauxitt kombinert med norsk elektrisitet) utgjorde 23% av Norges samlede vareeksport i 1996. I tillegg kom råolje og naturgass, som utgjorde 49%.¹ Over 70% av Norges samlede vareeksport kan dermed sies å være typisk naturressursbasert, og de viktigste ressursene er vannkraft, olje og gass, skogvirke og fisk. Denne særegne sammensetningen i vareeksporten, basert på spesielle naturressurser, gjør Norge til en «jordrenteøkonomi» som er mindre utsatt for det økende konkurransepresset, men kanskje sterkere utsatt for konjunktursvingninger i den globaliserte økonomien enn de fleste andre industrilandene. De raskt voksende oljeinntektene og overskuddene på driftsbalansen overfor utlandet under et regime av frie kapitalbevegelser har imidlertid hatt dyptgripende virkninger på den økonomiske politikken, spesielt når det gjelder offentlig sektor og inntektsfordelingen.

Voksende oljeinntekter og statlig sparemani

Et viktig trekk de siste tyve årene er den raske veksten i oljeproduksjonen og den høye andelen av olje og gass i den samlede eksporten av varer og tjenester. Et «moderat tempo i oljeutvinningen» har hele tiden vært offisiell norsk politikk. Lagerressursen olje og gass skulle ikke tømmes ut over kort tid, og Norge skulle ikke bli en «oljeavhengig» nasjon. I 1983 vurderte det såkalte Tempoutvalget en olje- og gassproduksjon på 90 millioner tonn oljeekvivalenter som et rimelig produksjonsmål for år 2010 og 120 millioner tonn som et ekstremt høyt mål. I Stortinget lot disse målsettingene til å få bred tilslutning. Men virkeligheten ble annerledes. Allerede i 1991 passerte den faktiske produksjonen Tempoutvalgets «maksimumsmålsetting» for år 2010. Fra 1987 til 1997 økte produksjonen av olje og gass med gjennomsnittlig 11% pr. år, som tilsvarer en tredobling over perioden, og nådde 237 mill. m³ oljeekvivalenter (o.e.) i 1997. Bare den antatte produksjonsøkningen fra 1996 til 1998 (45 mill. m³ o.e.) vil være like stor som den totale produksjonen i 1980.² Denne utviklingen gjenspeiler at det ikke er de politiske myndighetene, men i stadig større grad oljeselskapene som har styrt tempoet i oljeutvinningen.

I 1997 eksporterte Norge olje og naturgass for mer enn 170 milliarder kr, som tilsvarte en foreløpig topp på over 38% av samlet eksport. Norge er i dag verdens nest største oljeeksportør, etter Saudi-Arabia. Den store eksporten fra oljesektoren gjør at Norge er et av de seks OECD-landene som har hatt vedvarende overskudd på driftsregnskapet overfor utlandet siden 1990, og ikke noe annet av disse landene har hatt så store overskudd målt som prosentandel av bruttonasjonalproduktet (BNP). Siden 1993 har overskuddet vokst kraftig og ble tredoblet fra 25 milliarder kr i 1993 til 79 milliarder i 1997.³

Trass i gjennomgående lav oljepris (gjennomsnittlig knappe 18 dollar pr. fat Brent-olje i 1994-97), har den sterke produksjonsøkningen medført en rask vekst i statens netto kontantstrøm (=netto inntekt) fra oljevirkosomheten, som ble doblet bare fra 1995 til 1997. Fram til 1994 ble praktisk talt hele statens oljeinntekt brukt til å finansiere offentlige utgifter. Men de siste årene har denne andelen sunket dramatisk både absolutt og relativt, fra 36,5 milliarder kr eller 95% av statens netto oljeinntekt i 1995 til 20,2 milliarder kr eller 24% av netto oljeinntekt i 1997. I statsbudsjettet for 1998 utgjør oljepengene bare 14% av statens netto oljeinntekt (jfr. tabell 1). I 1997 dekket oljepengene bare 4,9% av statens samlede utgifter, mot nesten 12% så sent som i 1994.⁴ Oljepengene spiller med andre ord en stadig mindre rolle i finansieringen av de offentlige utgiftene.

Tabell 1: Statens bruk av oljepengene 1995-1998⁵

	1995		1996		1997		1998 ¹	
	Mrd. kr	%	Mrd. kr	%	Mrd. kr	%	Mrd. kr	%
Netto kontantstrøm	38,5	100,0	69,9	100,0	84,5	100,0	85,6	100,0
Overf. til statsbudsj.	36,5	94,8	25,7	36,8	20,2	23,9	12,2	14,3
Overført til oljefondet	2,0	5,2	44,2	63,2	64,3	76,1	73,4	85,7

¹ Budsjett-tall.

Dette betyr slett ikke at det ikke trengs mer penger for å dekke åpenbare behov for større offentlig satsing spesielt innen oppvekst, helsevesen og eldreomsorg. Det er tvert imot politikerne som forbyr seg selv å bruke mer oljepenger av frykt for at det kan føre til «overoppheting» av økonomien og inflasjon: Kombinasjonen av høye oljeinntekter og fri kapitalflyt over landegrensene gjør at offentlig sektor må ta støytten gjennom en stram finanspolitikk som skal kompensere for en ekspansiv pengepolitikk med sikte på å unngå for høy kronekurs.

Men selv på denne premisen er statens sparepolitikk irrasjonell fra et samfunnsmessig synspunkt. Et eksempel på dette er utstyrssituasjonen ved norske sykehus. Rapporter fra flere sykehus har dokumentert at utstyret er foreldet, i mange tilfeller farlig både for leger og pasienter og i stor grad havarert. Situasjonen er verst på de store sykehusene. Utstyrshavari gjør at

pasienter må sendes til andre fylker. Dårlig eller utrangert utstyr medfører økt risiko for feildiagnoser, dårligere tilbud til pasientene, økende ventelister, mer bruk av overtid og økt helserisiko for sykehuspersonalet.⁶ Praktisk talt alt nytt sykehusutstyr kan eller må importeres. Om staten bruker 5 eller 10 milliarder kroner eller enda mer av oljefondet til slik import, vil det slett ikke føre til noen «overoppheting» av økonomien og inflasjon. En slik bruk av oljepenger vil tvert imot resultere i høyere arbeidsproduktivitet, lavere driftskostnader og større trivsel for ansatte og pasienter ved sykehusene. Den vil kort og godt ha en prisdempende virkning. En tilsvarende argumentasjon kan føres for eksempel når det gjelder det dårlige inneklimaet og foreldede lærebøker i skolene. Men selv om de miserable tilstandene på sykehus og skoler har vært kjent i årevis, har ikke de ansvarlige politikerne vært villige til å bruke oljepenger for å bøte på situasjonen.

Petroleumsfondet – staten som finanskapitalist

Olje- og gassinntektene er nå langt større enn det som brukes for å finansiere løpende import. Følgelig har det vært en rask økning i netto finansinvesteringer i utlandet, fra 11 milliarder kr i 1993 til nesten 80 milliarder i 1997.⁷ En hovedkomponent i Norges netto finansinvesteringer utenlands er avsetninger til Statens petroleumsfond, som økte fra bare 2 milliarder kr i 1995 til 64 milliarder i 1997 og antas å bli på ca. 73 milliarder i 1998 (jfr. tabell 1). De offisielle prognosene tyder på at oljefondet vil ha vokst til ca. 570 milliarder kr ved utgangen av år 2001. I år 2020 vil det ifølge Langtidsprogrammets «basialternativ» ha passert 2000 milliarder kroner og blitt 1,4 ganger større enn Norges BNP. Norge er i ferd med å bli en «overskuddsøkonomi» i verdenstoppen, og den norske staten blir en av verdens største rentenister, mens andre land må slite med tilsvarende underskudd i utenriksøkonomien.

Som internasjonal finanskapitalist blir staten opptatt av å få størst mulig avkastning på oljefondet. Da nytter det ikke å plassere det bare i «kjedelige» utenlandske obligasjoner. På forsommeren 1997 sikret derfor Ap-regjeringen seg fullmakt fra stortingsflertallet til å bruke inntil halvparten av oljefondet til spekulasjon på utenlandske aksjebørser. Både den delen av fondet som investeres i obligasjoner og den som investeres i aksjer, skal ha følgende geografiske fordeling: Europa (14 land): 40-60%, Amerika (USA og Canada) 20-40% og Asia/Oceania (5 land) 10-30%. Fondet kan med andre ord investeres i totalt 21 land som etter Norges Banks mening har «velfungerende kapitalmarkeder og betryggende verdipapirlovgivning».⁸

Ifølge paragraf 2 i forskriften for forvaltningen av fondet, skal målsettingen være «å oppnå en høyest mulig avkastning», og sentralbanksjef Kjell Storvik tilføyer: «uten at risikoen er uakseptabelt høy».⁹ Med andre ord: «Om investeringsobjektets soliditet er skapt gjennom systematiske brudd på

menneskerettigheter, eller som følge av miljø-ødeleggende verdiforedling, er ... irrelevant for beslutningstakerne. Det avgjørende er forventninger om bedriftens kostnadsstruktur, inntekter, innovasjon og konkurranseevne.»¹⁰ Dette betyr at Norges Bank på vegne av den norske stat skal operere som enhver annen finanskapitalist på de internasjonale aksjebørsene. Stilt overfor en slik oppgave, er det forståelig at vår statsminister fra KrF føler behov for en verdikommisjon: «De samme politiske krefter som har klarert en ekspansiv oljekapitalisme, er samtidig rammet av autentisk bekymring og uro om Norges internasjonale orientering og den oppadstigende materialisme som preger våre holdninger og atferd. Som uttrykk for tidsepokens spaltning mellom den økonomiske virkelighetens imperativer og den moralske bedømmelse og fordømmelse nedsettes derfor en verdikommisjon.»¹¹

For å unngå en utidig sammenblanding av moral og økonomi, er det nyttig å ha en klar arbeidsdeling: Regjeringens verdikommisjon sørger for moralen og Norges Bank tar seg av oljepengene. Men sentralbanken kan selvsagt ikke klare sin oppgave alene. Petroleumsfondet skal deles ut til meklere og forretningsbanker som får i oppdrag å «forvalte» det på aksjebørsene rundt om i verden, selvsagt mot en klekkelig godtgjørelse. Staten er i ferd med å bli en storspekulant i den globaliserte økonomien; derfor vil den ha en økende egeninteresse av fri kapitalflyt over landegrensene. Med fortsatt høye petroleumsinntekter vil den norske stat bli en av IMF's, GATT's, WTO's og EU's beste medspillere i kampen for fortsatt deregulering og liberalisering av verdensøkonomien.

Selv om vår sentralbanksjef fastslår at risikoen ikke må være «uakseptabelt høy», er det selvsagt en stor risiko å plassere oljeformuen på verdens aksjebørser i stedet for å la den ligge i jorda. Aksjekapital er jo «risikokapital». For eksempel i tre av de fem landene i Asia der fondet kan plasseres, *sank* totalindeksen på aksjebørsene i 1997 som følger: Japan 29%, Hong Kong 36,2%, Singapore 44,4%, med andre ord en gjennomsnittlig nedgang på 36%.¹² Børsnedganger har dessuten en tendens til å spre seg internasjonalt. Såkalt indeksforvaltning er derfor ikke noen garanti mot tap, og et internasjonalt børskrakk kan medføre store tap for oljefondet uansett hvilken «tidshorisont» som brukes.

Voksende oljefond, lavrentepolitikk og innstramminger i offentlig sektor

Det er en kjent sak, erfart av for eksempel Tyskland og Japan, at valutaene til overskuddsøkonomier er attraktive for utenlandske finansspekulanter. Og jo større et lands nettofordringer på utlandet er, desto mer tiltrekkende blir dets valuta. I neste omgang fører dette til oppskrivningspress på valutaen og dermed svekking av landets konkurranseevne. For å dempe både utlendingers og norske spekulanters lyst på norske kroner, har myndighetene de siste årene ført en lavrentepolitikk uten å ta særlig hensyn til konjunktursituasjonen

innenlands. Under høykonjunkturer vil lavrentepolitikken skape høyt etterspørselspress, med fare for «overoppheting» av økonomien og økt prisstigning. For å motvirke den ekspansive pengepolitikken og «kjøle ned økonomien», begynte Ap-regjeringen å stramme inn de offentlige budsjettene. Eller som tidligere finansminister Jens Stoltenberg uttrykte det: «... det er rom for en lavere rente i norsk økonomi forutsatt at lønnsoppgjørene er moderate og finanspolitikken er stram.»¹³ Hovedhensikten med den stramme finanspolitikken er med andre ord å kompensere for den ekspansive lavrentepolitikken for å «tilpasse» økonomien til et voksende oljefond under et regime av fri kapitalflyt.

Regjeringen kunne selvsagt ha ført en stram finanspolitikk ved å øke skattene i stedet for å stramme inn på utgiftene. Dette gjelder ikke minst satsene for toppskatt, selskapsbeskatningen (i dag bare 28%) og beskatningen av kapitalinntekter, der aksjeutbytte er fritatt for skatt. Men en mer rettferdig beskatning var åpenbart tabu for Ap-regjeringen; altså måtte de offentlige utgiftene strammes inn. Som følge av denne politikken var det en kraftig reduksjon av totale offentlige utgifters (medregnet overføringer) andel av BNP, fra 52,0% i 1992 til 45,7% 1996 og 44,1% i 1997. OECDs 16 europeiske medlemsland hadde i 1996 et gjennomsnitt på 48,6%, og blant disse landene var det bare i Storbritannia, Hellas, Irland, Island og Spania at de offentlige utgiftenes andel av BNP var lavere enn i Norge.¹⁴

Under presset fra globaliseringen har bruken av statsbudsjettet for å kompensere for virkninger av oljeøkonomien gjort Norge til et foregangsland når det gjelder å bygge ned offentlig sektor. Konsekvensen er dårligere offentlig tjenestetilbud og stadig større offentlig armod kombinert med økende privat overflod i den rikeste femtedelen av befolkningen. Ofrene for innstramningene i offentlig sektor er de svakeste gruppene: psykiatriske pasienter, barn i skoler og barnehager, pleietrengende gamle, arbeidsløse, eneforsørgere uten yrkestilknytning.¹⁵ Samtidig later det til at oljeøkonomiens problemer har vært en kjærkommen anledning for Ap-ledelsen og de andre høyrepartiene til å føre en slik politikk.

Den økonomiske politikken som ble ført av Ap-regjeringen, og som foreløpig ser ut til å bli videreført av sentrumsregjeringen med noen unntak, bygger på den feilaktige forutsetningen at stramme offentlige budsjett kombinert med moderate lønnsoppgjør er en garanti mot inflasjon, uavhengig av andre forhold. Men en alternativ vei til «overoppheting» og inflasjon går gjennom en rask økning av bankenes utlån, først og fremst til private investeringer. Under en lavrentepolitikk kombinert med kapitalkontroll vil bankenes utlånsvolum være begrenset av de midler de kan skaffe seg innenlands, fra vanlige innskytere, gjennom lån på det innenlandske kapitalmarkedet og fra Norges Bank. I et slikt regime kan sentralbanken kontrollere kreditteksjon i økonomien. Dermed vil bankene måtte «rasjonere» sine utlån og prioritere de mest «kredittverdige» kundene med sikrest pant. I

dagens system med fri kapitalflyt er disse begrensningene på bankenes utlån opphevet. Når de ikke greier å skaffe seg nok midler innenlands, kan de ta opp lån i utlandet for utlån innenlands, for eksempel ved å utstede obligasjoner i fremmed valuta. I en overskuddsøkonomi som den norske er det tilsynelatende nesten ingen grenser for hvor store beløp bankene kan hente utenlands på denne måten. Dessuten kan det såkalte publikum ta opp lån i utenlandsk valuta direkte, som regel formidlet av en bank i Norge.

I hele perioden 1990-1995 lånte norske banker inn bare 7,6 milliarder kr i det utenlandske obligasjonsmarkedet, i 1996 var det 2,1 milliarder og i 1997 hele 23,2 milliarder kr. Mens staten strammer inn de offentlige budsjettene og sparer i oljefond utenlands, henter bankene pengene inn igjen så å si bakveien gjennom kortsiktige obligasjonslån i utenlandsk valuta. I 1997 var det en eksplosiv økning i bankenes utlån på nesten 17%, og kredittveksten i norsk økonomi nådde et historisk toppnivå på nesten 100 milliarder kr. Det tilsvarte nesten 50% av totale bruttoinvesteringer i fast realkapital og 10% av BNP. Av den samlede kredittveksten finansierte altså bankene nesten 1/4 ved å utstede obligasjoner i utlandet.¹⁶

Kredittveksten i den deregulerte norske økonomien er åpenbart ute av styring. Selv om det skulle bli betydelige tillegg ved lønnsoppgjøret våren 1998, vil ikke en eventuell inflasjonsutvikling skyldes for stor lønnsvekst eller ekspansive offentlige budsjett, men en uhemmet kreditteksjon i privat sektor som våre ansvarlige politikere hittil har uttrykt den velkjente «bekymring» over, men ikke vært villige til å sette en stopper for.¹⁷ Det er de store kredittfinansierte investeringene både i Nordsjøen og fastlands-Norge som skaper inflasjonspress. Denne prosessen vil i første omgang gi seg utslag i raskt stigende eiendomspriser og byggekostnader. I neste omgang kan dette føre til allmenn prisstigning.

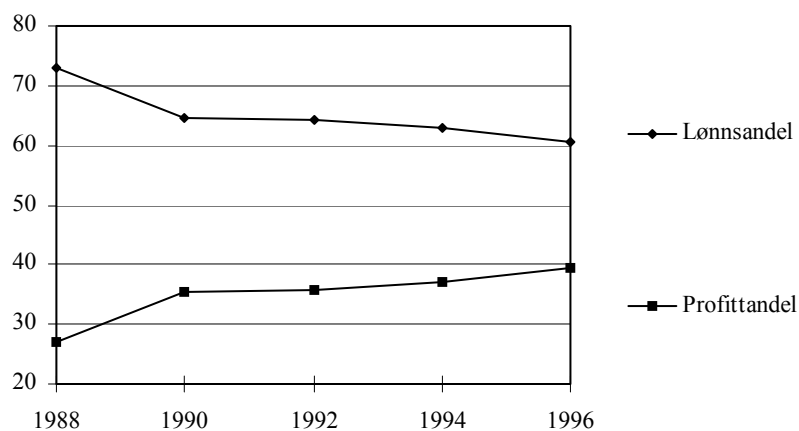
En skjev inntektsfordeling

Når det gjelder inntektsfordelingen mellom arbeid og kapital, har globaliseringen medført det samme mønsteret i Norge som i andre land: Profittandelen i økonomien øker, mens lønnsandelen har sunket bratt. Fra 1988 til 1996 økte netto driftsresultat (=profitt etter avskrivninger) i norsk økonomi med 146%, mens nominale lønnsinntekter økte med bare 40,8%. Dette innebar en reduksjon av lønnsandelen av netto faktorinntekt fra 73% i 1988 til 60,7% i 1996, mens profittandelen i den samme perioden økte tilsvarende, fra 27% til 39,3%, jfr. figur 1.

Den urettferdige inntektsfordelingen var i 1984 et av Aps hovedankepunkter mot Willoch-regjeringen. I 1996 hadde imidlertid lønnsandelen sunket til temmelig nøyaktig samme nivå under Ap-regjeringen som den lå på i 1983-84. Aps logikk ser ut til å være at en urettferdig inntektsfordeling er lettere å bære for lønnstakerne under en sosialdemokratisk enn under en

borgerlig regjering. Arbeiderpartiet kan heller ikke forsvare seg med en «økonomisk lov», nemlig at lønnsandelen har en tendens til å synke i økonomiske oppgangstider og øke i nedgangstider. Fra 1988 til 1993 var den norske økonomien inne i en kraftig nedgangsperiode med sterk økning i arbeidsløsheten. Likevel *sank* lønnsandelen med nesten 9 prosentpoeng, fra 73% i 1988 til 64,3% i 1992, som vist i tabell 1. Reduksjonen av lønnsandelen spesielt i årene 1988-1994 kan bare forklares med politiske tiltak. I 1988 vedtok Stortinget lønnslov, og LO startet sin moderasjonslinje. I 1992 lanserte «Sysselsettingsutvalget» (Kleppe-utvalget) det såkalte «solidaritetsalternativet» som straks ble gjort til Aps og LOs vedtatte politikk.

Figur 1: Profitt- og lønnsandel av netto faktorinntekt. Prosent¹⁸

Når det gjelder disponibel inntekt, dvs. inntekt etter skatt, er den ulike fordelingen blitt ytterligere forverret gjennom skattepolitikken. Skattereformen i 1992 reduserte skattesatsen for aksjeselskap fra 50,8 til 28%, og formuesskatten for aksjeselskap ble avskaffet. Sammen med andre tiltak i skattereformen innebar dette en netto skattelette for aksjeselskapene på 2,4 milliarder kroner bare i 1992. Dessuten ble aksjeutbytte gjort skattefritt. I forhold til den nye skattesatsen for andre kapitalinntekter på 28% ga det en skattelette til aksjonærene på 3 milliarder kroner i 1995. Endelig fikk rederiene en skattelette på nesten 2 milliarder kroner pr. år ved at skatten deres ble satt til null i 1996.¹⁹

Skattefriheten for aksjeutbytte var utvilsomt hovedårsaken til at utbetalt aksjeutbytte økte fra 1,6 milliarder kr i 1990 til 10,7 milliarder i 1995 og ca. 15 milliarder i 1996.²⁰ Fra 1990 til 1995 økte aksjeutbyttet med 42% i faste (1995-)priser, i en tid da lønnstakerne – under LOs moderasjonslinje og «solidaritetsalternativ» – knapt hadde noen økning i sin disponible realinntekt. Samtidig med den raske veksten i aksjeutbyttet har det skjedd en

dramatisk omfordeling til den rikeste delen av befolkningen: De 10% av husholdene med høyest disponibel inntekt doblet sin andel av samlet kapitalinntekt (hovedsakelig aksjeutbytte) fra 31,5% i 1986 til 62,6% i 1995. I den samme perioden fikk de 30% av husholdene med lavest disponibel inntekt redusert sin andel av samlet kapitalinntekt fra 14,3 til 9,2%. Studien jeg har tatt disse tallene fra, mener at den økte skjevheten i kapitalinntekter er en hovedårsak til den økte ulikheten i disponibel inntekt blant hushold i Norge: De fattigste 20% av husholdene fikk redusert sin andel av total disponibel inntekt fra 10,2% i 1988 til 9,6% i 1995, mens de rikeste 10% økte sin andel fra 19,2 til 21% i den samme perioden.²¹

Det viser seg dessuten at rikfolk har store muligheter til skatteunndragelse. Særlig mekler-, advokat- og konsulentfirmaer har opprettet såkalte «indre selskap» (IS), som faktisk er dekket av selskapsloven. Som regel dannes IS innen et aksjeselskap ved at lønnstakerne forvandles til partnere eller såkalte «stille deltakere» som ikke lenger får utbetalt lønn, men tar del i selskapets overskudd. Partnerskapet i IS er konfidensielt, det blir hemmeligholdt hvor mye av selskapets overskudd partnerne får utbetalt, og IS har ikke regnskaps- eller registreringsplikt. Gjennom denne mutasjonen unngår selskapene å betale arbeidsgiveravgift, inklusive «kakseskatten» på 10% av lønnsutbetalinger utover 16 ganger grunnbeløpet i Folketrygden som Ap gjorde til en flaggsak for sin «sosiale profil» da den ble innført i 1993. Og siden partnerne i IS får utbetalt bare kapitalinntekt, må de – iallfall langt på vei – betale bare 28% skatt, en ikke ubetydelig «innsparing» i forhold til marginalskatten på lønnsinntekter på 49,5%. *Dagens Næringsliv* har funnet ut at fem av de større meglerfirmaene i Oslo delte ut vel 305 millioner kr av sine overskudd til 82 IS-partnere i 1996, dvs. gjennomsnittlig vel 3,7 millioner pr deltaker. Samtidig «sparte» firmaene 67,2 millioner kr i arbeidsgiveravgift.²² Selv om de faktisk gjør det, trenger norske rikfolk sannelig ikke å flytte skattebostedene sine til «paradis» som Kypros og Cayman Islands. Norge er jo et av disse paradisen og har plassert seg i første divisjon i den globale skattekonkurransen.

Det er ikke sant, som Ap- og LO-ledelsen har hevdet, at «alle får del i velstandsutviklingen». Offisielle data gir derimot god grunn til å konkludere at «solidaritetsalternativet» er det siste tiårets største folkebedrag, at Høyres «folkekapitalisme» er fjernere enn noen gang, at vi er i ferd med å få et forskjells-Norge i stedet for et «annerledesland». Det gjenstår å se om sentrumsregjeringen vil gjøre alvor av å prøve å rette opp de store ulikhetene som ble skapt under Aps styre. I så fall må de få til et samarbeid med Ap i Stortinget, og Ap må føre en annen fordelingspolitikk i opposisjon enn i posisjon.²³

Fri kapitalflyt og finansspekulasjon

Frisleppet av kapitalbevegelser har ført til en voldsom økning av kapitalflyten over landegrensene. Fra 1986 til 1995 ble de internasjonale valuta-transaksjonene tidoblet. I 1995 var de nesten 50 ganger større enn verdens samlede eksport av varer og tjenester og over 200 ganger større enn valuta-reservene i alle verdens sentralbanker. Mindre en 5% av disse transaksjonene trengs for å avvikle internasjonal handel, direkte investeringer og langsiktige lån. Størstedelen av kapitalflommen reflekterer ren valutaspekulasjon, mens resten er knyttet til spekulativ, grenseoverskridende handel med verdipapir (aksjer, obligasjoner, derivater).²⁴ Overfor denne flommen av finanskapital står sentralbankene temmelig maktesløse, med den følge at de fleste land ikke kan føre en selvstendig nasjonal penge- og finanspolitikk, for eksempel med sikte på full sysselsetting eller sosial utjevning.

Verst ute er land med underskudd på driftsbalansen overfor utlandet og stor utenlandsgjeld. Men heller ikke overskuddsøkonomier går fri fra ustabiliteten som skapes av internasjonal finansspekulasjon, og de kan bli tvunget til å føre høyrentepolitikk under lavkonjunktur og lavrentepolitikk under høykonjunktur. Norske myndigheter har fått erfare dette både under økonomisk nedgang og oppgang. I 1987 bestemte Ap-regjeringen seg for å følge EU-landenes opplegg for «konvergens» mot valutaunionen ved å stabilisere kronkursen i forhold til ECU. I juli 1990 avskaffet Syse-regjeringen de siste restene av kapitalkontroll samtidig med EU-landene, og den 19. oktober 1990 ble kronkursen fast knyttet til ECU. Dette skjedde tydeligvis til Ap-ledelsens store tilfredshet. I tiden som fulgte, gjennomførte faktisk Ap-regjeringen EUs konvergenspolitikk med langt større konsekvens enn mange av EU-landene. Midt under det økonomiske tilbakeslaget tviholdt regjeringen på en fast kronkurs i forhold til ECU og gjennomførte en ekstrem høyrentepolitikk som resulterte i gjeldskrise og enda større arbeidsløshet. Først da det europeiske valutasamarbeidet brøt sammen, ble den norske krona løst fra ECU, den 10. desember 1992. Da hadde Norges Bank brukt store mengder av sin valutabeholdning for støttekjøp av 48 milliarder norske kroner og måtte notere et tap på vel en milliard kroner. En tilsvarende gevinst ble håvet inn av utenlandske og norske valutaspekulanter og norske banker.²⁵

Spekulasjonen mot den norske krona rundt årsskiftet 1996/97 kom i en helt motsatt situasjon med økonomisk oppgang og synkende arbeidsløshet. Store overskudd på statsbudsjettet og driftsbalansen overfor utlandet sammen med midlertidig stigende oljepris utløste spekulasjon og oppskrivningspress mot krona. I sitt forsøk på å forhindre en kursstigning, som ville bety svekket konkurransevne, kjøpte Norges Bank fremmed valuta for om lag 75 milliarder kr, men forgjeves. Den 10. januar 1997 måtte sentralbanken stoppe valutakjøpene. For å dempe kursoppgangen på krona, senket den samtidig

rentene på bankenes innskudd og lån, altså lavrentepolitikk i en oppgangs-konjunktur. Som resultatet av denne prosessen tjente norske valuta-spekulanter ca. 1,2 milliarder kr, mens Norges Bank, dvs. norske skatte-betalere, hadde et tap på 1,3 milliarder kr.²⁶

Den grenseoverskridende kapitalflyten kan også skape store og uforut-sigbare svingninger i aksjemarkedet. Et relativt ferskt eksempel på hvordan dette kan virke, er SpareBank 1 Gruppens oppkjøpsraid mot Fokus Bank på forsommeren 1997. Da Statens Bankinvesteringsfond solgte aksjene i Fokus Bank høsten 1995, var kursen i underkant av 30 kroner. Første halvåret etter at staten hadde solgt seg ut, var det bare en ubetydelig kursstigning. Under SpareBank 1 Gruppens oppkjøpsforsøk steg kursen til rundt 70 kroner, med høyeste noterte kurs på 77 kroner. Det betyr at de som solgte Fokus-aksjer under raidet, fikk fordoblet sin innsats i løpet av ett år. Før oppkjøpsforsøket startet, var 75% av Fokus-aksjene på utenlandske hender, og blant de 20 største aksjonærene var det 17 utenlandske. I løpet av raidet ble den utenlandske eierandelen redusert til 35,6%, og i begynnelsen av juli var det bare seks utenlandske eiere igjen blant de 20 største. Det var med andre ord hovedsakelig utenlandske investeringsselskap og pensjonsfond som solgte, og på denne handelen hadde de en fortjeneste på 2,2 milliarder kroner. Det hører med til historien at straks etter at sparebankene trakk sitt tilbud, begynte kursen på Fokus-aksjene å synke igjen.²⁷

Denne hendelsen viser at utenlandske aktører ikke kjenner noen «lojalitet» til selskapene de har aksjer i. Deres eneste oppgave er jo å nytte enhver anledning til å håve inn mest mulig penger for oppdragsgiverne sine på kortest mulig tid. Dessuten fikk vi demonstrert at utenlandske aktører kan profitere på og samtidig i avgjørende grad påvirke prosesser som egentlig er innenlandske. Det dreide seg jo om et basketak mellom SpareBank 1 Gruppen og Fokus Bank. Men nettopp det faktum at en så stor del av Fokus-aksjene var på utenlandske hender, gjorde banken spesielt sårbar for sparebankenes oppkjøpsforsøk.

En skatt på valutatransaksjoner

Når det gjelder aksjemarkedet, kan skadevirkningene av spekulative kapital-bevegelser til en viss grad hindres ved hjelp av en effektiv konsesjons-lovgivning. Men, som Freia-saken er et slående bevis på, fungerer konsesjonsvilkårene i dag – iallfall under Ap-regjeringer – bare som skuebrød for den norske opinionen, ikke som et reelt kontrollinstrument.²⁸ Skal konsesjonslovgivningen ha troverdighet, må brudd på vilkårene straffes så det svir. Staten bør bruke penger fra oljefondet til «løse ut» utenlandske konsern som bryter vilkårene og for eksempel har kjøpt opp norske bedrifter for å slakte dem og på den måten utvide sine markeder. Her vil oljepengene være en

perfekt erstatning for utenlandsk kapital og skape større stabilitet på eiersiden i norsk næringsliv.

Et tiltak som vil dempe både utenlandske aktører på aksjebørsen og internasjonal valutaspekulasjon, er en skatt på valutatransaksjoner. Da James Tobin første gang foreslo en slik skatt i 1987, mente han at den burde være ens for alle valutaer og alle land for at en skulle unngå kapitalflukt til land som ikke hadde innført skatten. Men muligheten for at for eksempel alle medlemsland i IMF skulle kunne bli enige om et slikt tiltak er mikroskopisk. Andre økonomer har imidlertid argumentert for at land med vedvarende store driftsoverskudd overfor utlandet ikke vil lide skade, men tvert imot ha klare fordeler av å gå til ensidig innføring av skatten, og at de derfor bør gå i bresjen.²⁹ Et slikt land er Norge. Det er viktig at skatten legges på absolutt alle transaksjoner mellom norske kroner og fremmed valuta, også på derivat-handel og lånetransaksjoner overfor utlandet.³⁰ I første omgang vil sannsynligvis innføringen av en «Tobin-skatt» utløse en viss (beskattet) kapitalflukt som gjør at kronekursen synker. Men i neste omgang innebærer en litt svakere kronekurs styrking av konkurranseevnen, og dermed større overskudd i utenriksøkonomien som vil ha en selvkorrigerende virkning på kapitalbevegelsene.

En skatt på valutatransaksjoner vil ha fire positive virkninger.³¹ For det første vil den føre til et mindre volum av spekulative kapitalbevegelser. En skattesats på bare 0,5% vil gjøre at de spekulative kapitalbevegelsene, som er basert på enorme volum og små profittmarginer, blir mye «treger». Det blir rett og slett ikke lønnsomt for spekulanter å utnytte små kursmarginer og renteforskjeller. Kronekursen vil følgelig bli langt mer stabil. Fordi skatten først og fremst rammer svært store transaksjonsvolum, vil den ikke være noen merkbar hemsko for utenrikshandel, turisme og direkte investeringer fra og til Norge.

For det andre vil en skatt på valutatransaksjoner føre til økt spillerom og selvstendighet i regjeringens økonomiske politikk, spesielt pengepolitikken. Staten vil til en viss grad bli befridd fra den «umulige trekanten» av fri kapitalflyt, stabil valutakurs og selvstendig nasjonal pengepolitikk. Pengepolitikken vil kunne brukes uten at små renteforskjeller i forhold til utlandet fører til store spekulative kapitalbevegelser som påvirker valutakursen i uønsket retning. Dette betyr at finanspolitikken ikke lenger må ta hele støytten av de problemer som de store overskuddene i utenriksøkonomien skaper. Det vil dermed bli større rom for å øke de offentlige utgiftene for å dekke åpenbare samfunnsmessige behov.

For det tredje vil en skatt på valutatransaksjoner innebære en betydelig økning av statens inntekter. Sannsynligvis vil statens årlige inntekt ved en skattesats på 0,5% ligge mellom 25 og 30 milliarder kroner.³² En skatt på valutatransaksjoner vil være høyst progressiv, fordi personer og foretak med veldige pengeformuer står bak de store transaksjonene. Den vil derfor være et

rettferdig korrektiv til vårt skjeve skattesystem som belaster de lave inntektene hardere enn de høye og lønnsinntekter langt mer enn kapitalinntekter. Tillegget i statsinntektene gir rom for å øke utgiftene til velferdsformål og redusere regressive skatter, for eksempel moms på matvarer. Dessuten kan det brukes til å øke norsk utviklingsbistand.

For det fjerde vil en «Tobin-skatt» representere en automatisk stabilisator i økonomien. Når regjeringen budsjetterer med underskudd eller lavere overskudd og/eller senker renten for å motvirke en konjunkturedgang, vil kapitalutstrømningen tilta og resultere i økt skatteinntekt som motvirker stagnasjonen i de innenlandske skatteinntektene. Denne økte skatteinntekten vil dekke inn noe av det reduserte overskuddet, eventuelt økte underskuddet, og hindre at offentlige utgifter må strammes inn. Når kapitalinnstrømningen derimot øker under et oppsving, vil skatteinntaket også øke. Uten tilsvarende økning i de offentlige utgiftene gir det en «nedkjølings»-effekt på økonomien. Det dreier seg med andre ord om en automatisk stabiliserende «motkonjunkturskatt».³³

Flere forslag

Når det gjelder å bringe utenriksøkonomien i balanse, gjøre det lettere å føre en rettferdig fordelingspolitikk og ta hensyn til miljøet, kan en skatt på valutatransaksjoner være bare et beskjedent første skritt. Et viktig neste skritt er å gjeninnføre et skattesystem basert på prinsippet at skatt skal betales etter evne og ikke etter hvor «tilgjengelig» den potensielle skatteyteren er. Aksjeutbytte må skattes som andre kapitalinntekter, og både selskapsskatten og skatten på kapitalinntekter må i rettferdighetens navn økes i det minste til den gjennomsnittlige skattesatsen på lønnsinntekter, uten unntak for rederiene. I dag er dessuten all aksjeomsetning skattefri, mens norske hushold må betale 23% moms på mat og andre nødvendighetsvarer. En 23% avgift på andrehåndsomsetning av aksjer vil virke høyst progressivt og dessuten hemme den spekulative pengeflyttingen på børsen. Den offisielle hensikten med «kakseskatten» var god, men hittil har den hatt liten virkning. En dobling av proSENTSatsen på denne skatten kan dempe veksten i toplønningene i næringslivet og dermed bidra til en mer rettferdig inntektsfordeling. Men hvis hovedeffekten av kakseskatten ikke skal bli økt skatteunndragelse, må «indre selskap» forbys ved lov.

Siden 1990 har et hovedtrekk ved norsk pengepolitikk vært å stabilisere kursen på krona i forhold til ECU. Som vi har sett, har dette ført til lavrentepolitikk under høykonjunktur og høyrentepolitikk under lavkonjunktur og legitimert et press for å redusere offentlige utgifter. De negative virkningene av denne politikken vil bli enda større når EU går over fra ECU til euro den 1. januar 1999. Grunnen til det er at euro-kurven blir mye «smalere», i og med at tre av våre viktigste handelspartnere – Storbritannia, Sverige og

Danmark som står for ca. 40% av vår utenrikshandel – ikke deltar i den. Forsøk på å knytte krona til euro vil åpne et eldorado for valutaspekulanter. Det eneste rasjonelle argumentet for en slik politikk er at den skal lede til norsk medlemskap i EU. Skal sentrumsregjeringen redde litt av sin troverdighet, må den i stedet knytte krona til en såkalt «handelsveidd valutakurv» som omfatter valutaene til alle våre viktigste handelspartnere, medregnet de skandinaviske landene, Storbritannia, USA og Japan.

Endelig må tempoet i Norges olje- og gassutvinning senkes. Bruk av olje og gass som brennstoff er den mest primitive og miljøskadelige anvendelsen av denne lagerressursen. Samtidig vet vi at olje og gass blir råstoff for stadig flere avanserte produkter. Dette er én grunn til at internasjonale studier, blant annet fra det anerkjente World Resources Institute, forutsier at prisen på vår viktigste lagerressurs vil stige betraktelig etter år 2010. Den beste måten å sikre en del av «petroleumsformuen» til kommende generasjoner er derfor å la den ligge i jorda, ikke å la staten plassere den i usikre utenlandske aksjer og ende opp som en reaksjonær rentenist.

En endring av den økonomiske politikken i den retningen jeg nå har antydnet, vil ikke bli gjennomført av Storting og regjering uten ytre press, heller ikke av sentrumsregjeringen. Fortsatt kan Norge bli et «annerledesland» i stedet for et helt ordinært kapitalistisk forskjellsland. Men bare aktivt press fra miljøorganisasjoner, fra en ideologisk oppegående og besluttsom fagbevegelse og andre grupper i det «sivile samfunn» kan skape en slik kursendring.

(Mars 1998)

NOTER

- 1) Jfr. Statistisk Sentralbyrå (SSB): *Økonomiske Analyser*, nr. 5, 1997, tabell A29.
- 2) Jfr. St.meld. nr. 1 (1997-98): *Nasjonalbudsjettet 1998*, s. 58.
- 3) Jfr. OECD: *Economic Outlook*, nr. 60, des. 1996, s. A54; og St.meld. nr. 1 (1997-98), *ibid.*, tabell 2.18, s. 52 og tabell 6, s. 223.
- 4) St.meld. nr. 1 (1994-95): *Nasjonalbudsjettet 1995*, s. 59; St.meld. nr. 1 (1997-98), *op.cit.*, s.71.
- 5) Kilder: St.meld. nr. 1 (1996-97): *Nasjonalbudsjettet 1997*, tabell 3.5, s. 69; og St.meld. nr. 1 (1997-98): *Nasjonalbudsjettet 1998*, tabell 3.1, s. 71.
- 6) Jfr. f.eks. «Dårlig utstyr ved norske sykehus», *Aftenposten*, 05.12.96; og «Akutt behov for nytt utstyr», *Adresseavisen*, 27.01.98.
- 7) Jfr. St.meld. nr. 1 (1997-98), *op.cit.* tabell 2.18, s. 52 og tabell 6, s. 223. Netto finansinvestering er identisk med økning i netto fordringer overfor utlandet.
- 8) De 21 landene er som følger. *Europa*: Belgia, Danmark, Finland, Frankrike, Italia, Irland, Nederland, Portugal, Spania, Storbritannia, Sveits, Tyskland og Østerrike. *Amerika*: Canada og USA. *Asia/Oceania*: Australia, Hong Kong, Japan, New Zealand og Singapore.

- 9) Kjell Storvik: «Petroleumsfondet plasseres i aksjemarkedet», kronikk i *Aftenposten*, 16.02.98.
- 10) Desmond McNeill, Morten Bøås og Audun Ruud: «Oljefondet, etikk og politisk unnfalldenhet», kronikk i *Aftenposten*, 06.01.98.
- 11) Eilef A. Meland: «Beretning om oljerikets tilstand», i: Finn Gustavsen og Marte Thorkildsen (red.): *Markedets vidunderlige verden – Femten innlegg i verdidebatten*, John Grieg Forlag, Bergen 1998, s. 145.
- 12) «Schockwellen aus Fernost», *Der Spiegel*, 19.01.98, s. 77.
- 13) *Dagens Næringsliv*, 11.01.97.
- 14) St. meld. nr. 1 (1997-98), op.cit, tabell A.2, s.211 og A.4, s. 213 (off.utg. andel for 1997). Videre: *Statistisk Årbok 1995*, s. 209; SSB: *Økonomiske Analyser*, nr. 5, 1997, tabell A1; og OECD: *Economic Outlook*, June 1997, s. A31.
- 15) «Eneforsørgere uten yrkestilknytning befinner seg ... oftest på aller laveste inntektsnivå. Mer enn seks av ti eneforsørgerhusholdninger uten yrkesinntekt befinner seg blant de 20 prosent av husholdningene som har lavest inntekt» («Inntekts- og formuesundersøkelsen 1995: Store inntektsforskjeller mellom enslige forsørgere», *Ukens Statistikk* fra SSB, nr. 35, 1997).
- 16) Jfr. «Utlendinger finansierer kjøpefesten – Pengeflom til norske banker», *Aftenposten*, 04.02.98; og «Bankutlånene gikk rett til himmels i fjor», *Dagens Næringsliv*, 03.02.98.
- 17) Bankenes finansiering av innenlandske utlån med valutalån fra utlandet kan stoppes ved at de får pålegg om kroneplasseringer i Norges Bank tilsvarende valutalånene. Bedriftenes investeringer er (i motsetning til den private boligbyggingen) lite rentefølsomme og hovedsakelig bestemt av profittforventninger. Men de kan bremses effektivt ved en midlertidig kraftig økning (f.eks. dobling) av investeringsavgiften.
- 18) Beregnet fra data i: Rapport fra Det tekniske beregningsutvalget for inntektsoppgjørene, NOU (1997:24): *Etter inntektsoppgjørene 1997*, Oslo 1997, tabell 1.3 og tabell 2.1. Netto faktorinntekt er her definert som: bruttonasjonalprodukt (BNP) minus beregnet kapitalslit (= nettonasjonalprodukt) minus netto produksjonsskatter minus arbeidsgiveravgift.
- 19) Jfr. St. meld. nr. 1 (1996-97): *Nasjonalbudsjettet 1997*, s. 130-133; og Jon Epland: «Inntektsfordelingen 1986-1995: Hvorfor øker ulikheten?», *Økonomiske analyser* fra Statistisk Sentralbyrå, nr. 5, 1997, s. 32-33. Det er verdt å merke seg argumentene som Ap-regjeringen rettferdiggjorde nullskatt på aksjeutbytte med. For det første måtte en unngå «dobbelbeskatning». Men skulle det gjennomføres, er det sannelig ikke få skatter som må avskaffes! For det andre hevdet Ap-ledelsen og Finansdepartementets markedsfikserte økonomer at: «Selskaper som har store overskudd, men begrenset med lønnsomme investeringsprosjekter, kan ... uten skattemessige konsekvenser kanalisere kapitalen til mer lønnsomme prosjekter utenfor selskapet» (*Nasjonalbudsjettet 1997*, s 132). Dette forutsetter at aksjemarkedet ikke fungerer kortsiktig og spekulativt, men er fast forankret i de langsiktige lønnsomhetsforholdene i *produksjonen*; at aksjeeierne ikke er spekulerende *rentenister*, men produksjonsorienterte *investorer*. Dessuten: Selskap med «store overskudd» er jo nettopp «lønnsomme», og de har de aller beste forutsetninger for investere sin akkumulerte kapital i enda «mer lønnsomme prosjekt utenfor selskapet». «Gründer»-prosjekt som ikke utgår fra store, etablerte selskap, er derimot ikke engang børsnoterte. Bortsett fra «gründernes»

aksjekapital må de greie seg med banklån. De får ikke fem øre av kapitalen som sirkulerer på børsen. Nesten all handel på aksjebørsen er andrehånds omsetning, og den lille andelen av aksjeemisjoner kommer fra store børsnoterte selskap som uansett ikke har problemer med å finansiere sin ekspansjon. Et dårligere argument for skattefritaket på aksjeutbytte enn at det letter kapitalstrømmen fra selskap med «store overskudd» til «mer lønnsomme prosjekter utenfor selskapet», kan vel ikke finnes. Men så langt ut til høyre er altså Aps kapitalismeforståelse kommet! Det gjenstår å se om sentrumsregjeringen vil vise andre takter.

- 20) Jfr. SSB: *Økonomiske Analyser*, nr. 5, 1997, s. 32-33; og St.meld. nr 1 (1996-97): *Nasjonalbudsjettet 1997*, s. 133.
- 21) Jon Epland: «Inntektsfordelingen 1986-1995: Hvorfor øker ulikheten?», SSB: *Økonomiske analyser*, nr. 5, 1997, s. 31-32.
- 22) Jfr. «Meklerkakser unngår kakseskatt», *Dagens Næringsliv*, 11.09.97. Avisen har tydeligvis prøvd å gå denne saken nærmere etter i sømmene, men kan fortelle at «Oslo likningskontor nekter å opplyse om de generelle skattereglene for indre selskaper og dets stille interessenter.» På den annen side fremholder administrerende direktør i Orkla Finans, Inge Hagen: «Partnerskapet er konfidensielt. Vi har fått full aksept for vår modell hos myndighetene.»
- 23) Å få til et samarbeid i Stortinget med Ap i stedet for Høyre og Frp, er åpenbart en viktig sak for Sp som har tapt mye av sin profil i regjeringskoalisjonen. I en artikkel under tittelen «Vi trenger ikke mer høyre-politikk» i *LO-aktuell*, nr. 1, 1998, skriver Anne Enger Lahnstein:
 «Sentrumsregjeringen er opptatt av å få en åpen og saksrettet dialog med Ap. Jeg tror det i et samarbeid med Ap er mulig å få gode løsninger i for eksempel spørsmål om fordelingspolitikk, kommuneøkonomi, distriktspolitikk, liberalisering av flyktninge- og asylpolitikken, styrket internasjonal solidaritet, helsepolitikk og eldreomsorg. (...) Også når det gjelder behovet for styring av internasjonale kapitalmarkeder, ser jeg en del interessante trekk, selv om Ap så langt står fast på dagens fri flyt politikk (...) Alle ser at avstanden mellom Ap og sentrum i mange saker er mindre enn avstanden mellom sentrum og høyrepartiene. Jeg mener nå som før, at landet ikke trenger mer høyre-politikk.»
 Det er neppe grunn til å tvile på at mange Krf- og Venstrefolk i regjering og Storting er lite begeistret for Lahnsteins syn.
- 24) Jfr. avsnittet «Finanskapitalens dominans» i min artikkel «Globaliseringens politiske økonomi» i dette heftet av *Vardøger*. Som andel av BNP økte Norges utenrikshandel med obligasjoner og aksjer fra 24,5% i 1992 til nesten 98% i 1996 (jfr. *ibid.*, tabell 5). Samlet brutto *terminhandel* mellom norske kroner og utenlandsk valuta i 1997 var på ca. 4330 milliarder kr. For spothandelen finnes det tall bare for netto omsetning (saldo), uke for uke. I ukene 37-47, 1997, utgjorde summen av netto spothandel (summen av saldoene ved ukeslutt) ca. 45% av summen av netto terminhandel. Hvis vi antar at forholdet mellom spothandel og terminhandel var det samme for brutto omsetning som for netto omsetning og at forholdstallet i ukene 37-47 var representativt for hele året, så undervurderer vi sannsynligvis spothandel-volumet. Men under disse antagelsene var brutto valutatransaksjoner i spothandel i 1997 ca. 1970 milliarder kr. Det totale transaksjonsvolumet mellom norske kroner og utenlandsk valuta i 1997 var følgelig ca. 6300 milliarder kroner, eller nesten 8 ganger større enn Norges totale utenrikshandel (eksport+import). Disse tallene er regnet ut på grunnlag av data i Norges Bank: *Penger og Kreditt*, Nr. 4, desember 1997, tabell 46, s. 593 og tabell 48, s. 594. En beregning av David Felix tyder på at

anslaget jeg har gjort for spothandel er altfor lavt. Med data fra Bank for International Settlements (BIS) kommer Felix fram til at brutto valuta-transaksjoner pr. dag i Norge i april 1995 var 7,6 milliarder dollar eller ca. 48 milliarder kr. Med 250 handelsdager i året gir det nesten 12000 milliarder kr., eller et nesten dobbelt så stort beløp som det jeg har antatt for 1997. (Jfr. David Felix: «Statistical Appendix», i: Mahbub ul Haq et al. (eds): *The Tobin Tax – Coping with financial volatility*, Oxford University Press, New York/London 1996, s. 294.

- 25) Jfr. Ole Bjørn Røste og Bjarne Gulbrandsen: «Tap og gevinster på valutauroen i november og desember 1992», i Norges Bank: *Penger og Kreditt*, nr. 1, mars 1993, s. 9-17. Svekkelsen av den norske krona i 1992 var hovedsakelig et resultat av den svenske kronas fall.
- 26) Jfr. Knut Kobberstad og Terje Åmås: «Tap og gevinster på valutauroen i desember 1996 og januar 1997», i Norges Bank: *Penger og Kreditt*, nr. 4, 1997, s. 503-508; og «Nordmenn tjente mest på valutauro», *Aftenposten*, 02.01.98.
- 27) Jfr. «Utenlandske investorer sitter igjen med enorm fortjeneste: Tjente milliarder på bankkrigen», *Adresseavisen*, 03.07.97.
- 28) En konsis framstilling av Freia-saken og Philip Morris-konsernets mange brudd på konsesjonsvilkårene er gitt i «Freia-gutten danket ut», *Dagens Næringsliv*, 06.09.97, s. 18-19.
- 29) Jfr. f.eks. Amit Bhaduri and Egon Matzner: «Relaxing the International Constraints on Full Employment», *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, nr. 172, mars 1990, s. 49-61. Uten å gi noen klar begrunnelse, skriver forfatterne at dette først og fremst vil gjelde *store* overskuddsland. Da *underskuddslandet* Brasil innførte en «Tobin-skatt» på 0,25% i 1994, skjedde det for øvrig ikke noe dramatisk med økonomien!
- 30) Dette er nødvendig for å unngå for eksempel at selskap etablert i Norge låner ut norske kroner til sine utenlandsavdelinger som de så bruker til skattefri spekulasjon.
- 31) Jfr. Philip Arestis and Malcolm Sawyer: «How many cheers for the Tobin transactions tax?», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 21, 1997, s. 753-768. De drøfter imidlertid ikke funksjonen til en Tobin-skatt som en automatisk stabilisator i økonomien. Det gjør derimot Bhaduri og Matzner, jfr. note 29).
- 32) Når det gjelder data og kilder, jfr. note 24). I studier av skattens inntektsvirkning er det blitt antatt at transaksjonsvolumets elastisitet med hensyn på beskatningen er slik at en skattesats på 0,5% vil innebære ca. 15% reduksjon av valuta-transaksjonene. For Norge, der utenrikshandelen står for en mye større andel av valutatransaksjonene enn i USA, virker 15% i meste laget. Men med denne antagelsen ville den norske staten hatt en inntekt på transaksjonsskatten på minst 25 milliarder kroner i 1997. (Jfr. David Felix: «Financial Globalization versus Free Trade: The Case for the Tobin Tax», *UNCTAD Review*, 1996, s. 63-103.)
- 33) Jfr. Bhaduri and Matzner, op.cit., s. 49-61.

OM BIDRAGSYTERNE

Arne Overrein underviser filosofi ved Universitetet i Tromsø. Forskningsarbeidet hans har et sterkt tverrfaglig preg, med vekt på politisk filosofi og analyser av politiske og intellektuelle strømninger, blant annet arbeiderbevegelsens ideologiske krise og postmodernismen. Overrein er medlem av *Vardøgers* redaksjon; han har hatt det redaksjonelle ansvaret for flere numre og bidradd med et stort antall artikler. Han var også bidragsyter til forrige *Vardøger* om «SV på sotteseng?».

Rune Skarstein er leder for Avdeling for utviklingsstudier ved Senter for miljø og utvikling, Universitetet i Trondheim. I de senere årene har forskningsarbeidet hans vært konsentrert om kritiske perspektiver på makroøkonomisk teori og utviklingslandenes økonomiske problemer. Hans sist utkomne bok er *Development Theory – A guide to some unfashionable perspectives*, Oxford University Press/Ad Notam Gyldendal 1997. Skarstein har vært medlem av *Vardøgers* redaksjon siden starten. Han har hatt redaksjonelt (med-)ansvar for flere numre og bidradd med mange artikler.

Irene Nørlund, som er historiker med sosialantropologi støttefag, arbeider som forsker ved Nordisk Institut for Asienstudier i København. Forskningen hennes har hatt hovedvekt på utviklingen av sivilsamfunn og demokratisering i Øst-Asia. De siste par årene har hun arbeidet med et forskningsprosjekt om fagforeninger og arbeidsregime i Vietnam og skrevet flere artikler om dette emnet. Hennes sist publiserte bok, skrevet sammen med C. Gates og V.C. Dam, er *Vietnam in a Changing World*, Curzon Press 1995. Artikkelen som trykkes her, sto opprinnelig i *NLASnytt*, oktober 1997, og er bearbeidet av forfatteren for publisering i *Vardøger*.

© Irene Nørlund 1998.

Peter Gowan er statsviter og underviser i Europeiske studier ved University of North London. Han er medlem av redaksjonene i tidsskriftene *New Left Review* og *Labour Focus on Eastern Europe*. I februar 1999 kommer han med boken *The Global Gamble – Washington's Faustian Bid for World Dominance* på forlaget Verso Books. (Jfr. annonse på side 79 i dette heftet av *Vardøger*.) Artikkelen som trykkes her, ble første gang publisert i *New Left Review*, september/oktober 1995. Oversetterne har bearbeidet og oppdatert artikkelen i samråd med forfatteren.

© Peter Gowan 1998.

Kristen Nordhaug er sosiolog med doktorgrad innen internasjonale utviklingsstudier og forsker ved Senter for utvikling og miljø (SUM), Universitetet i Oslo. Industrialiseringen av de såkalte NIC-landene, spesielt Taiwan, har vært et sentralt tema i hans forskningsarbeid. Nordhaug er medlem av *Vardøgers* redaksjonsråd.

Robert Wade, som er utdannet sosialantropolog, er professor i statsvitenskap og politisk økonomi ved Brown University, Providence, Rhode Island, og for tiden gjesteforsker ved Russel Sage Foundation i New York. Hans mest kjente bok er *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton University Press 1990.

Frank Veneroso er økonom tilknyttet konsulentfirmaet Veneroso Associates i New York, der han arbeider som rådgiver for multilaterale finansinstitusjoner, regjeringer og firmaer i finansspørsmål.

Artikkelen vi trykker her, er basert på et foredrag Robert Wade holdt på et seminar ved Senter for miljø og utvikling, Universitetet i Oslo, 23. Januar 1998. Den er også blitt publisert i *New Left Review*, mars/april 1998.

© Robert Wade and Frank Veneroso 1998.

Hans Ebbing, som leder Kontoret for utbygging og eiendomsforvaltning ved Universitetet i Bergen, er medlem av *Vardøgers* redaksjon. Han har skrevet et stort antall artikler i *Vardøger*, i senere år spesielt kritiske analyser av Det norske arbeiderparti og endringer i partiets klassegrunnlag. Han publiserte også en artikkel i forrige *Vardøger* om «SV på sotteseng?». Ebbing har hatt flere tillitsverv i Sosialistisk Venstreparti.

